

DEMOGRÁFIA

40. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
1997

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS *főszerkesztő*
KAMARÁS FERENC *felelős szerkesztő*
HABLICSEK LÁSZLÓ *szerkesztő*

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER *managing editor*
FERENC KAMARÁS *responsible editor*
LÁSZLÓ HABLICSEK *editor*

FELELŐS KIADÓ:

FARAGÓ TAMÁS *igazgató*

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1024. Budapest II., Fényes Elek u. 14-18.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>S. Molnár Edit</i> : Gyermekeiket egyedül nevelő anyák	147
<i>Eiben Ottó</i> : Szekuláris termetváltozások Magyarországon	171
<i>Tárkányi Ákos</i> : Európai családpolitikák: összehasonlítások, következtetések svéd, francia és amerikai példák alapján	195

KÖZLEMÉNYEK

<i>Rózsa Gábor</i> : A népszámlálási adatok megbízhatóságának ellenőrzése, II.	204
<i>Süveges Éva</i> : Változások a hagyományos japán értékrendben, különös tekintettel a nők helyzetére	210

FIGYELŐ

<i>Andorka Rudolf</i> (1931–1997)†	255
Európai Népesedési Konferencia Krakkóban	256
Bemutatkozott az ATA	258

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Swanson, D.A.–Burch, T.K.–Tedrow, L.M.</i> : <i>What is applied demography?</i> (Mi az alkalmazott demográfia?) <i>Population Research and Policy Review</i> , 1996/5-6. 403–418. p. (R.G.)	260
<i>Dorbitz, J.–Fleischacker, J.</i> : Der Übergang von der Bevölkerungs – zur Familienpolitik in den neuen Bundesländern – ein Beitrag zum familienpolitischen Diskurs in Deutschland. (Atmenet a népesedéspolitikáról a családpolitikára az új szövetségi tartományokban – adalék a német családpolitikával kapcsolatos vitához.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1995/2. 159–185. p.(F.J.)	261
<i>Holzer, W.–Münz, R.</i> : Kinderwunsch im Österreich. (A gyermekek iránti vágy Ausztriában.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1996/1. 69–102. p. (F.J.)	262
<i>Muresan, C.</i> : <i>L'évolution démographique en Roumanie: tendances passées (1948–1994) et perspectives d'avenir (1995–2030)</i> . (A népesség fejlődése Romániában: a múlt tendenciái (1948–1994) és a jövő kilátásai (1995–2030).) <i>Population</i> , 1996/4-5. 813–844. p. (R.G.)	264

<i>Ladier-Fouladi, M.: La transition de la fécondité en Iran. (A termékenységi átmenet Iránban.)</i> Population, 1996/6. 1101–1128. p. (R.G.)	264
<i>Bartunek, E.–Stolitzka, B.: Jugendwohlfahrt 1994. (Az ifjúság jóléte 1994.)</i> Statistische Nachrichten, 1997/4. 264–271. p. (F.J.)	265
<i>David, H.P.–Rademakers, J.: Lessons from the Dutch Abortion Experience. (Az abortuszokkal kapcsolatos holland gyakorlat tanulságai.)</i> Studies in Family Planning, 1996/6. 341–343. p. (Sz.Zs.)	266
<i>Baldacci, E.–Lugaresi, S.: Assessing the impact of demographic ageing on the welfare state in Italy. (A népesség öregedésének hatása a jóléti államra Olaszországban.)</i> Statistical Journal of the United Nations ECE, 1996/3. 255–273. p. (R.G.)	267
<i>Bennett, N.G.–Olshansky, S.J.: Forecasting US age structure and the future of social security: the impact of adjustments to official mortality schedules. (Az Egyesült Államok korstruktúrájának előrejelzése és a társadalombiztosítás jövője: a hivatalos halandósági becslések kiigazításának hatása.)</i> Population and Development Review, 1996/4. 703–727. p. (M.F.)	268
<i>Smith, J.–Kington, R.: Demographic and economic correlates of health in old age. (Az idős kori egészségi állapot demográfiai és gazdasági meghatározói.)</i> Demography, 1997/1. 159–170. p. (M.F.)	269
<i>Smith, K.R.–Zick, C.D.: Risk of mortality following widowhood: age and sex differences by mode of death. (A halandóság kockázata megözvegyülés után.)</i> Social Biology, 1996/1–2. 59–71. p. (M.F.)	270
<i>Lee, R.–Tukjarpurkar, S.: Death and tax: longer life, consumption, and social security. (Halandóság és adózás: megnövekedett élettartam, fogyasztás és a társadalombiztosítás.)</i> Demography, 1997/1. 67–81. p. (M.F.)	271
<i>Ruzicka, L.T.–Choi, CH.Y.: Demographic and social profile of suicide mortality in Australia. (Az öngyilkosság társadalmi-demográfiai jellemzői Ausztráliában.)</i> Genus, 1996/3–4. 135–154. p. (M.F.)	272

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	275
Demography	273
European Journal of Population	274
Genus	274
Notas de Poblacion	275
Population	276
Population and Development Review	276
Population Index	276
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	277

*Utánnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Edit S. Molnár</i> : Lone mothers bringing up their children	147
<i>Ottó, Eiben</i> : Secular changes of the stature in Hungary	171
<i>Ákos Tárkányi</i> : The European family policies: comparisons and conclusions on the base of Swedish, French and American examples	195

ARTICLES

<i>Gábor Rózsa</i> : Evaluation study of population and housing census data, II	204
<i>Éva Sűveges</i> : Changes in the traditional Japanese scale of values with special regard to the position of women	210

CHRONICLE

In memoriam of <i>Rudolf Andorka</i> (1931–1997)†	255
European Population Conference in Cracow	256
Introduction of ATA	258

REVIEW

ARTICLES

<i>Swanson, D.A.–Burch, T.K.–Tedrow, L.M.</i> : What is applied demography? Population Research and Policy Review, 1996/5-6. 403–418. p. (G.R.)	260
<i>Dorbitz, J.–Fleischacker, J.</i> : Der Übergang von der Bevölkerungs – zur Familienpolitik in den neuen Bundesländern – ein Beitrag zum familienpolitischen Diskurs in Deutschland. (Transition from population policy to family policy in the new federal lands – contribution to the German debate on family policy.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1995/2. 159–185. p. (J.F.)	261
<i>Holzer, W.–Münz, R.</i> : Kinderwunsch im Österreich. (Desire for children in Austria.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1996/1. 69–102. p. (J.F.)	262
<i>Muresan, C.</i> : L'évolution démographique en Roumanie: tendances passées (1948–1994) et perspectives d'avenir (1995–2030). (Population development in Rumania: past tendencies (1948–1994) and future perspectives (1995–2030).) Population, 1996/4-5. 813–844. p. (G.R.)	264
<i>Ladier-Fouladi, M.</i> : La transition de la fécondité en Iran. (Fertility transition in Iran.) Population, 1996/6. 1101–1128. p. (G.R.)	264
<i>Bartunek, E.–Stolitzka, B.</i> : Jugendwohlfahrt 1994. (Youth welfare, 1994.) Statistische Nachrichten, 1997/4. 264–271. p. (J.F.)	265

<i>David, H.P.-Rademakers, J.</i> : Lessons from the Dutch Abortion Experience. Studies in Family Planning, 1996/6. 341-343. p. (Zs.Sz.)	266
<i>Baldacci, E.-Lugaresi, S.</i> : Assessing the impact of demographic ageing on the welfare state in Italy. Statistical Journal of the United Nations ÉCE, 1996/3. 255-273. p. (G.R.)	267
<i>Bennett, N.G.-Olshansky, S.J.</i> : Forecasting US age structure and the future of social security: the impact of adjustments to official mortality schedules. Population and Development Review, 1996/4. 703-727. p. (F.M.)	268
<i>Smith, J.-Kington, R.</i> : Demographic and economic correlates of health in old age. Demography, 1997/1. 159-170. p. (F.M.)	269
<i>Smith, K.R.-Zick, C.D.</i> : Risk of mortality following widowhood: age and sex differences by mode of death. Social Biology, 1966/1-2. 59-71. p. (F.M.)	270
<i>Lee, R.-Tukjarpurkar, S.</i> : Death and tax: longer life, consumption, and social security. Demography, 1997/1. 67-81. p. (F.M.)	271
<i>Ruzicka, L.T.-Choi, C.H.Y.</i> : Demographic and social profile of suicide mortality in Australia. Genus, 1996/3-4. 135-154. p. (F.M.)	272

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	275
Demography	273
European Journal of Population	274
Genus	274
Notas de Poblacion	275
Population	276
Population and Development Review	276
Population Index	276
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	277

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

GYERMEKÜKET EGYEDÜL NEVELŐ ANYÁK¹

S. MOLNÁR EDIT

Magyarországon 1970 óta tapasztalható az egyszülős családok számának növekedése, és a folyamat a 80-as évtizedben felgyorsult. Míg 1970-ben az összes gyermekes családnak csak mintegy 15%-a volt egyszülős, 1990–94 között ez már a gyermekes családok egyötödére jellemző. A gyermeküket egyedül nevelő szülők 80%-át az anya jelenti.

Az egyedülálló szülők (elsősorban anyák) helyzete iránt mind a társadalom, mind a társadalomtudományok részéről világszerte érdeklődés tapasztalható. Ez mutatkozott meg a már több mint 10 éve, 1985-ben Brüsszelben "Egyszülős családok Európában" címen megrendezett tudományos konferencián, amely számos európai ország tényszámainak bemutatása mellett előrevetítette azokat a demográfiai, szociális, és a családi értékek, attitűdök változásaival összefüggő kihívásokat, amelyekkel nemcsak a kutatásoknak, hanem a családjognak, a családpolitikának is szembe kell nézniük /1/. Régebben szinte kizárólag csak a szülők házasságának özvegyüléssel vagy válással történő megszűnése vezetett egyszülős család kialakulásához, ezért azok számának és arányának növekedését alapvetően a válások emelkedő számával lehetett magyarázni. Az elmúlt egy-két évtizedben Európa-szerte (s ma már hazánkban is egyre inkább) tapasztalható a törvényes házassághoz képest kevésbé stabilnak, kevésbé tartósnak bizonyuló élettársi együttélés, ezzel együtt a házasságkötés nélküli gyermekvállalás gyakorlatának dinamikus terjedése, ami az esetek jelentős hányadában ugyancsak ún. "csonka családok" kialakulásához vezet. Így a 90-es években a téma még inkább előtérbe került a nemzetközi szakirodalomban, az empirikus összehasonlító vizsgálatokban és különböző nemzetközi konferenciákon, rendezvényeken. Ezek tapasztalatai arra is felhívják a figyelmet, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők számának és arányának meghatározása nem problémamentes. Ebben a kérdésben az európai országokban sem egységes a statisztikai gyakorlat, ezért a nemzetközi összehasonlításokkal rendkívül óvatosan kell eljárni.

¹ A kutatást az OTKA támogatja. Nyilvántartási szám: T019189.

Az egyik problémát maga a definíció jelenti: kit nevezzenek ún. egyszülős családnak. Az általánosan elfogadott gyakorlat a "gyermek"-státust nem köti a gyermek életkorához; az egy vagy két szülővel együttélő, nőtlen/hajadon családi állapotú személyek családi állása: gyermek. Minthogy azonban az egyszülős családok problematikájának társadalmi kezelése szempontjából elsősorban a kiskorú (illetve eltartott) gyermeket nevelő családok számának, arányának és összetételének ismeretére van szükség, a nemzetközi statisztikai adatközlések szerint számos európai ország kritériumként kezeli a gyermek életkorát (is). (Így például Izlandban 15 év, Dániában, Finnországban, Svédországban, Norvégiában 18 év, Luxemburgban 25 év az a felső korhatár, amely alatt ún. gyermekes családról beszélnek. Ez elég nagy különbséget jelent; Magyarországon például 1990-ben a gyermekes családok 23,6%-a volt egyszülős, de csak 19,2%-a olyan, amelyben 15 éves vagy fiatalabb gyermek nevelkedett.)

Már jelentősebb összehasonlítási problémák adódnak a "bevallásból". A nemzetközi (és a hazai) gyakorlat szerint ma már kétszülős családként tartják nyilván a házasságban élőkön kívül azokat a családokat is, amelyekben a szülők nem kötöttek törvényesen házasságot, de élettársi kapcsolatban élnek együtt. Az élettársi kapcsolat bevallása problémamentesebb azokban az országokban, amelyekben ez az életforma szinte már hagyományos, általánosan elterjedt és elfogadott (mint pl. Svédországban), és nehezebb olyan országokban (mint pl. nálunk is), ahol a kapcsolat bevallása ellen esetleg nyomós érvek szólnak (pl. tulajdonjogi problémák, lakásproblémák, egyedülállónak járó kedvezmények elvesztése stb.). Ebből az eltérésből is következnek olyan látszólagos ellentmondások, hogy míg pl. a házasságon kívüli szülések aránya Dániában (46,9%) vagy Svédországban (51,6%) rendkívül magas, a gyermekes családokon belül az egyszülős családok aránya a Magyarországon tapasztaltnál mégis alacsonyabb (18% körüli). Számos nyugat-európai országban elterjedt gyakorlat ugyanis, hogy a párok összeköltözése csak a gyermek megszületése után történik meg; az anya önálló életet élő hajadonként esik teherbe, s a közös élet megkezdését csak a gyermek megszületése után tartják szükségesnek, aminek sem hivatalos bejelentése, sem infrastrukturális háttérének biztosítása (lakás) nem jelent komoly nehézséget. Így a házasságon kívül szülő nők nagy része közvetlenül a gyermek megszületése után már kétszülős család tagjává válik. Mindezen problémák tükröződnek a következő adatsorokban:

Az egyszülős családok, valamint a házasságon kívüli szülések aránya az EU és EFTA országokban és Magyarországon

One-parent families and births out of wedlock in EU and EFTA countries and in Hungary

Országok	Egyszülős családok aránya az összes gyermekes család százalékában 1990–91	A házasságon kívüli szülések aránya 1993–1994-ben
Belgium	21,2	13,6
Dánia ³	18,0	46,9
Németország	18,6	15,4
Görögország	10,9	2,9
Spanyolország	12,8	10,8
Franciaország	10,3	34,9
Írország	18,5	19,7
Olaszország	16,1	7,4
Luxemburg ⁴	18,6	12,7
Hollandia	15,8	14,3
Ausztria	19,4	26,8
Portugália	13,1	17,8
Finnország ³	19,4	31,3
Svédország ³	18,1	51,6
Anglia	22,2	32,0
Izland ²	20,5	59,6
Liechtenstein	20,0	8,4
Norvégia ³	24,0	45,9
Svájc	13,2	6,4

táblázat folytatása

Országok	Egyszülős családok aránya az összes gyermekes család százalékában 1990–91	A házasságon kívüli szülések aránya 1993–1994-ben
----------	---	---

Magyarország

A gyermek korhatára nélkül:

lakónépességre számítva 22,7 20,7⁵

állandó népességre számítva 23,6

15 éves vagy fiatalabb gyermekkel:

lakónépességre számítva: 18,0

állandó népességre számítva: 19,2

Forrás: Bevölkerungsstatistik 1996., EGKS–EG–EAG, Brüsszel–Luxemburg 1996., 110. és 210–218. old.

Statistics in Focus, Population and Social Condition, Eurostat 1995., 1995.5., 10–11. old.

Szukicsné Serfőző Klára im.

² 15 éves és fiatalabb gyermekkel.

³ 18 éves és fiatalabb gyermekkel.

⁴ 25 éves és fiatalabb gyermekkel.

⁵ A magyarországi adat 1995-re vonatkozik.

Áttekintve az adatsorokat megállapítható, hogy az egyes országok között elég jelentős ún. szocio-kulturális különbségek is tapasztalhatók (pl. Görögország, Spanyolország, Olaszország adatai nagyon jelentősen különböznek az észak-európai országokétól). Magyarország adatai az egyszülős családok arányát tekintve az európai átlagot kissé meghaladják, a házasságon kívüli szülések arányát tekintve pedig középen foglalnak helyet.

Szükséges megjegyezni, hogy a bevallás, illetve az együttélési gyakorlat sokfélesége mögött a családi együttélési formák mindegyik országra érvényes, olyan fokú átalakulása áll, amelyet a statisztikai definíciók egyre nehezebben tudnak követni. *Charlotte Höhn*, ismert német demográfus a már idézett brüsszeli konferencián érzékletesen világított rá arra, hogy az egyszülős családok problematikáját a demográfiai szakkutatások nem kezelhetik ma már valamiféle "deviáns esetekként" /2/. Egyre sűrűtöbbsé válik például az ún.

családi életciklusok újradefiniálása. Ennek egyes etapjait klasszikusan a házasságkötés – gyermekszülés – a legkisebb gyermek kiválása a családból – a megözvegyülés jelentették. A válás, az újrահázasodás mellett azonban az élettársi életforma terjedése a családi életciklusok újszerű, olykor sűrűn változó állomásait alakítják ki. S míg korábban az volt jellemző, hogy az "egyszülőssé válást" szinte kizárólag a megözvegyülés, illetve válás okozta, ma a válások, az újrահázasodások mellett az élettársi kapcsolatok következtében számolni kell a hajadon családi állapotú anyák arányának megnövekedésével és az egyszülőssé válás időtartamával is: a szülők – életútjuk változékonyabbá válása révén – gyakrabban is átélhetnek olyan – rövidebb vagy hosszabb – periódusokat, amikor a gyermeküket egyedül nevelő szülő státusába kerülnek.

A pillanatnyi állapotot rögzítő, keresztmetszetszerű adatfelvételek (pl. népszámlálások) mellett ezért az életutak követése is szükséges ahhoz, hogy az egyszülőssé családok problematikájáról teljes képet lehessen kialakítani. Jó példa erre az az adatunk, amely szerint a 18–35 éves nők, valamint a 18–40 éves férfiak országos mintáját kérdezve azt találtuk: az adatfelvétel időpontjában mindössze 5–6%-uk élt élettársi kapcsolatban, ám 16% adott olyan választ, hogy életük folyamán legalább egyszer tartottak már fenn olyan élettársi kapcsolatot hosszabb-rövidebb ideig, amelyet nem követett házasságkötés.

A nemzetközi statisztikai adatok – hasonlóan a Magyarországon tapasztaltnak – azt is egybehangzóan mutatják, hogy a gyermekes családok túlnyomó többségében a szülőt az anya jelenti. (Érdemes megemlíteni, hogy így van ez Svédországban is, amely pedig az "emancipált apák" mintatországaként él a köztudatban, s amelyben a gyermekgondozás, gyermeknevelés joga mindkét szülő számára törvényileg biztosított. A gyermeküket egyedül nevelő apák aránya azonban mindig is igen alacsony volt és tovább csökkent. A 15 éven aluli gyermeket egyedül nevelő apák aránya ott is csupán 1,9%, idősebb (10–17 éves) gyermek esetén pedig 0,5%.) Ezért is van az, hogy az egyszülőssé családok problémája a kutatásokban többnyire "női problémaként" jelenik meg. Ezt nevelési szempontok is indokolják; az egyszülőssé családok többségében a gyermek nem, vagy nehezebben kapja meg azokat a férfi-mintákat, amelyek családi szocializációjukhoz, nemi szerepeik megtanulásához szükségesek lennének. De indokolják szociális szempontok is: a nők bérfekvése általában elmarad a férfiakétól, a gyermektartás összegéhez sokszor nehezen férnek hozzá, ezért saját és gyermekeik helyzete az átlagosnál nehezebb. Általánosan elmondható, hogy az egyszülőssé családok problematikáját a kutatások többnyire vagy mint szociális, vagy mint a gyermekek nevelkedésével összefüggő pedagógiai-pszichológiai problémákat kezelik. Anélkül, hogy ezek kiemelt fontosságát kétségbe vonnánk, azt gondoljuk, egyik terület sem független attól, hogy *az anya mennyire tudja vállalni egyedülálló státusát*; helyzetét stabilnak,

állandónak tekinti-e, vagy pedig vereségként éli meg, frusztrációkkal terhesen, átmeneti állapotként. Ettől is függ, hogy helyzete, társadalmi, emberi, érzelmi kapcsolatai hogyan alakulnak, ami mind munkahelyi előrejutásában, mind az általa nevelt gyermekek társadalomba beilleszkedésében, mind pedig jövőbeli párkapcsolataiban (az egyedülálló státusz megszüntetésében) meghatározó lehet.

Ez a megközelítésmód érdeklődésünket afelé irányította, hogy a házasságban, illetve egyedül élő anyák helyzetét, attitűdjeit összehasonlítsuk. Tanulmányunk több, a 90-es években készített vizsgálat eredményein alapul. Ezek sorában kell megemlíteni a 17 éves és fiatalabb korban gyermeket szülő anyák társadalmi-demográfiai jellemzőinek követéses vizsgálatát. A serdülőkorban anyává vált nők reprezentatív mintáját első ízben 1983-ban közvetlenül első gyermekük megszületése után kérdeztük ki, majd tíz évvel később újra felkerestük őket, s a tíz év alatti családi életútjuk állomásait (házasságkötések – válások – élettársi kapcsolatok létesítése – gyermekszülések) tekintettük át /3/. Felhasználtuk továbbá az 1995-ben házasságon kívül szült nők adatfelvételének tapasztalatait, és támaszkodtunk a 90-es években készült nemzetközi összehasonlító vizsgálat másodelemzésére is, amely 6 évesnél kisebb gyermeket/gyermeket nevelő házasságban és egyedülálló szülők mintáin készült /4/. Ezek azt támasztják alá, hogy az egyedülálló anya helyzetének "vállalása" nem pusztán elhatározás kérdése, a szubjektív elhatározásnak az objektív körülmények nem igazán kedveznek.

Életkörülményeikre vonatkozóan viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Pedig ez feltétlenül nagyobb figyelmet igényelne, már csak azért is, mert a Magyar Háztartás Panel adatai egyértelműen mutatják, hogy a gyermekek nagy és növekvő része él a szegénységnél alacsonyabb szint alatt, s bár általánosságban a szegénység gyakoribb a három és több gyermekes családokban, a gyermeküket egyedül nevelő szülők esetében már 1–2 gyermek mellett is nagyobb a szegények aránya. Az egyszülős családok körében a legalsó jövedelmi kvintilishez tartozók aránya a hasonló jövedelmű, házaspár-gyermekkel típusú családokét 8–9 százalékponttal meghaladja /5/.

A szegény háztartások aránya háztartástípus szerint
Share of poor households by type of household

(százalék)

Háztartástípus	A létminimum alatt	A legalsó jövedelmi kivintilisben	Az átlag 50 százaléká alatt	A nyugdíjminimum alatt
Egyszemélyes háztartás	19,7	23,3	9,4	4,7
Házaspár gyermek nélkül	12,0	9,6	6,0	3,8
<i>Házaspár gyermek(ek)kel</i>	34,7	17,9	11,2	6,4
<i>Egy szülő gyermek(ek)kel</i>	43,2	26,6	12,6	9,6
Három nemzedék	43,9	22,5	10,3	6,4
Egyéb	31,3	23,7	14,0	5,5
Összes háztartás	27,1	18,6	12,6	6,4

Forrás: Andorka Rudolf im. 24. oldal.

A különbség a szubjektív helyzet-értékelés szintjén is látványos.

A kisgyermekes anyák helyzetével foglalkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatunk alkalmából a kérdezettek arról is nyilatkoztak, milyen problémák miatt aggodalmaskodtak az elmúlt három hónapban. Érthető, hogy az anyagiak miatti gondok, aggodalmak mindegyik országban listavezetőnek bizonyultak: fiatal szülők lévén családi életüknek ebben a ciklusában gyakorlatilag még az alapozásnál tartanak. Különösen így van ez a volt szocialista országokban. Az azonban általánosan jellemző, hogy bár az aggodalmak sorában a házas anyáknál is az anyagi gondok állnak az élen, az ugyanígy vélekedők aránya az egyedülállók körében jóval meghaladja a házasokét:

Az elmúlt három hónapban anyagi gondokkal küszködők arányai házas és egyedülálló anyák körében a vizsgált országokban

Share of married and single mothers struggling with financial difficulties during the last three months in the investigated countries

(százalék)

Országok	Házaspár anyák	Egyedülálló anyák
Magyarország	45	62
Oroszország	37	75
Lengyelország	62	78
Németország		
vlt keletnémet régió	29	47
vlt nyugatnémet régió	15	33

A rossz anyagi helyzet jelzője, hogy az egyedülálló anyákat a munkanélküliség is jobban érinti, mint a házasokat: a munka nélküli egyedülálló anyák aránya a házasokénak mintegy kétszerese. (Ez alól Oroszország kivételt jelentett, ott a felvétel időpontjában még nemigen kellett munkanélküliséggel számolni.)

Az anyagi helyzet szubjektív értékelésének a családi helyzettel való összefüggését vizsgálva, Magyarországon egy másik, speciális minta a fentiekhez hasonló képet mutatott.

Serdülőkorban gyermeket szült nők követéses vizsgálata alkalmából is azt találtuk hogy 10 évvel az első gyermekszülés után az akkor már 25–28 éves anyák helyzetüket jóval kedvezőbbnek tartották, ha házasságban éltek, mint azok, akiknek gyermeke tartós párkapcsolat nélkül jött világra, s azóta is egyedülálló hajadonként élnek. (A két csoport között lényeges strukturális különbség – pl. iskolázottság, gyermekszám terén – nincsen.)

Az anyagi helyzet értékelése
Judging their own financial status

(százalék)

Vélemény	Első gyermekük apjával 10 éve házasságban élő anyák	Tíz évvel első gyer- mekszülésük után is folyamatosan egyedül álló, hajadon anyák
1 – nélkülözések között élnek	4,8	10,1
2 – hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	20,1	39,2
3 – éppenhogy kijönnek havonta	40,6	39,2
4 – beosztással jól kijönnek	33,5	11,5
5 – gondok nélkül élnek	1,0	–
Összesen	100,0	100,0
Osztályzat-átlag	3,06	2,52

Forrás: Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit: Serdülőkorban szült anyák ... im. 50. oldal.

A rosszabb anyagi kondíciók a lakáskörülményekben is megmutatkoznak: a házasságban élő anyák lakáshelyzete mindegyik országban megoldottabb, mint egyedülállók esetében. Németországban például a házasságban élő anyák mintegy 12–15%-a aggodalmaskodott lakásgondjai miatt "az elmúlt három hónapban",

de a hasonló gondokkal küszködő egyedülállók aránya már 25%. Még nagyobbak a két csoport között a különbségek Magyarországon. Míg a házasság anyák lakással kapcsolatos aggodalmai a németországihoz hasonló mértékűek (13%), egyedülálló anyáknál ez már 40% körüli.

Az 1990. évi népszámlálási adatok szerint az egyszülős családokban sokkal kevesebb a tulajdonosi jogcímmel rendelkezők, és magasabb a rokonként lakók aránya, vagyis kevesebben rendelkeznek önálló lakáshasználati jogcímmel, mint a házaspáros-gyermekes családok. Hasonló különbség a lakások minősége tekintetében is kimutatható: az egyszülős családok közül kevesebben élnek összkomfortos, és többen félkomfortos, komfort nélküli, vagy szükséglakásokban /5/.

A lakástulajdon és a komfortfokozat alakulása az egy családból álló házaspáros-gyermekes és egyszülő-gyermekes háztartásokban
Ownership and conveniences of the flat in households consisting of families with married couple with child(ren) and one-parent with child(ren)

(százalék)

Lakás-jellemzők	Házaspár gyermek(ek)kel	Egy szülő gyermek(ek)kel
<i>A lakás jogcíme</i>		
- tulajdonosi	77,9	55,7
- tulajdonos rokona	3,1	12,3
- főbérleti	17,8	25,9
- főbérelő rokona	0,5	4,1
- társbérelő, albérelő, ágybérelő, egyéb	0,7	2,0
Összesen	100,0	100,0
<i>A lakás komfortfokozata</i>		
- összkomfortos	54,5	41,9
- komfortos	26,6	30,7
- félkomfortos	5,8	6,3
- komfort nélküli	10,6	17,8
- szükséglakás, egyéb	2,5	3,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Szukicsné Serfőző Klára im. 58-59. oldal.

A népszámlálási adatokra támaszkodó "pillanatfelvétel" mellett érdemes a lakáshoz jutás folyamatát, ütemét is figyelembe venni; ez ugyanis azt mutatja, hogy a házasság előnyt jelent az önálló lakáshoz jutásban. Ezt az 1983-ban első gyermekükkel házasságon kívül teherbe esett nők követéses vizsgálata révén követhettük nyomon.

Az önálló lakáshoz jutás alakulása serdülő korban szület, de 10 éve házasságban élő, valamint 10 éve egyedülálló hajadon anyák körében
Attaining an own flat among mothers who gave birth as teen-agers
but have lived in marriage for ten years and of those lonely single for ten years

(százalék)

Az önálló lakáshoz jutás időpontjai	Első gyermekük apjával 10 éve házasságban élő anyák	Tíz évvel első gyermekszülésük után is folyamatosan egyedülálló, hajadon anyák
-------------------------------------	---	--

Az első önálló lakáshoz jutás ideje:

– az 1983. évi első gyermekszülés előtt	7,4	1,3
– 1983–1985 között	30,1	2,5
– 1986–1990 között	34,0	18,2
– 1990 után	12,0	22,3
1993-ban még nem volt önálló lakása	16,5	55,7
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit: Serdülőkorban szület anyák ... im. 46. oldal.

A vizsgált anyák természetesen speciális csoportot alkotnak; zömmel olyan rétegből származnak, amelyben mind saját, mind szülei iskolai végzettsége alacsony, anyagi körülményeik szegényesek, így önálló lakáshoz jutásuk is nehezebb az átlagosnál. (A KSH longitudinális vizsgálata szerint a házasságot kötő párok kb. egyötöde rendelkezett lakással, 13 évvel a házasságkötés után azonban ez, már több mint 90%-ukra volt jellemző.) Adatközlésünk nem tartalmazza a lakáshoz jutás és a családi életutak összefüggésének azokat az eseteit, amikor az anya életútja összetettebb: ha 10 év leforgása alatt életében válás, újraházasodás, egy vagy több élettársi kapcsolat létesülése történt – ezek értelemszerűen a lakáskörülményekben is éreztetik hatásukat. A "tartósan házasok" és a "tartósan egyedülállók" adatsora azonban jól mutatja, hogy a házasok – átlagosnál szerényebb körülményeik ellenére is – jobb helyzetben

vannak, mint gyermeküket egyedül nevelő szülőtársaik, talán mert törvényes házasság mellett a fiatal pár nagyobb eséllyel számíthat a környezet (szülők, rokonság, szociális segítség) támogatására a lakáshoz jutásban, másrészt maga a fiatal pár is jobban ambicionálja, hogy önálló családi életét e szempontból is rendezze.

Magyarországi példáinkat meghatározza az a körülmény, hogy az elmúlt években a gyermeknevelés költségei erősen megnövekedtek; más szóval ez úgy fogalmazható meg, hogy a rendszerváltozás fő vesztesei a gyermekes családok (illetve maguk a gyermekek), s nem csoda, ha az egyszülős családok ezzel még nehezebben birkóznak meg. A házasságban élő, illetve egyedülálló anyák helyzete közötti különbség azonban – ha egy magasabb szinten is – de olyan országban is fennáll, ahol az emberek anyagi körülményei jobbak, s ahol a szociálpolitika gondoskodása is áldozatkészebb. Érdemes e szempontból kiemelni a Göteborgi Egyetem Szociológiai Tanszéke kutatási tapasztalatait /7/.

Előre kell bocsátani, hogy az egyedülálló szülők gyermekei Svédországban a helyi önkormányzatok részéről pozitív diszkriminációt élveznek. Előnyben részesülnek a gyermekintézményi elhelyezéseknél részben a soron kívüli felvétel, részben az igen alacsony térítési díj vonatkozásában. E megkülönböztetésnek az a célja, hogy javítsanak az egyedülálló anya anyagi helyzetén, részben úgy, hogy az anyának lehetősége legyen teljes állású munkavállalásra, részben úgy, hogy a gyermek napközbeni ellátásának költségei ne terheljék meg túlzottan a család anyagi lehetőségeit. Igen lényeges az egyedülálló családok esetében az előlegezett támogatások rendszere. A rendszer szociálpolitikai jelentősége és lényege, hogy az állam minden gyermek támogatására egy bizonyos összeget garantál, függetlenül attól, hogy e támogatás folyósítása az állam vagy a gyermek külön élő szülőjének kötelessége lenne. Más szóval a gyermekét egyedül nevelő anya havonta biztosan számíthat erre az összegre, az esetek többségében tartásdíjra, és nem kell tartania attól, hogy volt férje vagy élettársa késedelmesen vagy egyáltalán nem fizet. Az állam – a helyi önkormányzatok közbeiktatásával – maga hajtja be a fizetésre kötelezettől a támogatás összegét. Ezzel a nagyvonalú gesztussal az egyszülős családoknak viszonylagos anyagi biztonságot adnak, és a vitákkal, pereskedésekkel együtt járó érzelmi viharoktól is megvédik őket. A rendszer nagyon kevés országban működik, bevezetésében Svédország úttörő szerepet játszott.

Mindezen állami és önkormányzati erőfeszítések ellenére az egyedülálló anyák helyzete Svédországban is csak viszonylag jobb, mint azoké, akik szociálpolitikai szempontból kevésbé gondoskodó országban élnek. Abszolút értelemben, illetve az együttélő szülőkhez viszonyítva az egyedülálló anyák

helyzete fizikai és pszichikai értelemben egyaránt meglehetősen kedvezőtlen. A létminimum alatt élő gyermekek száma az egyszülős családokban kétszer magasabb, mint ahol a két szülő házaspár vagy élettársi kapcsolatban él együtt. Az egyedülálló anyák 35%-a nem rendelkezik készpénzzel, ami mozgásterületüket jelentősen korlátozza.

Az életkörülmények is igen eltérőek az egy-, illetve a kétszülős családok esetében. Az egyszülős családok 64%-a, a kétszülős családok 19%-a lakik zárt beépítésű lakóházakban. A 6 éven aluli gyermekek esetében az anyák egyharmada dolgozik teljes munkaidőben, két szülő esetén csak 23%-a. Az egyedülálló anyák gyermekeinek mintegy fele állítja magáról, hogy állandóan vagy sokat fáradt (két szülő esetén 29%) és több mint a felük vallotta, hogy dohányzik (két szülővel élők 23%-a). A viktimológiai kutatások szerint az egyedülálló anyák – a fiatal fiúkkal együtt – képezik a legveszélyeztetettebb csoportot. A gyermeküket egyedül nevelő anyák 10%-a – a kisgyermekeseknek 15%-a – érzi magát a lakóhelyén fenyegettetve, a kétszülős családok esetén az anyáknak mindössze 4%-a.

A gyermekükkel egyedül élő anyák több szorongással élik életüket, aggódnak megélhetésük, gyermekeik sorsa, egészségi állapota miatt, s ez a stressz-helyzet a többséget (55–60%-ot) érinti. A teljes családban élők körében a szorongás kisebb mértékű, az anyák 26–33%-a számol be ilyen negatív életézésről. Mindezekkel összefüggésben gyakrabban éri az egyedülálló anyát munkahelyi baleset is, bár a munkahelyi balesetek száma e körben viszonylag stabil, érdekes módon nem javult, de nem is romlott. Elmondható tehát, hogy az egyedülálló anyák élete Svédországban is feszültségektől, mindennapi küzdelmekről terhes, az anya bizonytalannak érzi jelenét és jövőjét, és a romló gazdasági körülmények, a növekvő munkanélküliség, az emelkedő megélhetési költségek, a szociálpolitikai, gyermekgondozás területén hozott korlátozások csak tovább nehezítik e családok életét.

A gyermeknevelési támogatások magyarországi rendszere – a lehetőségekhez mérten – ugyancsak fokozott támogatást igyekszik nyújtani a gyermeket egyedül nevelő szülőknek. Az egyszülős családokban nevelkedő gyermekek emelt összegű családi pótlékban részesülnek, a szülők halála után járó árvaellátást az egyik szülő elvesztése után is megkapják a gyermekek. Összességében azonban az érintettek elég alacsonyan osztályozzák azt, ahogyan az állam segíti őket: vizsgálatunk szerint 34%-uk ezt éppen csak elfogadhatónak, 23% egyáltalán nem megfelelőnek minősíti; az ötfokú skálán elért átlag-osztályzat mindössze 2,27.

Saját anyagi helyzetét a megkérdezett, 6 éves és kisebb gyermeket/gyermekeket nevelő, egyedülálló anyák közel 50%-a "rossznak", vagy "éleg rossznak" tartja. Ám a leginkább elégedetleneknek is csak mintegy

egyötöde érzi úgy, hogy ezt az előnytelen helyzetet a gyermek "eléggé" vagy "nagyon" megsínyli; többségük úgy gondolja, hogy gyermekük számára – ha nehézségek, lemondás árán is – de biztosítja azt, amit a teljes családban nevelkedőknek átlagosan nyújtani tudnak a szülők. Ehhez (a gyés, gyed mellett) több fajta – átlagosan két-háromféle – támogatást is igénybe vesznek. Közöttük értelemszerűen vezet a tartásdíj és a nagyszülőktől kapott rendszeres támogatás. Vizsgálatunk ugyanakkor azt mutatja, hogy elég gyakoriak lehetnek a kifejezetten kellemetlen élmények annak a harcnak során, amelyet a gyermeküket egyedül nevelő anyák egy-egy jövedelemforrás megszerzéséért folytatnak.

*Egyedülálló anyák véleménye arról, hogy hogyan jutnak hozzá
egy-egy jövedelemforráshoz*
*Opinions of lone mothers on the ways of getting
individual financial sources*

(százalék)

Jövedelemfajták	Sima, problémamentes	Küzdeni kell érte	Konfliktusos	Új függőségek alakulnak ki	Megalázó	Több kellemetlenség együtt	Nem tudja, vagy nincs ilyen fajta	Összesen
Gyés, gyed	77	10	3	-	4	-	6	100
Szociális segély	26	32	13	4	17	4	4	100
Óvodai kedvezmény	70	4	15	-	4	-	7	100
Gyermektartás	36	10	26	14	8	2	4	100
Szülőktől kapott támogatás	53	-	6	19	4	9	9	100
Személyi kölcsön	33	25	-	17	8	8	9	100
Állami támogatás	39	6	6	18	9	9	13	100
Részmunka	36	29	10	7	3	6	9	100
Korábbi megtakarítás	57	4	9	-	-	..	30	100
Önkormányzati támogatás	27	23	8	-	19	4	19	100

A vélemények, tapasztalatok szerint a szociális segélyről, illetve az önkormányzati támogatásról mondható el legkevésbé, hogy a hozzájutás sima, problémátlan, egyben az érintett anyák ezeket érzik a leginkább megalázónak. Ez nagyon figyelemreméltó minősítés, különösen a fentebb vázolt svédországi önkormányzati segélyezési rendszerrel összehasonlítva, amelynek éppen az a célja, hogy az anyákat megóvja a méltatlan helyzetektől. A két segélyezési

forma azonban nálunk a "küzdeni kell érte" – kategórián belül is előkelő helyezést kap.

Amennyire magától értetődő, hogy a szülőktől kapott támogatás, az alkalmi támogatás (például baráti kölcsön), a személyi kölcsön (amihez jótálló kezest kell felkérni) leggyakoribb hátránya, hogy ezek új függőségeket alakítanak ki, amelyekre az anya kénytelen-kelletlen, de rákényszerül, annyira szomorú tapasztalat az, hogy az apától jogosan járó gyermektartási díj az anyáknak csak alig több mint egyharmadánál problémamentes; legtöbben ezt tekintik konfliktusosnak, de nem ritka, hogy csak küzdelem vagy megalázó helyzetek árán tudják megszerezni az összeget a közös gyermek számára.

A gyermek apjával való kapcsolattartás természetesen nem merül ki abban, hogy a családi jövedelem kiegészül a tartásdíjjal; a gyermeknek szüksége lenne arra, hogy rendszeresen találkozzék apjával, hogy közöttük a lehetőségekhez képest normális szülő-gyermek kapcsolat alakuljon ki. Ez azonban – ha nem is mindig a gyermektől távol élő apa hibájából – egyike a családi életvitel legmegoldatlanabb területeinek. Négy országra kiterjedő összehasonlító vizsgálatunk azt mutatja, hogy ebben a vonatkozásban az egyedülálló anyák problémái nagyon hasonlóak. Kivétel nélkül mindenütt konfliktusok adódnak abból, hogy kié a felügyelet joga, hogy mekkora legyen a tartásdíj s az milyen rendszerességgel érkezzék el az anyához, hogyan alakuljon a láthatás, de nagyon sok probléma adódik abból is, hogy az apák általában kevés felelősséget éreznek a gyermekért a kapcsolat megszakadása után, és az anya számára pszichikusan is nehéz a megváltozott viszony kialakítása. A konfliktusok gyakorisága és aránya területén Lengyelország vezet, és ez nemcsak az egyedülálló anyákra igaz, hanem a házasságok esetében is, ahol szintén gyakori a házastárssal való konfliktus. (A kutatók ezt a diszharmóniát a kulturális, vallásos környezettel és klímával hozzák összefüggésbe, amelyben a válás, a kapcsolat megszakadása erősen tabu-téma, és a konfliktusok kezelésének a kultúrája kevésbé kialakult.)

A hazai problémákat három különböző vizsgálat eredményei alapján, az egyedülálló anyák három speciális csoportjában volt módunk vizsgálni, ezek eredményei meglehetősen összecsengenek.

– *A 6 éves és kisebb gyermek(ek)et nevelő, egyedülálló anyák* mintáján belül 5% megözvegyült, 21% pedig semmiféle kapcsolatot nem tart fenn a természetes, vér szerinti apával. A fennmaradó 74% többsége is elég negatívan ítéli meg a gyermek apjával való kapcsolatát; ennek átlagos osztályzata (5 = legjobb) 2,82, s csak alig több mint egyötödük nyilatkozik úgy, hogy a kapcsolatban nincs probléma. A feszültségek közt vezet a két szülő között megromlott viszony, az a tény, hogy az apa kevés felelősséget vállal a gyermekkel kapcsolatban, valamint a tartásdíj fizetése miatti konfliktus.

- *A serdülőkorban szült anyák 10 évvel később újrafelkeresett mintájánál* azt tapasztaltuk, hogy a 10 éven belül megszületett gyermekek mintegy 10–11%-a élt az adatfelvétel időpontjában édesapja nélkül. Ezekben az esetekben igen laza az apa-gyermek kapcsolat. Igaz, egy részüknél, az érintettek 11%-ánál maga az anya nem kívánja a kapcsolat ápolását, illetve a gyermekkel nem ismerteti meg az apa személyét. A nagy többségnél azonban az anya inkább arról adott számot, hogy az apa nem törődik a gyermekkel, vagy csak igen ritkán látogatja meg. Az anyák beszámolói alapján az érintett gyermekeknek csak igen kis hányada, mintegy 15%-a ragaszkodik érzelmileg az édesapjához; inkább az a jellemző, hogy az apát egyáltalán nem hiányolják, vagy nem is ismerik. A kapcsolat másik, kevésbé érzelmi vonatkozása a gyermekről való anyagi gondoskodás, a tartásdíj fizetése. Az apával nem együttélő gyermekeknek mindössze 34%-a jut hozzá rendszeresen a tartásdíjhoz, nagyobb részt rendszertelenül, vagy egyáltalán nem részesülnek anyagi támogatásban édesapjuk részéről.

- *Végül az 1995-ben házasságon kívül szült nők közel egyharmadánál* (akik a gyermek megszületése után teljesen egyedül maradtak) érdeklődtünk az iránt, hogy teljesen újonnan alakuló életformájukban milyen támogatást kapnak (vagy fognak kapni) a gyermek apjától.

Az érintettek 43%-a arról számolt be, hogy az apával semmiféle kapcsolatban nincsenek, az apa nem látogatja a gyermeket és nem is fizet. (Ezekben az esetekben az a leggyakoribb, hogy a partner nem ismeri el az apaságot, vagy apasági per van folyamatban.) Közel egyharmaduk a kapcsolatot mind anyagi szempontból, mind a gyermek iránti apai felelősség tekintetében kiegyensúlyozottnak tartja, a két végpont között pedig a laza kapcsolatok legkülönfélébb változatai (rendszertelen fizetés, a gyermek rendszertelen látogatása) találhatók /8/.

Összességében a gyermeküket egyedül nevelő anyák e három speciális csoportja nagyon hasonlít egymáshoz; kb. egyharmaduk tartja csak többé-kevésbé jónak, kiegyensúlyozottnak az apával való kapcsolatot.

A problémák nagyon hasonlóak, bár az arányok kedvezőbbek a svédországi egyedülálló anyák esetében. A göteborgi vizsgálatban az anyák 13%-ának nem volt semmilyen kapcsolata a gyermek apjával, a többiek közül ugyanannyian számoltak be problémákról (42%), mint amennyien a kapcsolatot problémamentesnek tartották (41%). A konfliktusok rangsora így alakul:

	%
- az apa nem érez elég felelősséget	52
- láthatással kapcsolatos problémák	32
- anya és apa közötti konfliktusok	30
- a gyermek is részese a konfliktusoknak	25
- gyermektartással kapcsolatos problémák	12
- felügyeleti joggal kapcsolatos problémák	10

A kép nemcsak abból a szempontból kedvezőbb, hogy jóval kisebb a kapcsolatot egyáltalán nem tartók és nagyobb a kiegyensúlyozott viszonyt élvezők aránya, hanem abból a szempontból is, hogy a tartásdíjfizetés, ami nálunk egyike a legtöbb vitát kiváltó kérdésnek, Svédországban csak keveseknél okoz gondot. Ez – mint utaltunk már rá – a törvényes garanciának is eredménye. Így náluk az egyedülálló anyákat inkább a mindennapi élet döntéseiben való részvétel hiánya, a gyermekkel kapcsolatos folyamatos felelősségvállalás elhárítása nyomasztja.

Az elmaradó, vagy rapszodikusán érkező tartásdíj mellett azért a magyarországi egyedülálló anyákra is érvényes, hogy az egyedül nevelésnek inkább hátrányait, semmint előnyeit tapasztalják. Leginkább nálunk is annak érzik hátrányát, hogy mindenért egyedül kell felelősséget vállalni, továbbá, hogy a gyermeknek hiányzik mindaz, amit egy apa nyújthatna számára. A hátrányokkal szemben ritkábban jönnek számításba olyan "előnyök", mint például az, hogy az anya egyedül jobban megvalósíthatja gyermeknevelési elképzeléseit, vagy életvitelét szabadon – férjjel, partnerrel nem egyeztetve – alakíthatja.

Bizonyosfajta – részben szociokulturális különbségekre, részben anyagi okokra visszavezethető – különbségek a vizsgált országok között e tekintetben is vannak. Oroszországban például az egyedülálló anyák 90%-a azt hangoztatja, hogy azok a források, amiket az apa tud (tudna) biztosítani a család számára, nagyonis hiányoznak. Ezzel szemben a volt nyugat-németországi anyák azokat az előnyöket értékelik nagyra, hogy egyedül dönthetnek a gyermek nevelésével kapcsolatos kérdésekről, nem kell a gyermek mellett még az apáról is gondoskodniuk, és önálló baráti kört tudnak kiépíteni. Ezek az előnyök a többi, vizsgált országban élő egyedülálló anyáknál is szerepelnek, de lényegesen kisebb arányban, mint a volt Nyugat-Németországban – és legkisebb mértékben éppen Magyarországon. Összességében azt lehet mondani, hogy az

"előnyök" nem tudják kiegyenlíteni az egyedülálló státusz "hátrányait", s így a mérleg az anyák számára inkább negatív, mint pozitív.

*Egyedülálló anyák véleménye az egyedül nevelés előnyeiről és hátrányairól
Magyarországon
Opinions of single mothers on the advantages and disadvantages
of rearing children alone – in Hungary*

(osztályzat-átlag)

(5 = életében nagyon jellemző)

<i>Előnyök</i>		<i>Hátrányok</i>	
– gyermeknevelési elképzeléseit érvényesítheti	3,1	– a gyermeknek hiányzik, amit szá- mára egy apa nyújthat	4,2
– életvitelét nem kell egyeztetni	3,0	– nehéz mindenért egyedül felelősnek lenni	4,1
– nem kell férjéről gondoskodni	2,8	– a gyermeknek hiányzik a férfi-minta	3,6
– így könnyebben köthet barátságokat	2,1	– időbeosztása túl szoros	3,5
		– magányos	3,2
		– a gyermeket mindig magával kell vinnie	3,2
		– gyakran hátrányosan megkülönböz- tetik	2,6
		– túl szoros a kapcsolata a gyermekkel	2,4

A már idézett svédországi felmérés összehasonlította a párkapcsolatban élő és egyedülálló anyák egészségi állapotát is. Különböző panaszfajták (úm. kimerültség, stressz, fájdalom, megfázás, enyhe depresszió) előfordulási gyakoriságát részletesen vizsgálva azt találták: a gyermeküket egyedül nevelő anyák lelki leterheltsége nagyobb, és a "rossz egészségi állapottal" minősíthetők aránya is 8 százalékponttal magasabb (25%), mint a párkapcsolatban élő társaiké (17%). Ezzel is összefügg, hogy az egyedülállók általános "elégedettség-érzete" elmarad a házasságban élő anyákétól.

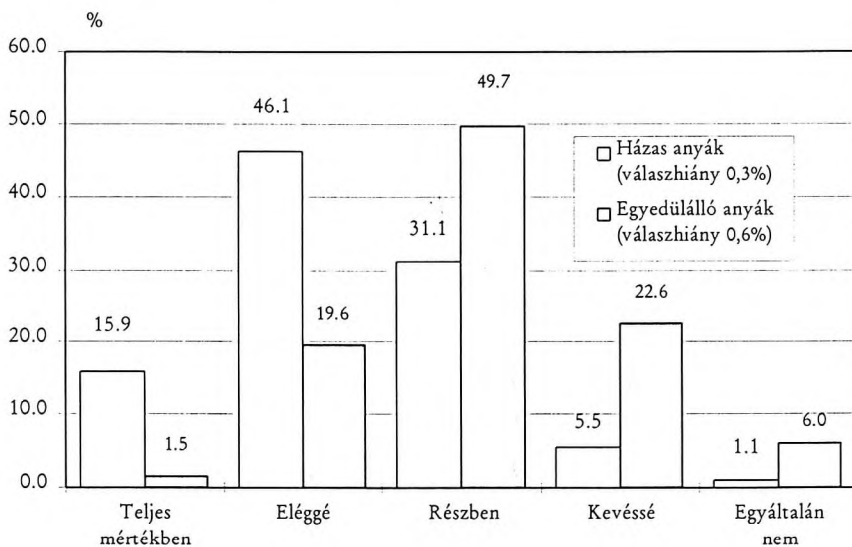
Hasonló adatok az egészségi állapotra vonatkozóan nemzetközi összehasonlító vizsgálatunkban sajnos, nincsenek. Az azonban nálunk is megállapítható volt, hogy az egyedülálló anyák kevésbé elégedettek saját életükkel, mint a házasságban élők:

Saját életükkel "elégé" vagy "teljes mértékben" elégedettek aránya a vizsgált országokban
Share of mothers feeling "rather" satisfied or "totally satisfied" with their lives in countries investigated

(százalék)

Országok	Házass anyák	Egyedülálló anyák
Oroszország	42	27
Lengyelország	70	38
Volt Kelet-Németország	54	n.a.
Volt Nyugat-Németország	78	50
Magyarország	62	21

Az elégedettség szintjére ötfokú osztályzattal megadott válaszok részletes megoszlását Magyarországon a grafikon szemlélteti:

I. Mennyire van megelégedve az életével?

To what extent are you satisfied with your way of life?

Az elégedettség szintjét az anyagi problémák, a gyermeknevelés közösen vagy egyedül viselt felelőssége mellett a személyközi kapcsolatok minősége (illetve azok léte vagy hiánya) is befolyásolják.

Házasságban élő anyák esetében egyértelműen kimutatható, hogy minél jobbnak tartják házastársukkal való viszonyukat, annál jobban meg vannak elégedve saját életükkel is.

*Házás anyák elégedettsége saját életükkel
– a férjükkel való kapcsolatuk minősége szerint*

Contentedness of married mothers

– by the quality of contact relation with their husbands

(osztályzat-átlag)

Ha a férjrel a kapcsolat

– nagyon jó (5)	4,28
– elég jó (4)	3,66
– közepes (3)	2,97
– elég rossz (2)	2,14
– rossz (1)	2,14

Átlag 3,71

Az egyedülálló anyáknál csupán arról lehet szó, hogy életükben van-e olyan társ, partner, akire – ha nem laknak együtt – támaszkodhatnak, akivel intim kapcsolatot tartanak fenn. Ilyen partnerviszonyról elég kevesen – a megkérdezetteknek alig több mint egyharmada – számoltak csak be, ám a saját életükkel való elégedettségükre ez sem hatástalan:

*Egyedülálló anyák elégedettsége saját életükkel aszerint,
hogyan van-e társuk, partnerük*

Contentedness of married mothers with their own lives

according to having or not having a partner

(osztályzat-átlag)

Mennyire elégedett saját életével?	Társa, partnere	
	van	nincs

– nagyon (5)	4,20	3,18
– eléggé (4)	3,00	3,05
– részben (3)	2,43	3,05
– kevéssé (2)	..	2,69
– egyáltalán nem (1)	..	2,42

Átlag 3,67 2,98

A négy országra kiterjedő vizsgálat adatai szerint általában mindenütt 15% alatt van azok aránya, akik a kérdezés időpontjában már új társal éltek együtt, akivel jórészt közösen gazdálkodnak, s aki többé-kevésbé az apa szerepet is vállalja. Ebben a tekintetben – ha az új élettársi együttélések aránya Magyarországon nem is magasabb – nálunk az egyedülálló anyák kapcsolataikat érzelmileg megalapozottabbnak tartják, mint lengyel, orosz vagy német nőtársaik.

Az élettársi kapcsolat nélkül élők többségének – Magyarországon csakúgy mint a többi országban – nincsen stabil partnere, barátja sem, vagyis intim kapcsolatok nélkül élnek életüket. Ezt sokszor lakásproblémák is nehezítik. Különösen Magyarországon (25%) és Lengyelországban (33%) magas a szüleikkel együttélő egyedülálló anyák aránya.

A stabil partnerrel rendelkezők többsége (országoként 50–60% körüli aránya) – legalábbis egyelőre – bizonytalan kapcsolata tartósságát illetően. Magyarországon e tekintetben optimistábbak az egyedülállók: csupán 27%-uk biztos abban, hogy partnerükkel nem kívánnak tartós, megállapodott életközösségre lépni.

Azonban függetlenül attól, hogy van-e társuk vagy nincs, az egyedülálló anyáknak viszonylag kis hányada érzi úgy, hogy teljesen magányos. Igaz, kapcsolataik nem jelentenek túl szoros köteléket, de kisebb-nagyobb mértékben számíthatnak valakire – ez többnyire az anya szüleit jelenti. Egy ötfokú skála legalsó fokozatát így fogalmaztuk: "*nyomasztó számomra, hogy csak magamra számíthatok*", legfelső fokozatát pedig így: "*van elég rokonom és ismerősöm, akikre számíthatok*". A kérdezett egyedülálló anyák önbesorolással jelölhették meg saját helyüket ezen a skálán. A legalsó fokozathoz 9% sorolta magát. Ez önmagában nem tűnik magasnak, mégis elgondolkoztató, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák közel egytizede magányát, sajátmagára utaltságát nyomasztó helyzetként éli meg. A skála másik végpontjához a kérdezettek 34%-a kapcsolódott, a skálafokok átlaga 3,4 – ami az érintett anyák kapcsolatrendszerének közepes voltára utal.

A fizikai és lelki megterhelés annak is függvénye, hogy mennyire képes alkalmazkodni az ember a külvilág követelményeihez. Különösen áll ez azokra az országokra, amelyek az elmúlt években tértek/térnek át a piacgazdaságra. A gondoskodó állam megszűnése, a privatizáció, a munkanélküliség megjelenése, más oldalról pedig a képességek kibontakozása, a kezdeményezés, a vállalkozás előtt megnyíló újszerű lehetőségek a családok számára is eddig ismeretlen, szokatlan helyzetet teremtettek. Az új feltételekhez való alkalmazkodás egyesek számára komoly megpróbáltatást jelent, míg másoknak éppenséggel a kísérletezés és az előrejutás perspektíváit nyitja meg. Összehasonlító vizsgálatunkban ezzel a problémával is foglalkoztunk.

Ennek módszere az volt, hogy 11 felsorolt területre vonatkozóan a válaszadóknak azt kellett megmondaniuk: érzékelték, tapasztaltak-e abban változásokat a rendszerváltás óta, s ha igen, akkor hogyan sikerült hozzá alkalmazkodni: *nagyon nehezen, részben nehezen, vagy pedig az új körülményekhez való alkalmazkodás kifejezetten könnyű* volt. A vizsgált témakörök (kérdések) a következők voltak (a könnyebb áttekinthetőség miatt a kérdések szövegét egy arra jellemző szóval rövidítve jelöltük):

ÖNÁLLÓSÁG	Sokkal önállóbbnak, kezdeményezőbbnek kell lenni
JÖVŐ	Meg kell szokni, hogy a jövő elég bizonytalan
GYERMEK	A gyermek nevelésével kapcsolatban több döntést kell hozniuk a szülőknek (pl. iskoláztatás)
VERSENY	Nagyobb a konkurencia, többet kell könyökölni, mint azelőtt
MUNKA	A munkahelyeken és a mindennapokban állandóan új követelményeknek kell megfelelni
EGYÉN	Az egyén képességeinek, érdeklődési körének kibontakoztatása
CSALÁD	A család és a munka közötti egyensúly biztosítása
TERV	Többet kell foglalkozni a jövő tervezésével (munka, család)
GONDOLKODÁS	Az embernek át kell alakítania egész gondolkodását
JOG	Megtanulni a demokrácia biztosította jogokkal élni
NYUGAT	Általában a társadalom nyugatiasodása

Általánosan jellemző, hogy a változásokhoz való alkalmazkodást az anyák többsége "nagyon nehéznek" érezte, s átlagosan csak 10% körüli azok aránya, akik úgy tapasztalták: kifejezetten könnyű az új körülményekhez alkalmazkodni. Ezek szemléltetése céljából 100 fokú skálára számítottuk át a válaszmegoszlásokat. (Ha az adott változásokhoz való alkalmazkodást mindenki "nagyon nehéznek" érezné, az index 100 pontot jelezne, ha mindenki "nagyon könnyűnek" minősítené, akkor 0 pontot stb.)

*A rendszerváltozáshoz való alkalmazkodás nehézségi foka
házas anyák körében a vizsgált 11 területen*
*Degree of difficulty in adaptation of married mothers to the change of (economic)
system regarding the eleven fields of new circumstances investigated*

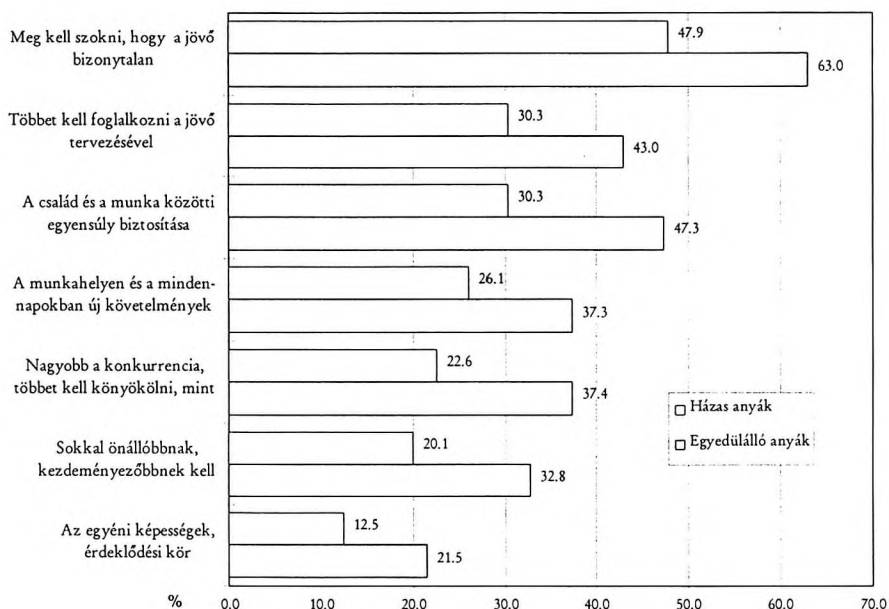
(index)

Új körülmények	Magyarország	Oroszország	Lengyelország	Volt Kelet-Németország
ÖNÁLLÓSÁG	57	71	66	55
JÖVŐ	81	90	89	83
GYERMEK	53	79	56	22
VERSENY	61	96	78	72
MUNKA	62	83	79	58
EGYÉN	49	74	65	40
CSALÁD	66	88	71	54
TERV	64	87	76	63
GONDOLKODÁS	61	81	73	59
JOG	56	80	57	58
NYUGAT	53	79	68	69

A rendszerváltozás egyes területei közül – mint látható – a gondoskodó állam megszűnése, a "jövő bizonytalansága" a legnehezebben megszokható. A változások gyermekkel kapcsolatos döntésekre, családi munkamegosztásra gyakorolt hatása inkább a lista vége felé, a könnyebben elviselhető követelmények között foglal helyet. Különösen áll ez a volt kelet-németországi anyákra, akiknél – a kutatás más részletei is ezt bizonyították – az erős munkaorientáltság jobban háttérbe szorítja a családi problémákat. Mindegyik országban viszonylag kedvezően fogadott, hogy az egyén képességeinek kibontakoztatására nagyobb lehetőségek nyílnak; a magyar és keletnémet anyák ebben különösen kitűnnek. Egyáltalán elmondható, hogy – minden nehézség ellenére – a magyar és a keletnémet anyák viszonylag rugalmasabb alkalmazkodókészséget mutattak fel, mint a lengyelek, kivált pedig az oroszok, akiknek – legalábbis adataink szerint úgy tűnik – a rendszerváltozás minden tekintetben súlyos megpróbáltatást jelent.

Ami a magyarországi vizsgálatot illeti, mégis jól érzékelhető, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák számára sokkal problematikusabb a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás, mint ahogyan azt a

házasságban élőknél tapasztaljuk. A "nagyon nehéznek" talált alkalmazkodási problémák közül a legkirívóbbakat grafikon mutatja be.

II. Aki szerint a rendszerváltozás egyes követelményeihez nagyon nehéz alkalmazkodni

Mothers in whose opinion it is very difficult to accommodate themselves to some requirements of the system change

Az alkalmazkodás nehézségi foka tekintetében a házasságban élő anyáknak mintegy 12–13 százalékpontnyi előnyük van a gyermeküket egyedül nevelő társaikkal szemben. A problémák megítélése éppen a "család és a munka közötti egyensúly biztosítása" terén tér el leginkább egymástól: a házasságban élőknél kevesebb mint egyharmada, az egyedülálló anyáknál azonban közel fele érzi úgy, hogy a rendszerváltozás következtében kialakult feltételek mellett ez számukra nagyon nehéz.

Összefoglalva elmondható, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák jövedelem, lakáshelyzet, gyermeknevelési gondok, fizikai-pszichikus leterheltség tekintetében lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint

házasságban élő társaik, és ez nemcsak a hazai körülményekre érvényes, hanem a volt szocialista és nyugat-európai országokéra is.

A svédországi vizsgálat példáján rá tudtunk mutatni arra, hogy a házas és egyedülálló anyák körülményei, helyzetmegítélése közötti különbségek tendenciája hasonló a hazánkban tapasztalhoz, de a svédországi szociális törvények pozitív diszkriminációja mind általánosságban a gyermeket nevelő munkavállalók, mind pedig a gyermeküket egyedül nevelő szülők számára nagyon jelentősen képes csökkenteni a különbségeket, illetve az érintett anyák mindennapi életének feszültségeit. E tapasztalat is arra ösztönöz bennünket, hogy – tekintettel az egyedülálló anyák s velük együtt az egyszülős családban nevelkedő gyermekek számának jövőbeli alakulására – a probléma nem kizárólag anyagi, hanem sokoldalú – a munkajog, családjog, oktatásügy, egészségügyi ellátás, lelki gondozás területeit érintő – kezelésmódját ajánljuk a családpolitika figyelmébe.

HIVATKOZÁSOK

- /1/ One-parent Families in Europe, 1986. Hague-Brussels, 1986. Szerk.: *F. Deven és R.L. Cliquet.*
- /2/ One-parent Families in Europe, 1986. i.m.
- /3/ Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata. KSH NKI Kutatási Jelentései, 53., 1994/4.
- /4/ Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit: Kisgyermekes szülők. KSH NKI Kutatási Jelentései, 47., 1993/1., Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. KSH NKI Kutatási jelentései, 52., 1994/3. és Házasságon kívül szült nők életforma-választásai. Demográfia, 1997. 1. sz.
- /5/ Andorka Rudolf: A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltozás óta. Szociológiai Szemle, 1996. 1. sz.
- /6/ Szukicsné Serfőző Klára: Az egyszülős családok társadalmi-demográfiai jellemzői. KSH NKI Kutatási Jelentései, 55., 1995/2.
- /7/ Pongrácz Tiborné: Az egyedülálló anyák helyzete Svédországban, 1992. Kézirat.
- /8/ S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné: Szülőpárok házasságkötés nélkül. Statisztikai Szemle, 1997. július.

Tárgyszavak: Családszerkezet, családdemográfia

SZEKULÁRIS TERMETVÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁGON¹

EIBEN OTTÓ

Bevezetés

A termet az egyik legszembetűnőbb antropológiai jelleg, érthető tehát, hogy az emberek a legrégebb idők óta érdeklődnek saját és mások testmagassága iránt. Igaz ez az emberi élet minden szakaszára, szinte a születéstől kezdve egészen az öregkorig.

A gyermekek esetében rendszerint az a kérdés merül fel, hogy vajon elegendő magas-e a gyermek életkorához képest. A gyermekek növekedése során elérhető testmagasságot öröklött és környezeti tényezők határozzák meg, és ezek egyben befolyásolják a felnőttkori (végleges) testmagasságot is. A fiatal felnőttkorban, a katonai sorozásoknál a termet (is) az alkalmasság egyik kritériuma. Érthető, hogy a szakemberek érdeklődése már nagyon régen, a múlt század első harmadában a testmagasság kutatása felé fordult. Azt is nagyon korán felismerték, hogy a környezeti tényezők között a társadalmi berendezkedés, a jobb vagy szegényebb szociális körülmények mennyire jelentősen befolyásolják a testmagasság alakulását. E társadalmi tényezők hatása már a magzati életben is észlelhető, azután a perinatalis időszakban, majd a serdülőkorban igazán érzékenyek ezekre a növekvő fiúk és leányok. Európában, így Magyarországon is, a leányok átlagosan 16 éves korukban, a fiúk 17–18 éves korukban érik el a felnőttkori testmagasságukat, pontosabban ezután az életkoruk után látványos hossznövekedés már nem várható. Ugyanakkor szembetűnő, hogy korunkban a növekedés üteme gyorsabb, a nemi érés pedig korábban következik be, mint néhány generációval ezelőtt. Ezt a világszerte ismert jelenséget szekuláris trendnek nevezzük.

¹ A XXXIII. Statisztikatörténeti Vándorgyűlésen Harkányban 1996. május 9-én elhangzott előadás.

A humánbiológiai kutatások eredményeként az e területen rendelkezésre álló numerikus adatok *társadalmi viszonyítása* nem csupán a humánbiológus feladata. A társadalomtudomány az alapvető népmozgalmi adatokon túl, további demográfiai, település- és foglalkozás-statisztikai, a népesség életmódját és életszínvonalát különböző módon kifejező egyéb statisztikai mutatókkal dolgozik. A közegészségügy a népesség morbiditását és mortalitását, a fertőző betegségek gyakoriságát és a vezető halálokok megoszlását, a várható élettartamot stb. emeli ki. Az oktatásügy az iskolarendszer szervezésével, a népesség iskolai végzettségének alakulásával, a szakképzés fejlesztésével stb. mutatja ki eredményességét. Köztudott, hogy mindezek a kategóriák többé-kevésbé specifikusak, kothonként, országonként változnak, tehát az adott ország mindenkori népességére jellemzőek. Mindezek a kérdések közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozhatók a termet kialakulásával.

A humánbiológus ugyanis elfogadja ezeket a politikai-statisztikai kategóriákat, és igyekszik megismerni a különböző *társadalmi tényezők* és a talált *biometriai adatok közötti összefüggéseket*. Az összefüggések ismeretében azután kikeresi az objektív kategóriákat, majd eldönti, hogy azok közül melyeket von be a kutatásába. A gyermekek adott életkora objektív mutató, kézenfekvő tehát, hogy a gyermekek esetében elsősorban az életkori változásokat vizsgáljuk (Eiben 1988).

E tanulmányban – a szekuláris trend ismeretében – azt vizsgáljuk, hogy a különböző életkorú, mindkét nemű ifjúságnál a termet középértékei milyen változásokat mutatnak az utóbbi mintegy száz év folyamán.

A szekuláris trend

A "szekuláris" szót a latin *saecularis* melléknévből vezetjük le, amely a latin *saeculum* főnévből ered, és nemzedéket, emberkort, emberöltőt, kort vagy korszakot, általában tehát valamely hosszú időszakot, akár évszázadot is jelent. Szekuláris változásokon eszerint hosszú ideig tartó lassú, de állandó változásokat értünk. A "trend" szót itt iránynak, irányt adó áramlatnak értelmezzük.

A humánbiológiában a *szekuláris trend* kifejezést elsősorban arra az immár 100–120 éve nyomon követhető jelenségre alkalmazzuk, hogy a gyermekek biológiai fejlődése gyorsabban zajlik le. A trend maga két területen érvényesül:

(1/a) a gyermekek észrevehetően nagyobb testmagasságot és testtömeget érnek el minden életkorban, mint a korábbi generációk azonos életkorukban, tehát *a növekedés tempója meggyorsul* (v.ö. "akceleráció"),

(1/b) a serdülőkor, különösen a serdülőkori növekedési lökés (a serdülőkorban észlelhető hirtelen lezajló gyors növekedés), valamint az érést jelző menarche a leányoknál ugyancsak fokozatosan korábban következik be, tehát *az érési folyamat is korábbra kerül*.

(2) A *felölttkori testmagasság* is nagyobb lesz.

A legtöbb tanulmány, amely a szekuláris trenddel foglalkozik, e jellegek adataira épül. Kétségtelen azonban, hogy az azonos földrajzi régiókon élő, egymást követő generációk egyéb testméreteikben is találunk olyan változásokat, amelyek a szekuláris trend fogalmkörébe vonhatók. A szekuláris trendet általában pozitív irányú változásnak fogták fel a kutatók.

Szekuláris trenden adott földrajzi régióban élő populációk egymást követő generációinál az antropológiai jellegek széles körű variációiban fellépő, hosszú távú, szisztematikus változások sorát értjük (Eiben 1988).

A szekuláris trend jelenségének megfigyelése – mondhatni – a legrégibb időktől kezdve összekapcsolódott az egyes szociális rétegek gyermekcsoportjai között a növekedési, érési különbözőségeik vizsgálatával, hiszen – amint az ma már köztudott – a szociálisan "alsóbb" rétegek gyermekeinek növekedési mintáját a rossz körülmények, a növekedésre ható kedvezőtlen környezeti tényezők erősebben érintik. E csoportok növekedési visszamaradása, későbbi érése, alacsonyabb termete ugyanis sokkal inkább szembetűnő a szociálisan "felsőbb" rétegek gyermekeihez viszonyítva. A szekuláris trend jelenségét azonban természetesen ennél sokkal tágabban és nagy időintervallumban értelmezzük.

A szekuláris trend részjelenségei: A legtöbb népességben, ahol a szekuláris trend előfordul, az egyes részjelenségeket is leírták, és pedig a különböző életkori csoportokban. Ezek a leírások abban megegyeznek, hogy a két vizsgált terület általában a növekedési ráta megváltozása és a felölttkori testmagasság megnövekedése, ill. a korábban bekövetkező nemi érés. A részjelenségeket a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Az *újszülöttek* körében – kedvező körülmények között – (a) az átlagos születési súly növekedett, míg (b) a kissúlyú újszülöttek és (c) koraszülöttek százalékos aránya csökkent, (d) további testméretek, különösen (e) a fej legnagyobb szélessége, és (f) a fejkerület középértékben növekedett.

2. A *növekvő gyermekeknél*, tehát újszülöttkortól fiatal felölttkorig, kedvező körülmények hatására általában nőtt (a) a testmagasság és (b) a testtömeg növekedési rátája, továbbá (c) egyes testméretek növekedési rátája, ugyanakkor (d) a serdülés bekövetkezésének átlagos időpontja, mind a fiúk

oigarchekora, mind a leányok menarchekora, korábbi életkorra került, akárcsak (e) a leányok serdülési növekedési lökése, amikor is testmagasságban elhagyják az azonos életkorú fiúkat, (f) ennek az időszaknak az időtartama csökkent, és (g) korábbi életkorban jelentkeznek egyes betegségek, ill. átmeneti kóros elváltozások.

3. A *felőtt népesség* körében kedvező feltételek között növekszik (a) a felnőttkori testmagasság és (b) a testtömeg középértéke, sőt, (c) további testméretek felnőttkori középértékei, mint (d) a medence anteroposterior átmérője, mind abszolút, mind relatív középértékben, továbbá egyes fej- és arcméretek, különösen (e) a relatív fejszélesség, (f) a relatív arcszélesség és (g) a fejkerület középértékei, valamint ugyancsak növekednek (b) a fogkoronák mesiodistalis és buccolingualis átmérőinek középértékei.

4. A fentiekén kívül azonban a különböző kutatók a szekuláris trend fogalomkörébe sorolnak még további részjelenségeket is, amelyek az emberiség fejlődéstörténete során alakulnak ki, és amelyeket *populációs szinten* észlelhetünk. Ilyen pl. (a) a felnőttkori testmagasságban megmutatkozó nemi dimorfizmus mértékének növekedése, (b) az emberi agy változásai, (c) a brachykephalizáció, (d) a testalkatban megmutatkozó gracilizáció, (e) a paedomorphizáció, (f) az élettartam meghosszabbodása, (g) a populációk differenciálódásában bekövetkezett változások stb.

A jelen tanulmány a növekvő gyermekeknél, ill. a fiatalkorú felnőtt népesség körében észlelhető jelenségeket vázolja fel.

Az *újszülötteknél* ugyanis elsősorban a születési súly adatait szokás vizsgálni, és ebben a tekintetben a hazai gyermekgyógyászati és demográfiai irodalom egyaránt sok adattal rendelkezik. A legelső adatközlés Kézmárszky nevéhez fűződik: az 1870-es évek elejéről származó, szerény elemszámú mintáján a fiú újszülötteknél 3383 g, a leányoknál 3284 g születési súlyt talált. Ezek az értékek többé-kevésbé megfelelnek a mai hazai átlagértékeknek, sőt, esetenként nyert újabb adatokhoz képest még nagyobbak is (Joubert et al. 1993).

Az újszülöttek testhosszúságára vonatkozó korábbi adatok – a közismert mérés technikai problémák miatt – csupán tájékoztató jellegűeknek tekinthetők. A legutóbbi két-három évtizedből már vannak antropometriai normáknak is megfelelő eszközökkel és mérési technikával elvégzett vizsgálatok (Joubert et al. 1993). A Demográfiai Évkönyv 1985. évi adatai szerint a magyarországi élveszülöttek születési testhosszúságának gyakorisági megoszlása azt mutatja, hogy az újszülötteknek majdnem a fele (49,2%) 48–52 cm-es testhosszúsággal jön a világra, több mint egynegyedük (26,5%) születési testhosszúsága pedig 53–55 cm.

Termetváltozások a növekedés időszakában

A szekuláris trend vizsgálata a *növekvő gyermekek* körében figyelemre méltó új megvilágításba helyezi a problémakört. Számba vettük ugyanis az összes hazai növekedésvizsgálatról beszámoló közleményt, amelyek bármilyen testméret-értékeket számszerűen tartalmaznak. Kiválasztottuk a három legfontosabbnak tartott testméretet (amelyek egyébként az iskolaorvosi gyakorlatban is használatosak), a testmagasságot, a testtömeget és a mellkaskerületet, és ezek rendelkezésre álló adatait feldolgoztuk a kezdetektől egészen az 1970-es évek végéig. Az így korévenként csoportosított és évtizedenként súlyozott átlagok tájékoztatnak bennünket a szekuláris változásokról. Összehasonlításképpen az 1982–84 között végzett országos reprezentatív növekedésvizsgálatunk (*Eiben 1988, Eiben–Pantó 1981, 1986, 1987/88*) középpértékei szolgálnak (I. ábra).

Az 1980-as évek elején "A magyar ifjúság biológiai fejlődése" című, társadalomtudományi indíttatású reprezentatív keresztmetszeti növekedésvizsgálatot szerveztünk és bonyolítottunk le az egész ország területére kiterjedően, amely 41 000 3–18 éves egészséges fiút és leányt érintett. A vizsgálat megtervezésekor figyelembe vettük az ország közigazgatási egységeit (főváros és 19 megye), a természeti és gazdaságföldrajzi viszonyait (síkság, dombság, hegyvidék, ill. ipari központok, mezőgazdasági régiók), a még meglévő etnikai csoportokat (pl. palócok, matyók, jászágiak, kunságiak stb.). Nem kerestük különösebben, de nem is kerültük el a nemzetiségi kisebbségeket (németek, szlovákok, "délslávok", azaz szerbek, horvátok, románok, cigányok stb.). Figyelemmel voltunk a települések nagyságára: a főváros, nagyvárosok (100 000 lakos felett), kisvárosok (10 000 és 100 000 között), községek (1000 és 10 000 között) és apró falvak, szórt települések (kevesebb, mint 1000 lakos) kategóriák szerint, és az ország népességének a településeken való százalékos megoszlása szerint alakítottuk ki a mintavételi tervet. Eszerint vizsgálati mintánk tükrözi a mai magyar népesség megoszlását város és falu között. Ugyancsak figyelembe kellett venni a középfokú oktatási intézmények (gimnázium, szakközépiskola, szakmunképző intézet) tanulóinak intézmények szerinti megoszlását (*Eiben–Pantó 1981*).

Eszerint a fővárosban és az ország 19 megyéjében összesen 113 településen (37 városban és 76 községben) 326 óvodában és iskolában (111 óvoda, 116 általános iskola, 32 gimnázium, 22 szakközépiskola és 45 szakmunkásképző intézet) végeztük el a vizsgálatot. Tisztított mintának $N=39\,035$ fiú és leány, ez az ilyenkorú magyar ifjúság 1,5%-a. Az antropometriai program 18 testméretet tartalmazott, és ehhez jött hét

motorikus teszt, amelyekkel a gyermekek fizikai erőnlétét vizsgáltuk. Adatokat gyűjtöttünk továbbá a gyermekek családi körülményeiről (a gyermek helye a testvérsorban, mindkét szülő életkora, iskolai végzettsége, foglalkozása stb.).

Ennek az országos reprezentatív növekedés és fizikai erőnlét vizsgálatnak egyik célja a szekuláris trend kérdéseinek elemzése is volt. Ez volt az első olyan hazai reprezentatív kutatás, amely a struktúrát és a funkciót együttesen vizsgálja. A vizsgálat alapján kidolgoztuk és közreadtuk az *első hazai növekedési standardek*et, vagyis növekedési referencia-értékeket táblázatok és percentilis görbék formájában (Eiben–Pantó 1986, 1987/88, Eiben et al. 1991), amelyek alapján minden hazai (és külföldi) növekedésvizsgálat eredményeit össze lehet hasonlítani ezekkel az országos referencia-értékekkel mint *etalonnal*. Ezáltal mind a múltbeli, mind pedig a jövőben végzendő regionális vizsgálatok értékesebbé válnak. Ezzel az országos növekedésvizsgálattal és az első magyar "növekedési standardek" közreadásával új szakaszba léptek az ilyen irányú hazai kutatások.

Visszatérve az I ábrán bemutatott görbékre, meg kell jegyezni, hogy az évtizedenként feldolgozott adatok nem szisztematikusan végzett vizsgálatok eredményei, hanem egyszerűen azt dolgoztuk fel, ami egyáltalán rendelkezésünkre állt. Nyilvánvaló, hogy bizonyos esetlegességgel számolni kell. Emlékeztetni kell arra is, hogy az 1930-as évekig a vizsgáló és feldolgozó módszerek sem voltak egységesek, tehát az alapadatok ilyen értelmű torzítást is tartalmazhatnak. A vizsgált minták elemszáma ugyancsak nagyon különböző, ezért "súlyozott" átlagokkal dolgoztunk.

A *testmagasság* súlyozott átlagai általában emelkedő tendenciát, vagyis pozitív szekuláris trendet mutatnak. Az 1910-es évtizedben a 10 évesektől kezdődően észlelt nagy testmagasság adatok gimnazista fiúktól erednek. Bizonyított, hogy a század elején a gimnáziumokba elsősorban a jobb társadalmi körülmények között élő családok gyermekei, tehát szelektált gyermekcsoport járt. Ezek testmagasságához képest az 1920-as évtizedben a 10–16 éves fiúk esetében kisebb értékeket kaptunk, amelyek minden bizonnyal az első világháború kedvezőtlen hatásait is tükrözik. Az 1950-es évtizedben a 7 évesek korcsoportjától kezdve a visszaeső átlagértékekben a második világháború hatása egyértelműen érzékelhető. Az 1980-as években végzett országos reprezentatív növekedésvizsgálatunk (Eiben–Pantó 1986, Eiben et al. 1991) középértékei általában nagyobbak, mint az 1970-es évtized súlyozott átlagértékei. A különbség a fiúnál 9 éves korig 0–4 mm között változik, de a 12 éveseknél 1,5 cm, a 13 éveseknél 0,6 cm, a 14 éveseknél 0,9 cm, viszont a 15 éveseknél –2 mm. Ez a serdülési növekedési lökés korábbi jelentkezésére utal. A leányoknál már a korai gyermekkorban is 2–9 mm-es

különbségek mutatkoznak az országos vizsgálat középértékei javára, de a 10–12 éves korban ez a különbség csupán 5 mm. A serdülés után aztán megint 2–3 mm-es különbségeket észlelünk.

Még egy példa a korábbi adatoknak a mai növekedési standardekkel való összehasonlítására: *Bartucz* 1923-ban közölte a magyarországi iskolásgyermek termetadatait. Ezeket összevetve a mai magyar ifjúság referenciaértékeivel (*Eiben–Pantó* 1986, *Eiben et al.* 1991) azt látjuk, hogy az 1920-as évek elejéről származó termetadatok ($N=36\ 646$ gyermek) a mai 10. percentilis körüli értékeknek felelnek meg.

Termetváltozások fiatal felnőttkorban

A szekuláris trendet fiatal felnőttkorú népességre vonatkozóan általában főiskolai és egyetemi hallgatók, ill. sorkötelesek körében szokás vizsgálni. Hazánkban mindkét csoport vizsgálatára színvonalas tanulmányokat idézhetünk, többek között *Nemeskéri János* professzor munkásságából.

Sorkötelesek: Az 1870–73. évi sorozási termet középértékek 163 cm körül variálnak (*Goehlert* 1881). *Scheiber* (1881) 1865., 1867. és 1868. évből 77 579 "rekruta" termetadatait dolgozta fel, a középérték 164,6 cm volt. A magyar sorkötelesek egyik legrégebbi adatsorát *Véli* (1953) közölte Kaposvárról, ahol az 1852-ben született sorkötelesek termete 162,1 cm, az 1927-ben születettek pedig 168,1 cm volt. Az eltelt 75 év alatt a különbség kerekén 6 cm.

Országos középértékek is rendelkezésre állanak az 1860-as évektől kezdve. A katonai évkönyvek tanúsága szerint 1870-ben az 1848–49-ben született sorkötelesek termete 162,8 cm volt, 1975-ben az 1957-ben születettek pedig 171,3 cm. A 105 év alatt kialakult 8,5 cm-es különbség nagyon megközelíti a *Hultkrancz*-számot, az évtizedenkénti 9 mm-t.

Nemeskéri és munkatársai egy közel 10%-os országos reprezentatív mintán 1973-ban végzett komplex vizsgálat alapján közölték a sorkötelesek termetértékeit. (*Nemeskéri János* felkérésére a jelen tanulmány szerzője dolgozta ki a vizsgálat antropometriai programját, és a minta kb. 10%-át személyesen vizsgálta.) A termet középértéke 171,15 cm volt (*Nemeskéri et al.* 1983). Ez az érték nagyon közel van a katonai évkönyv adatsorának záróértékéhez, de kisebb, mint a legújabb magyarországi referencia-értékek 18 éves fiúkra vonatkozó középértéke, 175,6 cm (*Eiben–Pantó* 1986) (1. táblázat).

A rekruták, sorkötelesek, ill. fiatal felnőttek termetének növekedése Magyarországon az ország különböző földrajzi régióiban is az utóbbi mintegy százhusz év során jól nyomon követhető. *Kádár és Véli* (1971)

Baranya, Borsod, Csongrád, Hajdú, Pest, Szabolcs-Szatmár és Zala megyéből *Goehlert* (1881) 1870–73-ból, *Bartucz* (1938) 1907–10-ből származó adatait hasonlította össze saját, 1957–65 között gyűjtött adataival. A mintegy egy évtizeddel későbbi *Nemeskéri*-féle vizsgálat az említett megyék közül csak Hajdú-Bihart és Pest megyét érintette. Az e megyékből származó sorköteles ifjak 1973-ban magasabbak voltak, mint a megyéjükből származó korábbi legnagyobb középértékek.

A szekuláris trend egy másik aspektusa a *termet eloszlási gyakorisága*. Ez a kérdés különösen érdekes lehetett Hollandiában, ahol Európa legmagasabb népe él. *Van Wieringen* (1972) bemutatja, hogy a holland sorköteles ifjaknak több, mint háromnegyede (76,9%) 1863-ban 170 cm-nél alacsonyabb volt, míg 1970-ben ez az arány csupán 9,2% volt. Ez alatt több, mint száz év alatt a termet középértéke Hollandiában 165 cm-ről 179 cm-re változott. Ez a szekuláris trend igen szembeutó adata.

Magyarországról is vannak hasonló adataink. *Scheiber* (1881) a már említett, 1860-as évekből származó sorozási adatok alapján közli 77 579 magyarországi sorköteles termetadatait, *Nemeskéri* et al. (1983) pedig az 1973. évi vizsgálatban részt vett 9495 sorköteles adatai alapján teszi meg ugyanezt (1. táblázat). Bár a termetkategóriák szerinti bontás a két szerzőnél nem azonos, az adatok tájékozódásra alkalmasak. Míg az 1860-as években a 170 cm-nél alacsonyabb sorkötelesek arányát 80%-ra lehet becsülni, addig az 1973. évi vizsgálat alapján ez az arány csak 40,4%. Az eloszlási gyakoriságot bemutató görbe jobbra, a magasabb termet felé történt eltolódása meggyőzően igazolja a pozitív szekuláris trendet (2. ábra).

Egyetemi és főiskolai hallgatók: Hazánkban a két világháború közötti időszaktól kezdődően rendelkezünk egyetemisták, főiskolások termetadataival. És bár az egyetemeken, főiskolákon tanuló ifjak és lányok nem tekinthetők az "átlag populációból" vett mintának (kiválogatásuk, ill. kiválogatódásuk szempontjai időnként változtak, akár egymással ellentétes irányban is), testméreteik áttekintése révén speciális információkhoz juthatunk. A 2. táblázat tanúsága szerint az egyetemi/főiskolai hallgató férfiak és nők (ill. felvételi vizsgára jelentkezettek) termete az utóbbi mintegy 50 év alatt 170 cm, ill. 159 cm körüli értékekről napjainkra 176 cm, ill. 164 cm körüli értékekre változott.

Ha e jelenséget úgy fogjuk fel, hogy a két világháború között Magyarországon az egyetemekre, főiskolákra a népesség alig több, mint 1%-a jutott be (KSH 1938), és azok is túlnyomó többségükben a tehetősebb, ún. felső szociális rétegekből kerültek ki, ma pedig a népesség közel 10%-át kitevő egyetemisták, főiskolások (*Barta* szerk. 1984) a lakosság minden rétegét képviselik, a termetükben mutatkozó 6, ill. 5 cm-es pozitív különbség

valósnak látszik. Ez a különbség egyébként megfelel a *Hultkrancz*-féle évtizedenkénti 9 mm-es termetnövekedésnek. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a társadalmi, gazdasági, szociális és az ezekből adódó életszínvonalbeli különbségek a mai egyetemistáknál is megmutatkoznak a magasabb vagy alacsonyabb termetben (*Gyenis-Till* 1988). Ez például szolgálhat a családi háttér termetet alakító hatására.

Magyarországon 1966-ban egyetemi/főiskolai felvételi vizsgára jelentkezett ifjak termetadatainak gyakorisági eloszlás szerinti bontása azt mutatja, hogy 22,3%-uk volt 170 cm-nél alacsonyabb. Termetük középértéke 174,45 cm volt (*Nemeskéri* 1970). Ha meggondoljuk, hogy a néhány évvel később vizsgált sorkötelesek között majdnem kétszer annyian voltak 170 cm alattiak, újabb adatokat kaphatunk a "szociális termetkategóriák" fogalmához, vagyis ahhoz a megfigyeléshez, hogy a szociálisan jobb vagy előnyösebb helyzetben élő családok gyermekei (a Budapesten 1966-ban egyetemi, főiskolai felvételi vizsgára jelentkezettek bizonyára zömmel ilyenek voltak) általában magasabbak, mint az egész népesség életkor szerint megfelelő középértéke.

A termet kialakulását befolyásoló tényezők

A gyermekek növekedésére,érésére és fizikai erőnlétére, egyszóval testi fejlődésére mint komplex biológiai folyamatra belső és külső tényezők hatnak. A kedvezőek segítik, gyorsítják, a kedvezőtlenek viszont gátolják, lassítják ezt a folyamatot.

A *belső tényezők* öröklött adottságok: a gyermek neme, valamelyik emberi rasszhoz való tartozása, alkati adottságai és ezzel összefüggésben bizonyos neuroendokrin sajátosságok. Mai ismereteink szerint a testmagasság heritabilitása 72 és 88% közé tehető. A növekedésre,érésre ható öröklött tényezőket együttesen "növekedési mintának" nevezzük. Hogy a növekedési mintából mennyi valósul meg, mennyi manifesztálódik, azt a külső tényezők határozzák meg.

A *külső tényezők* kétfélék: természeti vagy földrajzi tényezők, ill. társadalmi tényezők.

A *természeti tényezők* között említhetjük a földrajzi helyzetből következő klimatikus adottságokat, a talajt (az ebből nyerhető, ivóvízben oldott ásványi sók révén), a sugárzásnak való kitettséget, a helyi geomorfológiai viszonyokat (síkság vagy hegyvidék) stb.

A növekedésre és azérésre, ill. a fizikai erőnlétre ható *társadalmi tényezők* korunkban különösen nagy figyelmet érdemelnek. A társadalmi rend, az ebből adódó gazdasági jólét vagy elmaradottság, a település nagyságából adódó különbözőségek (városi és/vagy falusi környezet, "szórt település"), a

család szociális helyzete, a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása, életmódja, a táplálkozási szokások, a ruházkodás, a lakásviszonyok, ill. a lakás felszereltsége, komfortos volta, a nevelési-oktatási rendszer fejlettsége, a közegészségügyi viszonyok (gondozás, megelőzés, gyógyítás színvonala, betegségek és járványok megelőzése, védőoltások stb.), korunkban a testnevelés és a sportolás, a gyermek korai vagy késői munkába állítása, ill. a korán kezdett dohányzás, alkoholfogyasztás, kábítószer-élvezet, nemi élet és más hasonló, részben a társadalmi rendből, részben a nevelési szokásokból, népszokásokból adódó tényezők is mind ide sorolhatók (*Tanner* 1966, *Knussmann* 1968, *Eiben* 1972).

Régóta ismert jelenség és érthető, hogy a jobb gazdasági, társadalmi, szociális körülmények között élő gyermekcsoportok növekedésben, fejlődésben megelőzik rosszabb körülmények között élő kortársaikat (hysteroplasia jelensége, *Rietz* 1906). Azt is régóta észleljük, hogy a városi gyermekek gyorsabban növekednek és hamarabb érnek, mint az azonos populációhoz tartozó falusiak (proteroplasia jelensége, *Pfaundler* 1916).

Lehetetlen itt fel nem ismerni azokat a hatásokat, amelyeket az ún. tudományos-technikai forradalom korában a környezet gyakorol a felnövekvő ifjúságra. Felemlíthetjük az iparosodás hatására kialakult városiasodást, általában az urbanizációt, az ezt kísérő mesterséges fényt, amely átalakítja a bioritmust, a városi zaj hatását, a levegő fokozott szennyeződését, a modern élet felfokozott ritmusát, a város – és napjainkban immár a falu – számos pszichés ingerét, a fokozott szexuális aktivitást és számos hasonló, jól ismert faktort, vagyis összességében az *életmódot*.

Ugyancsak az életmód egyik előnytelen következménye az elhízás (obesitas). Ez korunkban különösen a fejlett országokban és hazánkban is, lényeges népegészségügyi probléma. A testszír ugyanis a "sovány testtömeget" terheli, hiszen a munkavégzésben, ill. általában bármiféle fizikai aktivitásban csak a sovány, azaz aktív szövetekből felépített testtömeg vesz részt.

Ha figyelembe vesszük, hogy a humánökológia szerint a gyermekek növekedésére, érésére (és így bizonyos értelemben a szekuláris trendre is) ható környezeti tényezők közül az egyik, ha nem a legfontosabb éppen a táplálkozás, akkor könnyű belátni, hogy a kedvezőtlen minőségi összetételű néptáplálkozás éppen a felnövekvő gyermeket sújtja. Összefügg ez a tápanyag mennyiségével és minőségével egyaránt (megkapja-e a felnövő szervezet a neki szükséges anyagokat?), valamint azzal, hogy a táplálkozás a család szocioökonómiai jelzője is lehet. Minél több száját kell etetni, minél több gyermegről kell gondoskodni, annál kevesebb lesz az élelem, és talán az általános gondoskodás is, ami egy-egy gyermekre jut.

Ugyanakkor tudjuk, hogy az itt említett tényezők (kivéve a genetikaiakat) eléggé érzékenyen reagálnak egy adott célszerű beavatkozásra, tehát a kívánatos táplálkozási helyzetet és ebből következően az egészségi állapotot tudatosan befolyásolhatjuk, ill. elérhetjük. Ennek előfeltétele természetesen az, hogy a népességben, és ezen belül az ifjúság körében is, ezt a befolyásolási szándékot általánosan elfogadják, tudatosan vállalják, továbbá, hogy az elhízott egyedek gyakoriságát, ill. az egyes emberek összetestzsírjának mennyiségét megismerjük (ehhez a technikai feltételek, mérési módszerek ismertek és hazánkban is adottak).

Magyarországról kevés adat van az obesitas gyakoriságáról, jóllehet az eléggé magasnak látszik. Az előbb említett táplálkozási szokásaink ugyanis, így a zsír és az édességek és édes italok nagymértékű fogyasztása, valamint ezzel párhuzamosan a fizikai aktivitás jelentős csökkenése megerősíti feltételezésünket.

Fontos tényező az a biológiai hatás is, amely az iparosodással összefüggő urbanizáció egyik következménye, hogy ti. a nagy ipari központokba különböző területekről érkeznek a munkavállalók, akik különböző populációkat képviselnek. Lehetséges, hogy a termetért felelős gének egy részénél bizonyosfokú dominancia alakul ki. Ez azt eredményezi, hogy amennyiben egy alacsony termetet meghatározó génekkel rendelkező személy egy magasabb termetet meghatározó génekkel rendelkező személlyel házasodik, utódjuk testmagassága nem pontosan a két szülő termete közötti távolság felénél lesz, hanem a magasabb szülőéhez lesz közelebb. Más szavakkal: ilyen dominanciáról akkor beszélhetünk, ha a termetet befolyásoló heterozygoták a magasabb termet irányában hatnak. Ha ez a jelenség fennáll (és csakis akkor), kialakul a *heterozis* néven ismert jelenség. Az eltérő genetikai adottságú szülőpárok utódai magasabbak, mint szüleik.

A népesség intenzív keveredését és így a heterozygoták számának emelkedését egyébként a kerékpár és a motorkerékpár, általánosságban a közlekedési eszközök széles körű elterjedésével is kapcsolatba hozzák.

Az itt tárgyalt okok az utóbbi évtizedekben Magyarországon, ezen a relatíve kis területen is jól megfigyelhetők. A korábbi populációgenetikai viszonyok észrevehetően megváltoztak. Ezek a tényezők tehát jelentősen meghatározzák korunk ifjúságának biológiai fejlődését, és magyarázatot adnak a szekuláris változások legtöbbszörére is.

Epidemiológiai növekedésvizsgálatok

Az iparosodás elterjedésével párhuzamosan született meg az *epidemiológiai auxológia*, hogy felhasználja a növekedési adatokat a suboptimális egészségi állapot kikutatásában, majd definiálásában. (A korábbi, klasszikus értelemben vett epidemiológia, mint tudjuk, a fertőző, járványos betegségekkel foglalkozó szaktudományt jelölte. Az újabb orvosi szóhasználat szerint a bizonyos területeken tömegesen előforduló jelenségeket is szokás így értelmezni. Az auxológia a görög növekedés szóból vezethető le.) A mai auxológiai epidemiológia alapvető tétele az, hogy a kisebb testnagyság a kedvezőtlen környezeti tényezőkre adott válasz. A humánbiológiai gyakorlatban az auxológiai epidemiológiai megközelítés a növekedés, a testfejlődés ütemének jelentős csökkenését úgy tekinti, mint az emberi erőforrások parlagon hagyását és egyben a környezeti hatások indikátorát. E szemléletmód gyökerei messzire nyúlnak vissza (*Tanner* 1981).

A 18. század végén, a 19. század elején uralkodó nehéz gazdasági viszonyok a szegény néprétegekben szerte Európában igen magas gyermekhalálozási rátákat eredményeztek. *Villermé* (1829) megfigyelte Franciaországban, hogy a jobb körülmények között élőknél a testmagasság nagyobb, a növekedés gyorsabb, viszont a nyomor időben késlelteti a végleges testmagasság elérését, ill. satnyává teszi a felnőttkori termetet. Angliában elsőként *Chadwick* (1833) használta fel a növekedési adatokat kifejezetten a szociális reformok elősegítésére. *Cowell* és *Stanway* (1833) Manchester–Leeds iparvidéken végzett antropometriai adatai bizonyították, hogy a gyárban napi 10–12 órát dolgozó gyermekek növekedésükben nagyon elmaradnak a velük azonos nemű, életkorú stb. gyermekek mögött. Ez a növekedésbeli elmaradás a fiúknál nagyobb, mint a lányoknál. *Galton* (1873–74) nagyszabású angolai növekedésvizsgálatok alapján kimutatta, hogy a gyárban dolgozó 8–12 éves fiúk és lányok növekedése 40 év alatt (tehát *Cowell* és *Stanway* 1833 adataihoz képest) alig változott. A gyárban dolgozó fiúk és lányok ugyanis *Galton* idejében is mintegy 3 cm-rel voltak alacsonyabbak, mint a gyár székhelyén élő, de nem gyárban dolgozó, sőt nem is gyári munkás származású, bár a munkásosztályhoz tartozó gyermekek. E vizsgálatok is ráirányították a figyelmet a szociális különbözőségeknek a növekedésre, testi fejlődésre gyakorolt hatására, ill. a növekedési ráta ilyen tekintetben történő elemzésének szükségességére.

Hazánkban az első ilyen, epidemiológiai minősülő növekedésvizsgálat *Darányi* és *Jankovich* (1935) nevéhez fűződik. Budapesti magániskolákban és egy "Pest környéki munkáslakta községben" (Pestszentlőrinc) 4127 elemi iskolás, 6–12 éves fiút és lányt vizsgáltak. A gyermekeket szociális helyzetük

szerint négy csoportba osztották. Az *A* csoportba sorolták a földbirtokos, nagykereskedő, bankigazgató, gyáros, tanár, orvos, ügyvéd, katonatiszt gyermekeket, tekintet nélkül a családban élő gyermekek számára. A *B* csoportba tanítók, kishivatalnokok, kiskereskedők, iparos mesterek, altisztek, rendőrök stb. gyermekei kerültek, ahol a családban legfeljebb négy gyermek volt. A *C* csoportba gyári munkások, napszámások, ipari segédmunkások, munkanélküliek gyermekeit sorolták, továbbá a *B* csoportban leírt családok gyermekeit, ha négynél több gyermek élt a családban. Az *E* csoportba az egykék kerültek. A vizsgált négy csoport testmagasság és testtömeg középértékeit a mai országos referencia-értékek (*Eiben – Pantó* 1986) percentilis görbéin mutatja be a 3. és 4. ábra. Az *A* csoporthoz tartozó, tehát nagyon jó körülmények között élő fiúk és leányok testmagasság középértékei a mai referencia-értékek 50. percentiliseihez, míg testtömeg középértékeik a 75. percentiliséhez esnek közel. Szembetűnő, hogy a korai gyermekkorban, a 6–7 éves korban a gyermekek testmagassága a 75. percentilis közelében van, de a vizsgált életkori szakasz végére, tehát a praepubertas idejére testmagasságuk középértékei az 50. percentilis alá kerülnek. Ez minden bizonnyal az akkori késői (tehát a mainál későbbi) serdülési növekedési lökést jelzi. Az *E* csoport, tehát az egykék középértékei vannak legközelebb az *A* csoportéhoz. A *B* csoportba tartozó fiúk és leányok testmagassága a mai 25. percentilis, a *C* csoportba tartozóké viszont a mai 10. percentilis körül van, de ez utóbbiak az életkorral előrehaladva inkább a 3. és 10. percentilis által határolt csatornába kerülnek bele. A testtömeg esetében nagyjából az 50., ill. a 25. percentilis görbéi mentén találjuk a *B*, ill. a *C* csoportba sorolt gyermekeket.

Ezek a munkák is ráirányították a hazai humánbiológusok figyelmét a demográfiai és szocioökonómiai faktorok növekedést, érést befolyásoló igen jelentős hatására.

A már említett országos reprezentatív növedésvizsgálatunk során kitüntetett figyelemmel vizsgáltuk a gyermekek családi szocio-demográfiai körülményeit, és ezek függvényében elemeztük testméreteiket és fizikai erőnlétüket. Azt találtuk, hogy a szülők életkora, a gyermekeknek a testvérsorban elfoglalt helye, a család nagysága, a szülők foglalkozása, a tényezők hatáserősségének ebben a növekvő sorrendjében, valóban befolyásolja a növekedési folyamatot, ill. a testi fejlődést, de a testmagasságban mutatkozó különbségek kicsinyek. A szülők iskolai végzettsége szerinti bontásban viszont szignifikáns különbségeket találtunk, amelyek esetenként 6–7 cm-t is kitétek.

A magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekeinek testmagasság (és más hossz méreteik) középértékei nagyobbak voltak, mint az országos

referencia-értékek 50. percentilisei, az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyermekei viszont ettől elmaradtak. Az általános iskolát be nem fejezett apák fiai minden korcsoportban a legalacsonyabbak voltak. Ezeknél magasabbak voltak az általános iskolát végzett apák fiai. A szakmunkásképzőt végzett apák fiai, majd a középiskolai érettségivel rendelkező apák fiai voltak egyre magasabbak. A legmagasabbak a főiskolát és egyetemet végzett apák fiai voltak. Ez utóbbiaknál a serdülés is korábbi életkorban zajlott le, mint a többi csoportnál.

Az anyák iskolai végzettsége szerinti megoszlás a fiúknál ugyanezt a tendenciát mutatta, a különbségek egyes esetekben még inkább szembetűnőek.

A leányoknál ez a jelenség, ez a tendencia még kifejezettebben mutatkozott meg. Különösen az alacsony iskolai végzettségű apák és anyák leányai voltak nagyon alacsonyak, és itt is az egyetemet végzett apák és anyák leányai voltak a legmagasabbak. Ezek a különbségek különösen jelentőssé váltak a serdülést követő években. Az anyák iskolai végzettsége – úgy tűnik – még inkább meghatározó, mint az apáké.

Megállapítható tehát, hogy Magyarországon (ahol a fizetések, ill. a jövedelmek az esetek jelentős részében nem arányosak az iskolai végzettséggel, mégis) az ifjúság növekedésében, testi fejlődésében a szülők iskolai végzettsége jelentősen meghatározó tényező. Nyilvánvalóan fontos itt az anyák szerepe, akik a család kulturális háttérének megteremtésében nélkülözhetetlenül fontos szerepet töltenek be. A magasabb iskolai végzettségű szülők jobban és ésszerűbben használják ki a rendelkezésükre álló lehetőségeket gyermekeik egészséges fejlődése érdekében (*Eiben* 1989).

Összefoglaló megjegyzések

Az itt leírt kutatási eredmények igazolják, hogy az utóbbi másfél évszázadban Magyarországon kétségtelenül felismerhetők a pozitív szekuláris trend jelenségei. A fejlett nyugati országokban már az 1960-as évek óta hírül adták a szakemberek, hogy a szekuláris trend lelassult, ill. helyenként megállt. Hazánkban ez az 1980-as évek végéig még nem következett be, de az utóbbi években vannak már erre utaló jelek. Az okok azonban különbözőek: míg a fejlett fogyasztói társadalmakban a 20. század utolsó harmadára a gyermekek növekedési mintájának manifesztálódása elérte a lehetséges optimumot, addig a korábbi szocialista országokban, így hazánkban is, az életszínvonal romlása okozza a szekuláris trend pozitív vonulatának jelenlegi stagnálását.

Erre utal azt a tény, hogy az 1980-as években végzett országos reprezentatív növekedésvizsgálatunk (Eiben et al. 1991) budapesti részének eredményeihez képest az 1994/95-ben, tehát tíz évvel később Budapesten ugyanazon óvodákban, iskolákban, azonos program szerint megismételt vizsgálatunk eredménye minimális pozitív változásokat hozott, és ez a szekuláris trend lelassulására utal (Németh-Eiben 1997).

A hazánkban észlelt korábbi pozitív szekuláris növekedés- és termetváltozások okaként akkor az életmódban beállott kedvező változásokat, a javuló orvosi ellátást, a javuló kommunális ellátottságot, az optimális felé közelítő táplálkozást, az iskolai nevelésben megmutatkozó egyre jobb interperszonális kapcsolatokat, a fizikai aktivitás minőségében beállott kedvező tendenciákat, a szociális rétegződésben bekövetkezett változásokat stb. sorolhattuk fel. Mindezek a változások párhuzamosan zajlottak a népesség migrációjával, a populációgenetikai viszonyok valamelyes változásaival, tehát a heterózis hatást sem hagyhattuk figyelmen kívül.

Könnyen belátható, hogy ezek a változások multikauzálisak, ugyanakkor az ifjúság biológiai fejlődésére gyakorolt hatásukat többféle módon is kifejezhetik. A kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon a növekedés-érés genetikai programja módosult-e Magyarországon, avagy a növekedési minta, vagyis a genetikai program manifesztálódási lehetősége változott-e meg.

A növekedés genetikája ma még nem minden részletében ismert.

Figyelemmel az olyan komplex antropológiai jellegekre, mint a testmagasság, vagy olyan komplex genetikai mintára, mint a növekedés, világosan sejtethető, hogy egymással egyébként általában csak laza összefüggésben lévő számos tényező együttes hatása csak multifaktoriális megközelítéssel vizsgálható. Az a némelyek által gondolt összefüggés, hogy bár a testmagasságot meghatározó számos tényezőnek egyenként csekély hatása van, de ezek a hatások összeadódnak, és akár fél cm-t is kitehetnek, a probléma leegyszerűsítése, és ráadásul félrevezető is. A kutatást nehezíti, hogy a különböző populációkból származó egyedek szocio-ökonómiai státusza csak ritkán összehasonlítható, továbbá az is, hogy olyan családtagok élnek közös mikrokörnyezetben, akiknek genetikailag nincs kapcsolatuk egymással.

E néhány humángenetikai meggondolás alapján az valószínűsíthető, hogy a magyar ifjúság esetében a növekedés-érés genetikai mintájának migráció-okozta minimális módosulása mellett, de inkább a környezeti tényezők javulása következtében, a *genetikai program manifesztálódásának feltételei javultak meg*, és ez idézte elő hazánkban a századunk második felében tapasztalt kedvezőbb biológiai fejlődést. Bebizonyosodott az is, hogy a

növekedésvizsgálatok meg nem ismételtető társadalmi változásokat tükröznek: az antropometriai jelegek (itt testméretek, elsősorban a termet és a testtömeg) rendkívül érzékenyen és nagyon gyorsan reagálnak a környezeti változásokra (lásd a budapesti utánvizsgálat említett eredményeit). A felnőttek felelőssége óriási, és nemcsak a szülőké, nevelőké, de az ország vezetői is. Amit a növekvő gyermek nem kap meg, akár táplálékban, akár gondoskodásban, kedvező testi-lelki ingerekben, az később már nem vagy alig pótolható. Az emberi jogok gyermekekre vonatkozó tételei között kiemelten fontos helyet kap az egészséges felnövekedésre való jog. Itt lenne az ideje, hogy kultúránk középpontjába a gyermeket állítsuk.

IRODALOM

- Barta, B.* (szerk.) Magyarország művelődési viszonyai 1960–82. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Bartucz, L.* (1923) Az iskolásgyermekek termetbeli növekedése Magyarországon (36.646 adat alapján). – *Anthropologiai Füzetek*, 1:88–92.
- Bartucz, L.* (1938) A magyar ember. A magyarság antropológiája. – Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Chadwick, E.* (1833) Report of the Commissioners on the Employment of Children in Factories. – Preliminary Papers 1833, English Historical Documents 1956. 12:934–949.
- Cowell–Stanway* (1833) cit. *Tanner* 1986.
- Eiben, O.G.* (1972) Genetische und demographische Faktoren und Menarchealter. – *Anthropologischer Anzeiger*, 33:205–212.
- Eiben, O.G.* (1988) Szekuláris növekedésváltozások Magyarországon. A gyermekek növekedésének, biológiai éréseinek szekuláris trendje a "Körömdi Növekedésvizsgálatok" alapján. – *Humanbiologia Budapestinensis*, Suppl. 6. kötet. Budapest.
- Eiben, O.G.* (1989) Educational level of parents as a factor influencing growth and maturation. – in *Tanner, J.M.*(Ed.) *Auxology* 88. Perspectives in the Science of Growth and Development, 227–234. old. Smith–Gordon – Nishimura, London.
- Eiben, O.G.–Barabás, A.–Pantó, E.* (1991) The Hungarian National Growth Study I. Reference Data on the Biological Developmental Status and Physical Fitness of 3–18 Year–old Hungarian Youth in the 1980s. – *Humanbiologia Budapestinensis*, 21. kötet. Budapest.
- Eiben, O.G.–Pantó, E.* (1981): A magyar ifjúság biológiai fejlődésének áttekintése. Adatok az ifjúságpolitika természettudományos megalapozásához. – *Humanbiologia Budapestinensis*, Suppl. 1. kötet. Budapest.
- Eiben, O.G.–Pantó, E.* (1986) The Hungarian National Growth Standards. – *Anthropologiai Közlemények*, 30:5–23.

- Eiben, O.G.-Pantó, E.* (1987/88) Body Measurements in the Hungarian Youth at the 1980s, Based on the Hungarian National Growth Study. – *Anthropologiai Közlemények*, 31:49–68.
- Galton, F.* (1873–74) Proposal to Apply for Anthropological Statistics from Schools. – *Journal of the Anthropological Institute*, 3:308–311.
- Goehfert, V.* (1881) Über Anthropometrie im allgemeinen und insbesondere über die Körperlänge nach der ethnographischen Verschiedenheit der Völker der Österreich-Ungarischen Monarchie. – *Mitteilungen der k. und k. Geographischen Gesellschaft in Wien*, 24:378–389.
- Gyenis, Gy.-Till, G.* (1988): The Secular Trend and Socioeconomic Factors Characterizing Students at the Technical University of Budapest Between 1976 and 1985. – *Journal of American College Health*, 36:355–358.
- Joubert K.* (1997) személyes közlés.
- Joubert K.-Ágfalvi R.-Darvay S.* (1993): Módszertani összeállítás a 0–6 éves korú gyermekek növekedésének és fejlődésének vizsgálatához. – OCSGYI, Országos Háziorvosi Intézet, Magyar Védőnők Egyesülete – KSH Népegyésztudományi Kutató Intézet kiadása, Budapest.
- Kádár, P.-Véli, Gy.* (1971) A 18–20 éves férfi lakosság testi fejlettsége (1957–1967). – *Anthropologiai Közlemények*, 15:97–112.
- Kézmárczky, T.* (1873) Ueber die Gewichtsveränderungen reifer Neugeborenen. – *Archiv für Gynaekologie* (Berlin), 5:547–561.
- Knußmann, R.* (1968) Entwicklung, Konstitution, Geschlecht. – in *Becker, P. E.* (Ed.) *Humangenetik I/1:280–437*. – G. Thieme Verlag, Stuttgart.
- KSH (1986) Demográfiai Évkönyv 1985. – Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.
- Nemeskéri, J.* (1970) Az 1966. évben egyetemi (főiskolai) felvételre jelentkezők demográfiai és testfejlettségi vizsgálata. – *A Népegyésztudományi Kutató Intézet Közleményei*, 29. kötet. Budapest.
- Nemeskéri, J.-Joubert, K.-Juhász, A.-Nemeskéri, Á.-Sallay, P.-Gárdos, É.* (1983) A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota. – *A Népegyésztudományi Kutató Intézet Közleményei*, 53. kötet. Budapest.
- Németh, Á.-Eiben, O.G.* (1997) Secular Growth Changes in Budapest in the 20th Century. – *Acta Medica Auxologica*, 29:5–12.
- Pfaundler, M.* (1916) Körpermass-studien an Kindern. – Springer Verlag, Berlin.
- Rietz, E.* (1906) Körperentwicklung und geistige Begabung. – *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege*, 19:65–98.
- Scheiber, S.* (1881) Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. – *Archiv für Anthropologie*, 13:233–267.
- Tanner, J.M.* (1966) The Secular Trend Towards Earlier Physical Maturation. – *Tijdschrift voor sociale geneeskunde*, 44:524–539.
- Tanner, J.M.* (1981) *A History of the Study of Human Growth*. – Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney.
- Tanner, J.M.* (1986) Growth as a Mirror of the Condition of Society: Secular Trend and Class distinction. – in *Demirjian, A.-Brault Dubuc, M.* (Eds) *Human Growth. A Multidisciplinary Review*. 3–34. oldal. – Taylor and Francis, London–Philadelphia.
- Van Wieringen, J.C.* (1972) Secular Changes of Growth, 1964–1966. Height and Weight Surveys in the Netherlands, in *Historical Perspectives*. – Netherlands Institute for Preventive Medicine TNO, Leiden.

- Véli, Gy. (1953) Az ember növekedésének egyes kérdéseiről. – Biológiai Közlemények – Pars Anthropologica, 1:137–147.
- Villermé, L.R. (1829) Mémoire sur la taille de l homme en France.– Annales d hygiène publique et de médecine légale, 1:351–399.

1. Sorkötelesek, katonák (fiatal felnőttek) testmagassága Magyarországon
Body height of conscripts, soldiers (young adults) in Hungary

Szerző (forrás)	A sorozás éve	Születési év	N	Testmagas- ság (cm)	
Kőrösi (1878)	1860-as évek		20 667	163,1	
Scheiber (1881)	1865/67/68		77 579	164,6	
Goehlert (1881)	1870–73		1 520 000	163,3	
LeMonnier (1882–83)	1870–76			165,0	
Véli (1953)		1852		162,1	
(Kaposvár)		1861		163,5	
		1875		165,6	
		1901		165,6	
		1905		166,6	
		1910		166,8	
		1915		166,2	
		1920		167,5	
		1925		167,9	
		1927		168,1	
Kádár–Véli (1971) (Magyarország)	1957, 1960, 1963, 1965	1937, 1940, 1945, 1947	14 573 (a sorállomány 20–30%-a)	169,55	
Budapest			4 423	172,59	
Vidék (hét megye)			10 150	168,22	
Katonai Évkönyv (Nemeskéri et. al. 1983)	1870	1848–49	139 932	162,8	
(Joubert K. személyes közlés)	1880	1858–60	220 605	162,2	
	1890	1867–69	381 168	164,0	
	1900	1877–79	356 400	164,6	
	1910	1887–89	358 026	165,1	
	1957	1939	 (a sorállomány 20–30%-a)	169,1	
	1960	1942		169,6	
	1965	1947		169,5	
	1975	1957		 sorállomány	171,3
Nemeskéri et al. (1983)	1973	1955		9 495	171,15
Eiben-Pantó (1986/b)	Országos referencia-érték, 18 éves fiúk			175,6	

2. *Fiatal felnőttek (egyetemi/főiskolai hallgatók) testmagassága Magyarországon*
Body height of young adults (university students) in Hungary

Szerző	A vizsgálat helye és ideje		Férfiak		Nők		Különbség a férfiak javára
			N	termet (cm)	N	termet (cm)	
Neuber (1936)	Debrecen (TITE)	1935/36	237	170,77			
Apor (1941)	Budapest (PPTE)	1937/38	1554	171,87			
Jeney (1940)	Budapest	1938/39	1427	172,33			
Balogh (1942)	Debrecen (TITE)	1938/39	742	170,77			
Mezey (1940)	Budapest (JNMGE)	1941/42	748	172,00	126	159,10	12,90
Jeney (1942)	Budapest	1935-39	3000	172,00			
Alloditoris (1952)	Debrecen (TITE)	1939/40	739	170,90			
Alloditoris-Nemeskéri (1970)	Budapest (PPTE)	1940/41- 1944/45			868	160,82	
Nemeskéri (1970)	Budapest (PPTE)	1940/41	1289	171,37	347	160,78	10,59
	Budapest	1945/46	605	171,24	446	160,46	10,78
	Budapest (PPTE)		1356	170,86	523	160,17	10,69
	Debrecen (KLTE)		1000	170,42			
Rajkai (1957)	Debrecen	1951			262	159,14	
Rajkai-Jancsó (1955)	Debrecen (KLTE)	1953/54			133	158,40	
Molnár (1968)	Budapest (ELTE, BOTE)	1951/52 1956	3541	174,00	2679	162,20	11,80
Molnár (1968)	Budapest (ELTE, BOTE, BME)						
	Debrecen (KLTE, DOTE)	1938/39	4490	172,61	1517	160,68	11,93
	Miskolc (ME)						
Eiben (1965)	Szombathely (TFK)	1964			179	159,80	
Eiben-Gyenis (1972)	Budapest (TF)	1966	191	172,6	139	162,14	10,46
Nemeskéri (1970)	Budapest	1966	813	174,45	794	161,31	13,14
Rajkai (1965)	Nyíregyháza	1965			99	160,53	
Mészáros et. al. (1982)	Budapest (TF)	1972	101	174,77	124	162,27	12,50
	Budapest	1978	130	176,04	102	164,54	11,50
Till-Gyenis (1977)	Budapest (BMÉ)	1974/75	726	176,26	196	164,66	11,60
Gyenis-Till	Budapest (BMÉ)	1976-85	6951	176,9	1381	164,6	12,3
	Budapest		2765	177,3			
	Vidék		4183	176,6			
Eiben-Pantó (1986b)	Országos referencianértékek, 18 évesek			175,6		162,5	13,1

TITE - Tisza István Tudományegyetem, Debrecen

KLTE - Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debr.

BOTE - Budapesti Orvostudományi Egyetem, Bp.

DOTE - Debreceni Orvostud. Egyetem, Debr.

TKI - Tanítóképző Intézet, Szombathely

PPTE - Pázmány Péter Tud. egyetem, Bpest

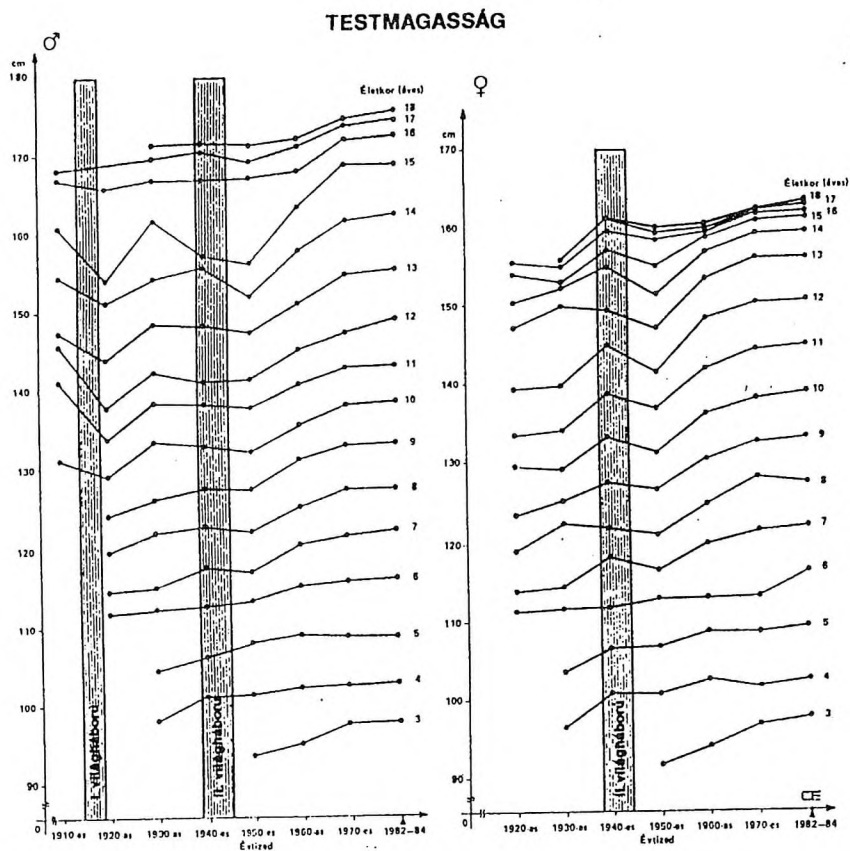
ELTE - Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bpest

BME - Budapesti Műszaki Egyetem, Budapest

ME - Műszaki Egyetem, Miskolc

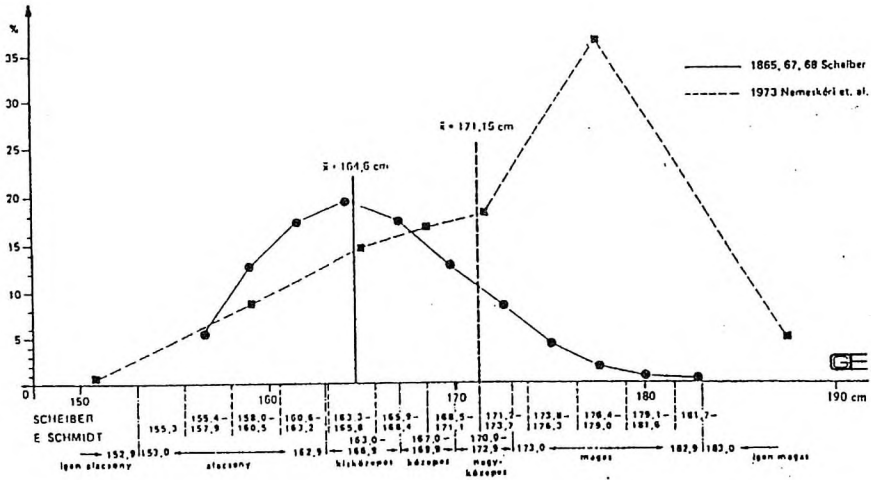
TF - Tesnevelési Főiskola, Budapest

JNMGE - József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest

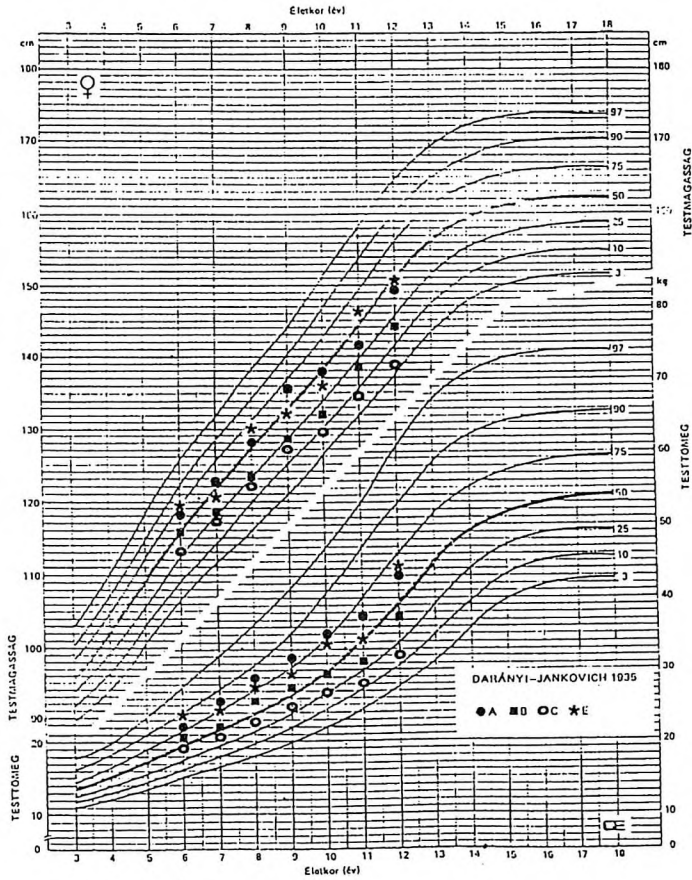
I. A 3-18 éves magyarországi fiúk és lányok testmagasságának súlyozott átlagai évtizedenként (Eiben-Pantó 1981) és az 1982-84. évi országos reprezentatív növekedésvizsgálat középértékei (Eiben et al. 1991)

Weighted averages of the stature of boys and girls aged 3-18 years in Hungary by decades (Eiben-Pantó 1981) and mean values in the national representative growth study of 1982-84 (Eiben et al. 1991)

II. Sorkötelesek természetének eloszlási gyakoriságában mutatkozó szekuláris változások Scheiber (1881) és Nemeskéri et al. (1983) adatai alapján

Secular changes in the frequency distribution of the stature of conscripts based on the data of Scheiber (1881) and Nemeskéri et al. (1983)

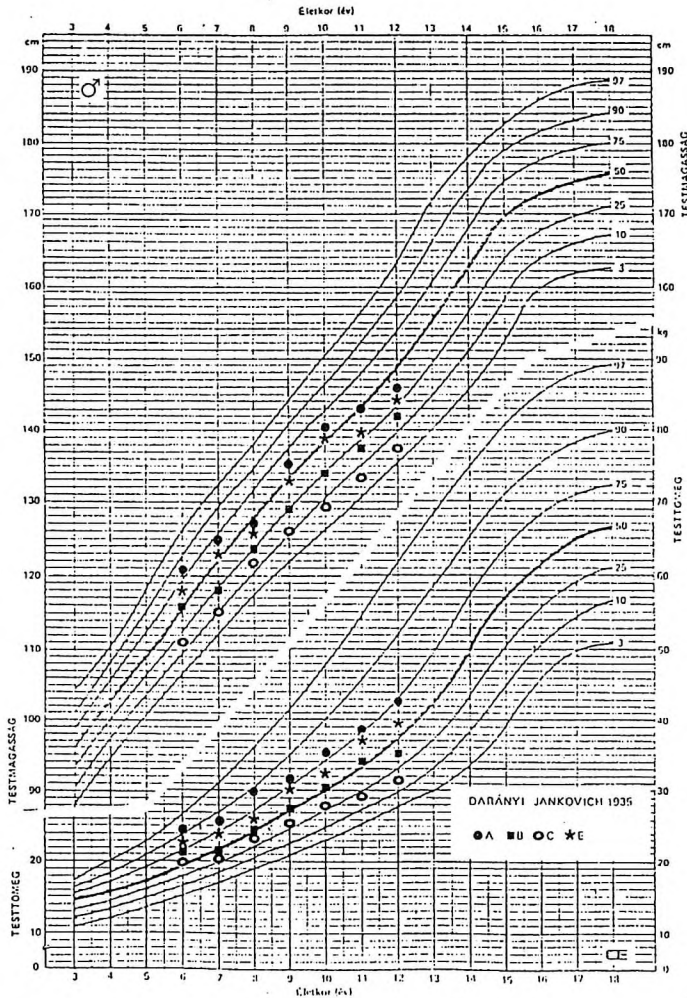

Jelmagyarázat: A: legfelső szocioökonómiai réteg, B: polgári réteg, C: legalsó szociális réteg, E: egyékek. Részletes magyarázat a szövegben.

III. Budapesti és pestkörnyéki fiúk testmagassága és testtömege az 1930-as évekből (Darányi–Jankovich 1935)

a mai országos referencia-értékek (Eiben et al. 1991) percentiliseihez viszonyítva.

Body height and body weight of boys in Budapest and her environs in the 1930s (Darányi–Jankovich 1935) as compared to the percentiles of the present national reference values (Eiben et al. 1991)

Jelmagyarázat a III. ábrán.

IV. Budapesti és Pest környéki leányok testmagassága és testtömege az 1930-as évekből (Darányi-Jankovich 1935)

a mai országos referenciáértékek (Eiben et al. 1991) percentiliseihez viszonyítva

Body height and body weight of girls in Budapest and her environs in the 1930s (Darányi-Jankovich 1935) as compared to the percentiles of the present national reference values (Eiben et al. 1991)

Tárgyszavak: Antropometria, társadalombiológia

SECULAR CHANGES OF THE STATURE IN HUNGARY

The author sketches the well-known human biological phenomenon of the 20th century, the secular trend. He demonstrates these kind of changes in height during the period of growth and in early adulthood (in conscripts, and in university students). He enumerates the genetic and environmental factors influencing the growth and maturation process. He demonstrates selected results of the Hungarian national growth study (organized and carried out by the author and his team in the 1980s), based on which he elaborated the first Hungarian growth standards. Some very recent results of this representative study (N=39 035, 18 body measurements, 7 motoric tests, socio-demographic data of the child's family) call attention to the experimentalism that growth and development of children measured anthropometrically, with objective indices, how sensitively and how quickly react upon unrepeatable social changes. He also mentions the epidemiological growth studies as a new aspect of the growth surveys, and calls for attention and responsibility of adults, including governments, in creating better environment to the growing children and youth.

EURÓPAI CSALÁDPOLITIKÁK: ÖSSZEHASONLÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK SVÉD, FRANCIA ÉS AMERIKAI PÉLDÁK ALAPJÁN

TÁRKÁNYI ÁKOS

Mi a család értéke? Hol van a helye a társadalomban? Fontos-e az, hogy az emberek megházasodnak-e vagy sem, hogy vállalnak-e gyermekeket és hányat? Mennyiben befolyásolja a családok helyzete az egyének helyzetét; a családok anyagi és pszichoszociális jóléte az egyének anyagi és pszichoszociális jólétét?

Ezek olyan kérdések, amelyekkel Franciaországnak is, Svédországnak is szembe kellett néznie történelme folyamán /1/. A múlt században a fokozatosan javuló egészségügyi és infrastrukturális körülmények csökkentették a csecsemő-halandóságot, és növelték az átlagos élettartamot. Ettől kezdve több gyerek maradt életben, mint amennyi a családok számára gazdaságilag racionális volt. Nemcsak a csökkenő csecsemő-halandóság miatt, hanem azért is, mert a mezőgazdaságról az iparra való áttéréssel, a hagyományos paraszti életmód bomlásával a gyerekek egyre kevésbé tudták növelni a család anyagi forrásait. Az egészségügyi ellátás javuló színvonala és a nyugdíjbiztosítás bevezetése pedig csökkentette a fontosságukat mint potenciális segítőket, akikre az ember betegségében, öregségében támaszkodhat. Eltartásuk, felnevelésük költsége viszont ugyanolyan nagy maradt (vagy még nőtt is). A sok gyerek így a szinten maradás biztosítékából a felfelé mobilitás akadályává vagy a – relatív vagy abszolút – szegénység felé húzó kolonccá lett. Mindez mind a két országban ahhoz vezetett, hogy a szülők tudatosan elkezdtek korlátozni a vállalt gyermekek számát, így csökkenésnek indult a termékenység. Az 1920–30-as években ez a folyamat már nagyon előrehaladt. A születő gyermekek száma már nem volt elég a népesség egyszerű reprodukciójához.

A két országban a különböző politikai erők eltérően reagáltak erre a problémára. A nagyobb fokú állami beavatkozást a társadalom és a gazdaság minden területén ellenző liberálisok a családot és a gyermekszámot is magánügynek tekintették. A szocialisták és a kommunisták pedig azt gyanították, hogy a liberálisokat és a konzervatívokat ha egyáltalán, akkor csak azért foglalkoztatja az alacsony gyermekszám problémája, mert félnek,

hogy nem lesz elegendő olcsó munkaerő a gyárakba és emberanyag a hódító háborúkhöz. A konzervatívok véleménye (legalábbis Franciaországban) megoszlott aközött, hogy a család a társadalom fölött "lebegő" szent intézmény, amelyet bármilyen állami beavatkozástól meg kell óvni, és aközött, hogy – éppen fontos volta miatt – az államnak támogatnia kellene.

Franciaországban végül is a franciaországinál jóval nagyobb német népesedéstől és a német háborús fenyegetéstől való félelem mozdította meg a dolgokat, különösen az I. és a II. világháború idején¹. Itt tehát a kiindulópont (valószínűleg) az volt: mit tehetünk, hogy elég gyermek szülessen ahhoz, hogy Franciaország viszonylag alacsonyabb lélekszáma miatt ne essen ki az európai nagyhatalmak versenyéből – különösen ami Németországot illeti? Ezt a felfogást fejezte ki az 1939-ben bevezetett pronatalista jellegű (a magasabb sorszámú gyermekek számára aránytalanul nagyobb juttatást nyújtó) családi pótlék rendszer².

Svédországban a *Myrdal* házaspár nagy feltűnést keltő könyvének ügyét tanulságos megvizsgálni. *Myrdalék* szociáldemokraták voltak, a svéd szociáldemokrata párt pedig történelme folyamán mindig is erősen pacifista politikát folytatott /2/. A *Myrdal* házaspár számára az alacsony gyermekszám nem is az ország ebből fakadó katonai gyengesége miatt volt probléma, hanem mert a gyermekszám csökkenése véleményük szerint a tünete volt a családok hátrányos helyzetének, relatív szegénységének. A családot olyan – veszélybe került – társadalmi alapintézménynek tartották, amely nélkülözhetetlen az egyén pszichológiai jólétéhez és a gyermekek szocializációjához. Figyelmet keltő könyvüket saját táboruk nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel, de végső soron sikerült ráirányítaniuk a szociáldemokraták figyelmét a családok problémájára. A háború után a szociáldemokrata kormány be is vezette az általános családi pótlékot.

Jól mutatja a konzervatív-liberális és a baloldali családpolitikai mentalitás közötti különbséget az a vita is, amely Svédországban 1959-ben a költségvetési deficit körül a riksdagban kialakult /3/. Az ellenzéki Konzervatív Párt részéről azt javasolták, hogy a deficit csökkentésének eszközeként az állam vonja meg az első gyermekek után járó családi pótlékot (ami egyébként Franciaországban is így volt ekkor). Ez beleillik abba a pronatalista felfogásba, amelyik szerint az államnak csak a magasabb

¹ Ez a megállapítás nem kellően megalapozott, tulajdonképpen csak találgatás, még ha alátámasztani látszik is a francia családpolitika „fölfutásainak” a háborúkkal való időbeni egybeesése. De ha van is ilyen kapcsolat (ami valószínűnek látszik), a működésének mikéntje egyelőre nem tisztázott.

² Azt a rendeletet, amely ezt létrehozta, Code de la Famille néven tartják számon.

sorszámú gyermekeket kell "jutalmaznia", mert ezekre a szülők mind ritkábban vállalkoznak. De ettől eltekintve nem cél a jövedelmek vertikális redisztribúciója³.

Úgy tűnik, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták (illetve a szocialisták) számára a családpolitika mindig is elsősorban mint a gazdagoktól a szegényebbekhez való jövedelem-átcsoportosítás eszköze nyert értelmet. Az 1981-ben a francia szocialistákkal hatalomra került kommunisták is valószínűleg azért támogatták a családi pótlék nagyarányú emelését, mert ez a viszonylag szegényebb rétegekhez való jövedelem-átcsoportosítás eszköze (bár az is ráirányíthatta a figyelmüket a családok problémáira, hogy a velük szövetséges CGT szakszervezet révén indirekte érdekeltté váltak a Családi Pótlék Pénztárak működésében).

1979-ben a francia konzervatív-liberális kormányzat olyan reformokat vezetett be, amelyek főleg a harmadik gyermek megszületését jutalmazták, de nem növelték lényegesen sem a vertikális újraelosztást, sem a családi juttatások összértékét általában (bár még így is elértek némi sikert a termékenység növelésében). A harmadik gyermekek kiemelt támogatása több szempontból is ésszerűnek tűnhetett a számukra. Először is, ez viszonylag kis összeg az államháztartás számára, mert harmadik gyermekből kevés van. Másodszor, a termékenység esésének egyik lényeges oka éppen az, hogy kevés harmadik gyermek születik; tehát az ő születésük ösztönzése jelentősen növelheti a termékenységet. Így erősítjük a társadalom egyik hagyományos alapintézményét (konzervatív vonás) anélkül, hogy a társadalom életébe nagyobb mértékben beleszólnánk vagy a gazdaságra komolyabb terhet raknánk a központi redisztribúció révén (liberális vonás).

A '60-as években drámai változások történtek a fejlett világ társadalmában. Egyfelől elterjedt a női munkavállalás, másfelől bomlásnak indult a nukleáris család intézménye, amit a válások, a házasságon kívüli együttélések, a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése mutat. Meredeken esett a termékenység is. Utóbbi jelenségre mind a két vizsgált országban csak 1980 körül reagáltak érdemben.

Érdekes, hogy a köztudat Franciaországot talán inkább nacionalista és konzervatív jellegű országnak tartja, Svédországot pedig liberális és szociális államnak, amely messzemenően elkötelezett a női munkavállalás lehetőségeinek maximális bővítése mellett. Ugyanakkor Franciaországban

³ Ugyanebben az 1959-es vitában a svéd kommunisták az adók emelését javasolták a deficit megszüntetésére, vagyis, tekintettel a svéd adórendszer erős progresszivitására, a vertikális redisztribúció növelését.

jóval kiépítettebb az óvodarendszer, mint Svédországban, minden ezirányú svéd erőfeszítés ellenére⁴.

Az igazi különbség abban áll, hogy a fizetett gyermekgondozási szabadság Svédországban teljes egy év, Franciaországban csak három és fél hónap⁵ (három- és többgyermekes anyáknak hat hónap). Ha hihetünk a CREDOC nevű intézet 1987-es vizsgálatának, amely szerint a francia anyák 80%-a hiányát érzi egy komolyabb fizetett gyermekgondozási szabadságnak, akkor a francia nők elsősorban ezért nézhetnek irigykedve svéd kortársaikra. Franciaországban a szülői gyermeknevelési pótlék (a francia GYES) összegének növelése⁶ és a jogosultságának az első gyermekre való kiterjesztése jelenthetné egy valóban hatékony és hasznos fizetett gyermekgondozási szabadság létrehozását. *Balladur* liberális elnökjelölt '95-ös választási programjában szerepelt is egy olyan pont, hogy a szülői gyermeknevelési pótlékot ki kell terjeszteni az első gyermekre is – ha az édesanya részmunkaidős állást vállal. (Ez az elképzelés a nőknek a munkaerőpiacról való kicsábításán keresztül a munkanélküliség csökkentését is szolgáltni kívánta. Tény, hogy Franciaországban a nők között a részmunkaidős munkát vállalók aránya alacsonyabb az Európai Unió átlagánál /4/.)

⁴ Franciaországban a '60-as években mintegy 40%-os volt az óvodarendszer kiépítettsége, a '90-es évekre közel 100%-os. Svédországban a '60-as években minimális volt az óvodarendszer kiépítettsége, a '90-es évekre viszont már több, mint 60%-os. Tehát mindkét ország egyformán nagy erőfeszítéseket tett az óvodarendszer fejlesztésére az elmúlt évtizedekben, csak a franciák eleve magasabb szintről indultak.

⁵ Svédországban az anyák 1 évig korábbi átlagkeresetük 80 százalékát kapják (és utána még három hónapig egy alacsony és egységes összegű juttatást, amely a különböző női átlagkereseteknek körülbelül 10–25 százalékát teszi ki). Franciaországban három és fél hónapig a korábbi átlagkeresetük 84 százalékát kapják és emellett a harmadik gyermek születésétől – illetve 1995. jan. 1-től már a másodikétól is – egy a magyar GYES-hez hasonló, alacsony és egységes összegű, a nők átlagkereseteinek mintegy 25–50 százalékát kitevő juttatást (lásd a következő lábjegyzetet). Ennek imponálóan hosszú ugyan az időtartama – a gyermek három éves koráig jár –, de alacsony a szintje, és csak a legalább kétgyermekeseknek jár.

Franciaországban a nők átlagos havi fizetése – 1992-ben – 5–10 ezer frank (úgy nagyjából, a többségé, egyébként vannak ennél alacsonyabb és magasabb keresetűek is), az egységes, fix összegű 2500 frankos szülői gyermeknevelési pótlék ennek – kereslettől függően – körülbelül 25–50%-a, szemben a svéd fizetett gyermekgondozási szabadsággal, ahol minden nő a keresetének 80%-át kapja.

Forrás: Les femmes 1995., 151. o., 157. o. Paris: INSEE

Az amerikai családszociológusok közt vita dúl a nukleáris család bomlásának értékelésével kapcsolatban⁷. Mindenesetre a Demográfia előző számaiban megjelent hasonló tárgyú cikkekben /5/ a svéd és a francia családokról szóló fejezetekben felsorakoztatott adatok mutatják, hogy a csonka családok számának szaporodása annyiban mindenképpen negatív jelenség, hogy az ilyen családokban sokkal gyakoribb a szegénység. Az is megfontolandó, hogy a gyermek egyetlen szülőtől általában valószínűleg kevesebb gyakorlati segítséget és lelki támogatást kaphat, mint kettőtől. Egy jól működő szülői párkapcsolat a gyermekek számára is párkapcsolati modellt jelenthet, amit szintén kénytelenek nélkülözni a gyermekek, ha csak egyetlen szülővel élnek együtt.

A válás is gyakran negatív hatással van a gyermekekre, különösen amiatt az érzelmi feszültség miatt, ami a szülők között a válás előtt, alatt és sokszor után is fennáll. Nehéz elviselni azokat az életmódbeli változásokat is, amelyek ezzel járnak (például új lakás, új iskola, új osztálytársak). A válás után a gyermekek legtöbbször az anyának szokták ítélni. Több kutatás eredményei szerint a válás után egy évvel a gyermeküket egyedül nevelő anyák nyugtalanabbak, depresszívebbek, ingerültebbek voltak, mint az ép családokban élők; kevesebbet kommunikáltak a gyermekeikkel, kevésbé törődtek velük érzelmileg, többet és szeszélyesebben büntették őket (bár ezek a problémák 2-3 év múlva általában enyhültek). Más vizsgálatok szerint az elvált szülők gyermekei felnőtt korukban több pszichés problémával küszködnek, mint az ép családokban felnőttek /6/. Az együttélések terjedése káros lehet, mert úgy tűnik, hogy ez a párkapcsolati forma gyakrabban bomlik fel, mint a házasság /7/.

Az együttélések gyakoribbá válása a házasságok rovására, a csonka családok és a házasságon kívül született gyermekek arányának, illetve általában a gyermekek szegénységének növekedése igen problematikus változások a társadalom és a családok életében; valószínűleg annak a jelei, hogy mivel a fejlett világ országai általában nem nyújtanak elegendő segítséget saját családjaiknak a szociálisan hátrányos helyzet elkerülésére, a társadalomban általában csökkent a bizalom a család intézménye iránt. Különösen így van ez az Egyesült Államokban, ahol valamennyi fejlett ország közül a legkevésbé kiépített és bőkezű a családpolitika rendszere. *Sylvia Ann Hewlett* amerikai szociális feminista író nő szavaival:

⁷ Lásd például a *Journal of Marriage and the Family* '93. augusztusi számában található vitát.

„Amerikában...kevésbé ismerik el azt a tényt, hogy a gyermekvállalás fontos társadalmi kötelezettség is, nemcsak magánügy, hogy a gyerekek egy ország kollektív jövője. Amerikában a gyerekeket úgy tekintik, mint privát fogyasztási cikkeket. Ha dolgozó nők úgy döntenek, hogy kellenek nekik, akkor az ő dolguk, hogy hogyan birkóznak meg ezzel a saját erejükből.” /8/

A gyermekközpontúság és családközpontúság mint kulturális érték csökkent az amerikai társadalomban – állapítja meg *David Popenoe* amerikai családpszichológus. A gyermekek problémáit mind a politikai, mind a gazdasági életben figyelmen kívül hagyják – teszi hozzá. Az általa a továbbiakban sorolt adatok közül különösen figyelemre méltó a fekete családok összetétele az amerikai átlaggal. 1960-ban az amerikai gyerekek 9%-a élt csonka családban, 1990-ben már 24%-a. Ugyanezen idő alatt az ilyen családban élő fekete gyerekek között ez az arány 22%-ról 55%-ra nőtt. (Emlékeztetőül: Svédországban ez az arány 14% volt 1990-ben.) Figyelemre méltó, hogy az amerikai átlag, most érte el azt a szintet, ahol a fekete átlag volt 30 éve, és érdekes kérdés, hogy 30 év múlva ugyanott lesz-e, ahol most a feketéké. A feketék számára pedig érdekes kérdés, hogy ha ugyanez a trend folytatódik, akkor hol lesz az ő átlaguk 30 év múlva... Egy másik elgondolkodtató adat, hogy az 1950 és '54 között született fehér bőrű gyermekek 19%-a töltött 17 éves koráig hosszabb-rövidebb időt csonka családban, míg az ugyanebben az időszakban született fekete gyermekeknek a 48%-a. Az 1980-ban született fehér- és fekete bőrű gyermekek esetében egy előrebecslés szerint a megfelelő adatok 70% és 94%(!). Ennek fényében nem csoda, hogy a feketék legutóbbi egymillió washingtoni tömegtüntetésén általában a feketék hátrányos helyzetére helyezték a fő hangsúlyt, hanem a családi értékek védelmére. Azonban könnyen lehet, hogy a feketék jelenlegi sorsa csak előrevetíti a fehér bőrű többség néhány évtized múlva várható helyzetét⁸. Mindenesetre az amerikai szegényeknek már 1991-ben is a 40%-át gyerekek tették ki (noha a gyerekek aránya az össznépeségen belül persze jóval kisebb) /9/. A családok ennyire labilis helyzete és a gyermekek ilyen nagyfokú szegénysége részben talán magyarázza, hogy ha a lakosság lélekszámával súlyozzuk a megfelelő (abszolút számban megadott) adatokat, akkor az Egyesült Államokban a gyermekprostitúció aránya túlszáz egyes olyan dél- és délkelet-ázsiai országokén is (ha nem is mindegyikén), amelyek a köztudatban ennek a fő központjai /10/.

⁸ *Sylvia Ann Hewlett* egyik legújabb könyvében aggódik is az amerikai fiatalok sorsa miatt, és figyelmeztet, hogy a hátrányos helyzet nem csak a szegénységből fakadhat. *Hewlett, S. A.* 1991. *When the Bough Breaks: The Cost of Neglecting Our Children* New York: Basic Books.

A házasságok számának és a termékenységeknek a csökkenése, az élettársi kapcsolatok és a csonka családok terjedése valószínűleg részben – bonyolult és még feltérképezésre váró – kulturális hatások eredménye is. De az is valószínűnek tűnik, hogy nem véletlenül volt az 1980-as évek második felében jóval magasabb a termékenység Svédországban, ahol 1982–83-ban bevezettek egy, a nagycsaládokat preferáló és meglehetősen bőséges pronatalista családi pótlék rendszert, mint Franciaországban, ahol nem tudták még rászáni magukat egy ilyen lépésre (a Code de la Famille-jal bevezetett rendszer ugyanis már rég romokban hever). A termékenység alakulása szerintem nem azért fontos elsősorban, mert tartósan túl alacsony szintje esetén a társadalom előregedésére lehet számítani, ami súlyos terheket rakhat a jóléti államra a nyugdíjak és az idősgondozás igen magas költségei miatt. A termékenység alakulásának fontossága véleményem szerint a leginkább abban áll, hogy kedvező alakulása a családok szociális hátrányainak sikeres állami kompenzációjáról adhat hírt és a családba, mint társadalmi alapintézménybe vetett bizalom erősödéséről⁹. Ez az utóbbi pedig hosszabb távon önmagát erősítő folyamat lehet¹⁰. (Ugyanúgy, ahogy *Popenoe* megjegyzi a válással kapcsolatban: a válások terjedése önmagát erősítő folyamat, mert minél elterjedtebb, annál szélesebb körben és annál erősebben ható kulturális mintát, magatartásmódellet jelent, ami elősegíti a további terjedését.)

Ha egy pillantást vetünk Franciaország foglalkozási ágak szerinti "együttélés-térképére", akkor azt látjuk, hogy az élettársi kapcsolat gyakoribb a 'munkás' és 'egyéb szellemi' kategóriákban, mint a vállalkozók és a

⁹ Természetesen nemcsak a termékenység alakulása fontos, hanem például a nupcialitás, a válás és más tényezőké is /11/. Mint ahogy egy ember egészségi állapotát is nehezen lehet meghatározni egyetlen paraméter méréssel, ugyanúgy van ez a társadalom vagy benne a családok állapotával.

¹⁰ Véleményem szerint ennek az egész család válása problematikának a veszélyes mértékű figyelmen kívül hagyását jelentik az olyan elképzelések, amelyek a termékenység csökkenését a tőkefedezeti nyugdíjrendszerrel vagy a bevándorlás serkentésével vélik megoldani. Egyik sem segít azokon a társadalmi, szociális problémákon, amelyek a termékenység csökkenését kiváltották, és amelyek több más módon is károsítják és veszélyeztetik a családokat. Utóbbi megoldás, a bevándorlás pártolása ráadásul még nagymértékű új társadalmi és gazdasági problémákat is létrehoz a meglévők mellé, és csak átmeneti, illuzórikus megoldás, hiszen nemcsak a harmadik világból a fejlett országokba bevándorlók termékenysége, de még a harmadik világ országainak termékenysége is hosszú ideje folyamatosan és meredeken csökken /12/ és nyilván nem túl sokára eléri a fejlett országoknak a népesség egyszerű reprodukciójához elégtelen szintjét. Tehát az ilyen álmegoldások sehova sem vezethetnek, csak a szociális problémák szintjének már középtávon való nagyfokú megugrásához.

parasztgazdák között /13/. Ennek véleményem szerint valószínűleg az lehet az oka, hogy egyrészt az utóbbi két kategóriában nagyobb lehet a családtagok gazdasági értéke, másrészt nem annyira szükségszerűen szorulnak rá ezek a családok az állam – elégtelen szintű – családi juttatásaira, mint a bérből és fizetésből élők. E két tényező növelheti ezekben a kategóriákban a család intézményének megbecsülését és az iránta való bizalmat.

Érdekes, hogy amikor a válás hatásairól írt tanulmányában *Amato* a gyermekek jólétéről beszél, akkor ezalatt elsősorban pszichoszociális értelemben vett jólétüket érti. Véleményem szerint a családpolitikában ez a szempont éppolyan figyelemre méltó, mint a segítségre szoruló csoportok anyagi helyzete. A nukleáris család felbomlása mindkettőt kikezdeni látszik mind több család számára. Ezt egyébként *Lionel Jospin*, a francia szocialisták 1995-ös elnökjelöltje¹¹ is fölismerzte, amikor a családpolitikai ígéretei kapcsán külön kitért az alacsony termékenységre és a csonka családok számának növekedésére /14/. Tette ezt annak ellenére, hogy a francia szocialistákra valamivel kevésbé jellemző a pronatalista beállítottság, mint a polgári pártokra, és inkább a vertikális jövedelem-redistribúció igénye áll előtérben.

Óvatosnak kell persze lenni a különböző juttatások vertikálisan vagy horizontálisan újraelosztó jellegének kimondásakor, hiszen például a magyar GYED is, mint jövedelem-fenntartó juttatás, formálisan horizontális újraelosztásnak számít, de ha megnézzük, hogy a GYED-et kapók 2/3-a a két legalsó jövedelmi kvintilisben volt 1994-ben /15/, akkor a GYED-et gyakorlatilag a vertikális redistribúció eszközének tekinthetjük. Ez arra is figyelmeztet, hogy a családpolitikát értelmetlen egyetlen szempontnak alárendelni: a gyermekek szegénységének megelőzése, a termékenységnek vagy a család stabilitásának növelése, a gyermekgondozás és a nő munkavállalás összeegyeztetésének megkönnyítése igazából nem szembeállítható, hanem nagyon is összetartozó szempontok. Végső soron mind a család, mint társadalmi alapintézmény válságának megelőzésére, elhárítására szolgál.

Tehát véleményem szerint a családpolitika (és a családok) számára az a kedvező, ha nem sajátítják ki és osztják fel a különböző részeit a különböző ideológiai, politikai erők egymás között (vélt) érdekeiknek megfelelően. Ehelyett az a jó megoldás, ha olyan nemzeti konszenzus jön létre a családok értékének és a családpolitika fontosságának elismerése körül, amely lehetővé teszi egy alaposan, igényesen átgondolt, komplex családpolitika kialakítását (olyant, amelyben kiemelt szerepet kap a megfelelő időtartamú és szintű fizetett gyermekgondozási szabadság is). Kár, hogy úgy néz ki,

¹¹ 1997-től miniszterelnök.

Franciaországban lényegében csak a háborús fenyegetés hatására tudták igazán komolyan venni a családpolitikát a XX. században, pedig a családnak az a válsága, amelyet egy előrehaladottabb fázisában figyelhetünk meg az Egyesült Államokban, különösen az ott élő feketék között, valóságos "háborús hatással" lehet idővel a fejlett világ társadalmaira.

HIVATKOZÁSOK

- /1/ *Tárkányi, Ákos*: Európai családpolitikák: a svéd családpolitika története, in: Demográfia 1996 /4, 263–290. o.
Tárkányi, Ákos: Európai családpolitikák: a francia családpolitika története, in: Demográfia, 1997 /1, 42–65. o. (Továbbiakban: *Tárkányi*)
- /2/ *Hadenius, Stig* 1985. Swedish Politics During the 20th Century. Stockholm: *Stig Hadenius* and the Swedish Institute (Továbbiakban: *Hadenius*)
- /3/ *Hadenius*
- /4/ Les femmes. 1995., 136.o. Paris: INSEE (Továbbiakban: Femmes)
- /5/ *Tárkányi*
- /6/ *Amato, Paul R.*: Children's Adjustment to Divorce: Theories, Hypotheses and Empirical Support, in: Journal of Marriage and the Family 1993/1, 23–39.o.
- /7/ *Wu, Zheng-Balakrishnan, T. R.*: Dissolution of Premarital Cohabitation in Canada, in: Demography 1995/4, 521–532. o.
- /8/ *Hewlett, Sylvia Ann* 1987. A Lesser Life. The Myth of Women's Liberation. 8. o. London: Michael Joseph
- /9/ *Popenoe, David*: American Family Decline, 1960–1990.: A Review and Appraisal in: Journal of Marriage and the Family 1993/8., 524–541. o.
- /10/ Félelem az AIDS-fertőzéstől. Gyermekprostitúció a világban, in: Magyar Nemzet 1996. márc. 4., 9. o. forrás: UNICEF
- /11/ *Houseknecht, Sharon K.-Sastry, Jaya*: Family „Decline” and Child Well-being: A Comparative Assessment, in: Journal of Marriage and the Family 1996/3., 726–739. o.
- /12/ Femmes 35.o., 3. tábla
 World Health Statistics Quarterly. Progress Towards Health for All: Third Monitoring Report, Vol. 48, No. 3/4 1995 WHO
- /13/ *Prioux, France*: La fréquence de l'union libre en France, in: Population 1995. máj.–jún., 839–841. o.
- /14/ La Croix l'Événement 1995. márc. 10., 5. o.
- /15/ *Andorka, Rudolf-Kolosi, Tamás-Vukovich, György* 1994. Társadalmi Riport 1994. 129. o. Budapest: TÁRKI

Tárgyszavak: Szociálpolitika, népesedéspolitika

THE EUROPEAN FAMILY POLICIES: COMPARISONS AND CONCLUSIONS
 ON THE BASE OF SWEDISH, FRENCH AND AMERICAN EXAMPLES

KÖZLEMÉNYEK

A NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK MEGBÍZHATÓSÁGÁNAK ELLENŐRZÉSE II.¹

RÓZSA GÁBOR

Lakásmérvek

A lakás tulajdonjellege

Ennél az ismérvnél nincs összehasonlítási alap a korábbi utóellenőrzésekkel. A személyi tulajdonú lakásoknál különösen jó az egyezés a családi házak esetében, több a téves besorolás a társasházi és lakásszövetkezeti lakások kategóriájában. A tanácsi lakások a tulajdoni jelleg ugyancsak jól értelmezett kategóriáját jelentik a két megoszlás és az azonos csoportosítás szerint, ami különösen a budapesti adatok esetében fontos, ahol az ilyen lakások 1990-ben még 50%-ot képviseltek. A népszámlálás szerinti több mint 2300 társasházi és öröklakás közül az utóellenőrzés összesen 385-öt a családi házas, illetve a lakásszövetkezeti kategóriába sorolt, ami főként a soron következő összeírások szempontjából jelenthet hasznosítható információt a tulajdonjelleg egyértelműbb meghatározásához. Ugyanez érvényes a vállalati, intézményi és az egyéb tulajdonú lakások esetében is, bár ezek alacsony (és valószínűleg azóta tovább csökkent) aránya és hibája a statisztikák szempontjából valóban elenyésző. A tulajdonjelleg ismérv egyező csoportosítása országos összesítésben 94% fölött van (16. sz. tábla).

16. sz. tábla

A lakások tulajdonjelleg szerint

Népszámlálás Utóellenőrzés	Összesen	Személyi tulajdonú			Állami tulajdonú		Szövetkezeti és egyéb tulajdonú
		családi ház jellegű épületben lévő	társasházi vagy örök-	lakásszövetkezeti	tanácsi bér-	vállalati, intézményi	
		lakás					

Személyi tulajdonú

családi ház jellegű épületben lévő lakás	12715	12506	136	1	31	32	9
társasházi vagy öröklakás	2229	82	1934	131	73	6	3
lakásszövetkezeti lakás	1368	92	249	1014	11	2	–

¹ A tanulmány első részét előző számunkban közöltük (a Szerk.).

16. sz. tábla folytatása

Népszámlálás Utóellenőrzés	Összesen	Személyi tulajdonú			Állami tulajdonú		Szövetkezesi és egyéb tulajdonú
		családi ház jellegű épületben lévő	társasházi vagy örök-	lakás- szövetkezesi	tanácsi bér-	vállalati, intézményi	
		lakás					

Állami tulajdonú

tanácsi bér lakás	2829	21	17	1	2710	79	1
vállalati, intézményi lakás	412	13	3	2	67	300	27
Szövetkezeti és egyéb lakás	46	3	1	2	-	3	37
Összesen	19599	12717	2340	1151	2892	422	77
A népszámlálás megoszlása, %	100,0	64,9	11,9	5,9	14,8	2,2	0,4
Az utóellenőrzés megoszl., %	100,0	64,9	11,4	7,0	14,4	2,1	0,2
Helyesen besorolt, %	94,4	98,3	82,6	88,1	93,7	71,1	48,1
Bruttó hiba	2196	420	701	491	301	234	49
Nettó hiba	434	2	111	-217	63	10	31
Nettó hiba, %	2,2	0,0	4,7	-18,9	2,2	2,4	40,3

A lakás építésének éve

Az építési év az esetek nagy többségében az épület építésének évét jelenti, és így sokak számára még jó közelítésben sem ismert. Az azonos besorolás alacsony aránya – a közölt adatok megbízhatósága szempontjából egyébként megfelelő eloszlás ellenére – főként az új építések esetében meglepő, és talán annak a jele, hogy itt sem az első beköltözők laktak már az összeírás idején. A részletesebb felsorolásban országos átlagban és településtípus szerinti bontásban is az 1970-es évtized adata a legmegbízhatóbb, időben visszafelé az évszázad elejéig rohamosan csökken, és ugyanez a helyzet a rövidebb szakaszokra osztott 1980-as évtizedben előre haladva is az 1988. évi helyi minimumig. Az utóbbi eset jól példázza, hogy a lakásállomány kormegoszlását célszerűbbnek látszik kevésbé részletes „korcsoportos” bontásban megállapítani (17. sz. tábla).

17. sz. tábla

A lakások összevont építési év szerint

Népszámlálás	Összesen	1920 előtt	1920–1944	1945–1959	1960–1979	1980–1989
Utóellenőrzés						
1920 előtt	3 779	2 960	505	125	134	55
1920–1944	2 567	451	1 799	219	76	22
1945–1959	2 537	85	240	1 858	332	22
1960–1979	8 260	108	84	264	7 606	198
1980–1989	2 630	27	25	34	195	2 349
Összesen	19 773	3 631	2 653	2 500	8 343	2 646
A népszámlálás megoszlása, %	100,0	18,4	13,4	12,6	42,2	13,4
Az utóellenőrzés megoszlása, %	100,0	19,1	13,0	12,8	41,8	13,3
Helyesen besorolt, %	83,8	81,5	67,8	74,3	91,2	88,8
Bruttó hiba	6 402	1 490	1 622	1 321	1 391	578
Nettó hiba	370	-148	86	-37	83	16
Nettó hiba, %	1,9	-4,1	3,2	-1,5	1,0	0,6

Vízellátás, szennyvízelvezetés

A vízellátás adatai jó megbízhatóságúak az összehasonlítás szerint. Az azonos besorolású tételek aránya összesen 94,8%. A megoszlásban a legnagyobb viszonylagos eltérést és nettó hibaszázalékot a házi vízvezetékekkel ellátott lakások kategóriája mutatja, ez azonban a legkisebb elemszámú csoport a mintában (18. sz. tábla).

A szennyvízelvezetés utóellenőrzése során gyűjtött adatok 93,0%-ban egyeznek meg az erre vonatkozó népszámlálási adatokkal. A megoszlásban is mutatkozik számottevő eltérés, mégpedig mintegy 2% a közcatornával ellátott lakásoknál a népszámlálás, és ugyanennyivel a csatornázottság nélkülieknél az utóellenőrzés „javára”. Erre a különbségre a hálózati vagy a házi vízvezetékekkel ellátott lakások szennyvízelvezetéséről készített kombináció szolgálhat magyarázatul: a népszámlálás feldolgozási utasítása nem engedte meg, hogy a vízvezetékekkel ellátottnak minősített lakásokban ne legyen köz- vagy házi csatorna, míg az utóellenőrzés ilyen tilalmat nem szabott. Az eltérés természetesen egy következő utóellenőrzés körütekintőbb előkészítésének és végrehajtásának szükségességére is figyelmeztet.

18. sz. tábla

A lakások a vízellátás módja szerint

Népszámlálás	Összesen	Hálózati	Házi	Hálózati	Egyéb módon
		vízvezetékekkel		az épület telkén, udvarán	
Utóellenőrzés		a lakásban			
Hálózati vízvezetékekkel a lakásban	15 113	14 798	94	169	52
Házi vízvezetékekkel a lakásban	915	73	761	24	57
Hálózati vízvezetékekkel az épület telkén, udvarán	1 320	140	27	1 041	112
Egyéb módon	2 152	66	86	107	1 893
Összesen	19 500	15 077	968	1 341	2 114
A népszámlálás megoszlása, %	100,0	77,3	5,0	6,9	10,8
Az utóellenőrzés megoszlása, %	100,0	77,5	4,7	6,8	11,0
Helyesen besorolt, %	94,8	98,1	78,6	77,6	89,5
Bruttó hiba	2 014	594	361	579	480
Nettó hiba	148	- 36	53	21	- 38
Nettó hiba, %	0,8	-0,2	5,5	1,6	-1,8

A szennyvízelvezetés utóellenőrzése során gyűjtött adatok 93,0%-ban egyeznek meg az erre vonatkozó népszámlálási adatokkal. A megoszlásban is mutatkozik számottevő eltérés, mégpedig mintegy 2% a közcsonnával ellátott lakásoknál a népszámlálás, és ugyanennyivel a csatornázottság nélkülieknél az utóellenőrzés „javára”. Erre a különbségre a hálózati vagy a házi vízvezetékekkel ellátott lakások szennyvízelvezetéséről készített kombináció szolgálhat magyarázatul: a népszámlálás feldolgozási utasítása nem engedte meg, hogy a vízvezetékekkel ellátottnak minősített lakásokban ne legyen köz- vagy házi csatorna, míg az utóellenőrzés

ilyen tilalmat nem szabott. Az eltérés természetesen egy következő utóellenőrzés körütekintőbb előkészítésének és végrehajtásának szükségességére is figyelmeztet.

20. sz. tábla

A lakások a szennyvízelvezetés módja szerint

Utóellenőrzés	Népszámlálás	Összesen	Közcsatornával	Házi csatornával	Nincs csatorna
Közcsatornával		7 299	7 185	85	29
Házi csatornával		8 408	312	7 874	222
Nincs csatorna		3 791	209	505	3 077
Összesen		19 498	7 706	8 464	3 328
A népszámlálás megoszl., %		100,0	39,5	43,4	17,1
Az utóellenőrzés megoszlása, %		100,0	37,4	43,1	19,4
Helyesen besorolt, %		93,0	93,2	93,0	92,5
Bruttó hiba		2 724	635	1 124	965
Nettó hiba		926	407	56	- 463
Nettó hiba, %		4,7	5,3	0,7	-13,9

A lakások szobáinak száma

A lakások szobaszámára vonatkozó adatokat már az előző két népszámlálás utóellenőrzése is vizsgálta. Az 1990. évi összeírás adatközlése a lakások szobaszám szerinti nagyságcsoportját két formában, a 12 m²-nél kisebb szobák (félszobák és kishobák) megfelelő összevonásával, illetve a szobanagyság figyelembe vétele nélkül is tartalmazta, ezért az utóellenőrzési összehasonlítást most külön a 12 m²-nél nagyobb, a 12 m²-esnél nem nagyobb szobák, valamint az alapterületől függetlenül az összes szobák számára vonatkozóan is elvégeztük. A szobanagyság alapján készített összehasonlításoknál az azonos besorolású tételek összaránya 70% körüli, és a megoszlások eltérése, illetve a nettó hibaszázalék is meglehetősen nagy. A szobanagyság figyelembe vétele nélküli összehasonlításnál ugyanakkor 83,4% az azonosan csoportosított tételek aránya, és a 4 vagy többszobás kategóriától eltekintve nagyon jó a két összeírás szerinti megoszlás egyezése (22. sz. tábla). Település-

típus szerinti bontásban az adatok megbízhatósága ennél az ismérvnél a városokban a legjobb, a községekben a leggyengébb.

22. sz. tábla

A lakások szobaszám szerint

Utóellenőrzés	Népszámlálás	Összesen	Nincs	1	2	3	4-X
	szoba						
Nincs szoba		96	-	19	45	27	5
1	szoba	3 114	-	2 651	392	60	11
2		9 038	-	301	7 827	784	126
3		5 880	-	23	583	4 755	519
4-X		1 645	-	1	53	329	1 262
Összesen		19 773	-	2 995	8 900	5 955	1 923
A népszámlálás megoszlása, %		100,0	-	15,1	45,0	30,1	9,7
Az utóellenőrzés megoszlása, %		100,0	0,5	15,7	45,7	29,7	8,3
Helyesen besorolt, %		83,4	-	88,5	87,9	79,8	65,6
Bruttó hiba		6 556	96	807	2 284	2 325	1 044
Nettó hiba		706	-96	-119	-138	75	278
Nettó hiba, %		3,6	-	-4,0	-1,6	1,3	14,5

Tárgyszavak: Népszámlálás, hibaszámítás

EVALUATION STUDY OF POPULATION AND HOUSING CENSUS DATA
II.

VÁLTOZÁSOK A HAGYOMÁNYOS JAPÁN ÉRTÉKRENDEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NŐK HELYZETÉRE¹

SÜVEGES ÉVA

A japán valóság egyik sajátossága, hogy a gazdasági fejlettségi színvonal és a társadalmi viszonyok között (a gazdaságilag fejlett országokhoz viszonyítva) jelentős ellentmondás feszül. A világ egyik legmodernebb műszaki-technikai színvonalú termelése egy esetenként feudalisztikus vonásokat hordozó társadalmi berendezkedés között valósult meg. Japán úgy jutott el a fogyasztói társadalom kapujába, hogy közben csak részben alakultak ki azok a viszonyok, amelyeket "nyugati típusú demokráciák"-ként ismerünk. Különösen a nemek közötti hagyományos munkamegosztás – amelyben a férfiak a pénzkeresők és a külvilágban tevékenykedők, a nők a családról, gyermekekről, idősekről gondoskodók, s közben gazdaságilag függők, jogilag kiszolgáltatottak – terén élnek a legtovább a korábbi viszonyok és beidegződések. Ugyanakkor ez az a terület, ahol a legfeltűnőbb változások történtek a II. Világháborút követően és zajlanak le napjainkban is Japánban. S talán a nők helyzetének változása fogja a japán társadalom és gazdaság jövőjét meghatározóan befolyásolni a jövőben.

A jelenlegi időszakban a fokozódó nemzetköziesedés (ami Japán esetében elsősorban amerikanizálódást jelent), valamint a japán társadalom növekvő anyagi jóléte a további demokratizálódás irányába hat. Ugyanakkor a hagyományok tisztelete, a társadalom elöregedése és a túlzottan elanyagiasodott társadalomból való kiábrándultság ezzel ellentétes erőket is életben tart.

Jelen tanulmány alapvetően a japán nők társadalmi helyzetét és gazdasági aktivitását kívánja bemutatni, kitérve azokra a fontosabb kérdésekre, amelyek a japán nők helyzetét a közelmúltban befolyásolták, illetve felvázolva azokat a tendenciákat, amelyek a jövőre nézve érvényesülni látszanak.

I. A nők jogi, társadalmi helyzete

Rövid történelmi áttekintés

A japán mitológia főistene Amaterasu², a nap istene, nő volt. A nőknek az ősi időktől kezdve Japánban különös természetfeletti hatalmat tulajdonítottak, csak ők tudtak például az istenekkel társalogni.

¹ A tanulmány az MTA Világ gazdasági Kutatóintézeté Japán, Kelet- és Délkelet-ázsiai Kutató Központja OTKA kutatásának részeként készült 1995-ben.

² A tanulmányban a japán szavak és nevek a magyar helyesírásnak megfelelően szerepelnek.

Egészen a Muromacsi korig (1336-ig) Japánban matriarchális társadalom működött. Később a földművelő, halászó és kereskedő népességén belül, amely az összes népesség több mint 80%-át tette ki, egészen a modern kor eljöveteléig a nők ugyanolyan szabadságot, egyenlőséget és hatalmat élveztek, mint a férfiak. Csak a vezető (elsősorban szamuráj) osztályok asszonyai éltek a konfuciuszi etika szerint, melyben a nő "három féle engedelmességgel" tartozott: fiatal korában az apjának, a férjhez menetel után a férjének és öreg korában a gyermekeinek. A Meiji korszakban (1868–1912), mely a japán modernizáció kezdetét jelentette, hivatalosan eltörölték a korábbi merev kasztrendszert és a szamuráj kultúra az egész társadalmat áthatotta. Ennek következtében nem is olyan régen, nem sokkal több, mint száz évvel ezelőtt történt, hogy azok a nők is elvesztették egyenlőségüket, termelői státuszukat akiknek korábban ez megadatott, s váltak a japán nők társadalmi szinten a férfiaknak alárendelteké.

A modernizációval egyidőben a japán társadalom férfiközpontú, vertikálisan strukturált társadalommá vált, amelyben a nők kívül rekedtek a fejlődés fő vonalából, mozgásterük a családon, otthonon belülre szűkült. A férfiak e társadalomban nagy szabadsággal rendelkeztek és a házon kívüli világ nyújtotta lehetőségek széles köréből válogattak.

A II. világháború utáni időszak nagy változásokat hozott a társadalomban: *a vertikálisan szerveződött társadalom elindult a demokratikus berendezkedés felé.* Az 1947. évi alkotmány törvénybe iktatta a nők egyenjogúságát. Az iskolák koedukáltakká váltak. A hatvanas-hetvenes években (részben a nemzetközi tendenciák hatására) nőmozgalmi hullám söpört végig Japánon. A gyors gazdasági fejlődés időszakában kialakult szívéhatás következtében a dolgozó nők létszáma folyamatosan emelkedett. Megjelentek a lányok a korábban csak fiúk által látogatott egyetemeken, s számuk itt is évről évre nőtt.

Napjainkban egyaránt érvényesek a régi és új normák. A japán társadalom egyik jellemzője, a szenioritás, melynek alapján a ma hetven-nyolcvan éves politikai és gazdasági vezetők véleménye sok kérdésben meghatározó. Gyakori a korábbi korok emberi kapcsolatainak idealizálása, miközben egyre nagyobb teret nyer az új, nyugati mintájú életszemlélet.

A nők jogi helyzetének változása

Az alapvető jogi szabályozás szintjén a nőket Japánban ma már a férfiakkal az élet legtöbb területén egyenlő jogok illetik meg. A II. világháború előtt, az 1898. évi Meiji Polgári Törvénykönyv szerint a nők jogi értelemben nem voltak cselekvőképesek: nem dönthettek a házasságukról vagy válásukról, nem volt szavazati joguk és nem örökölhettek. Nem indíthattak válópert abban az esetben sem, ha férjük szeretőket tartott. A nőknek nem volt más lehetőségük, mint otthon maradni és az apjukat, majd a férjüket kiszolgálni, a gyermeket nevelni, az időseket ápolni. Az 1946. évi alkotmány biztosította először a nők választójogát, valamint az oktatáshoz és a munkához való jogát. A munkahelyi alkalmazásnál (besorolásnál és bérmegállapításnál) a férfiakkal való azonos elbánásra vonatkozó törvényt azonban csak 1985-ben iktatták be.

A valós helyzet még ma is több területen jelentősen elmarad a jogi szabályozás által nyújtott lehetőségektől. Az alaptörvényt ugyanis nem a japán társadalmi életben lezajló változások kényszerítették ki, hanem a II. Világháborút követően a győztes szövetséges erők (főként az USA) vezették be. Az emberek között kialakult viszonyok, a

munkahelyi és családi körülmények, a beidegződések ezeket a valóban demokratikus jogszabályokat csak meglehetősen hosszú idővel követték, illetve követik.

A munkahelyeken a valóság és a törvényi szabályozás között óriási szakadék van. Ráadásul a jelenlegi gazdasági válság tovább nehezíti a nők helyzetét. Nehezebb ma elhelyezkedniük mint néhány évvel korábban. Választaniuk kell, vagy családot, gyerekeket akarnak és akkor otthon maradnak, vagy karriert akarnak elérni. A kettő összeegyeztetése Japánban ma sokkal nehezebb, mint például Magyarországon.

A nőkkel szembeni társadalmi elvárások

Japánban még ma is eléggé elkülönül a női- és férfitársadalom. A munkahelyeken, a társadalmi érintkezések különböző szintjein, a "férfitársadalomban" a nők szerepe ma is sok helyen a férfiak kiszolgálására korlátozódik. A nők barátnőkkel, a férfiak férfi kollégáikkal, barátaikkal mennek szórakozni, kirándulni.

A japán nők (és férfiak) egyes életszakaszaikban – a más fejlett országokhoz képest sokkal szigorúbb társadalmi normákhoz igazodva – hasonlóképpen cselekednek, s ezáltal hasonló életpályát írnak le. Sokkal kisebb egyéni eltérések vannak az életcélokat, életvitelt tekintve, mint Magyarországon, vagy a fejlett országokban általában. A japán társadalom nehezebben viseli el a "sorból kilógást", kevésbé toleráns az átlagtól eltérően élőkkel, gondolkodókkal szemben, mint a fejlett demokráciák. Ez annak ellenére így van, hogy e téren is nagy változások zajlottak, illetve zajlanak napjainkban Japánban, és az egyéni életvitel iránti jog lassan életteret nyer.

Mint a témával foglalkozó *Mary C. Brinton* [7] egyik interjú-alanya megfogalmazta: "Japánnak lenni azt jelenti: követni a társadalom által előírt normákat." Az egyes életszakaszokat ma a következőként kategorizálják: kjióku (tanulás), kekkon (házasság), szuszan (szülés), dzsútaku (lakás vásárlás) és végül rógo (öregség).

A lányok túlnyomó többsége (mintegy 90%-a) manapság Japánban elvégzi a magyar fogalmak szerinti középiskolát (kókó-t), majd vagy azonnal elhelyezkedik, vagy előbb még továbbtanul, valamelyik főként nők számára létesített (2 éves) főiskolán, s azt követően áll munkába. Az általános társadalmi elvárásnak megfelelően, valamikor 25–28 éves kora körül férjhez megy, ami egyben azt is jelenti, hogy kimarad a munkából, s ettől kezdve az életében a családról, a férjről és a gyerekekről való gondoskodás kerül az első helyre. Az átlagos gyermekszám Japánban is jelentősen visszaesett. Ma átlagosan 1,5 gyermeket szülnék a japán nők, ami közel azonos a Magyarországi szinttel. Amint a gyermekek elérik az óvodás, vagy iskolás kort a nők többsége ismét munkába áll, de ekkor már rész munkaidőben dolgozik, hogy közben a családról is gondoskodni tudjon. A japán nők egyik fontos feladata az idős hozzátartozók ápolása, gondozása. Emiatt sok 40–50 éves nő kényszerül a foglalkozását abbahagyni, illetve szüneteltetni. Míg korábban a gyermekek felnevelése szinte a japán nők teljes felnőtt életét kitöltötte, addig ma már (az átlagos életkor növekedése és a gyermekszám visszaesése következtében) jelentős életszakasz szabadul fel egyéb tevékenységek végzésére. Így az egyéni kibontakozás egyéb lehetőségei, mint például a munka, a hivatás a nők életében egyre fontosabb helyet foglalnak el. Ez a fajta változás gyakran vezet konfliktusokhoz, hiszen a "férfitársadalom" a nők ilyen irányú törekvéseit nem minden esetben fogadja örömmel.

Nőkkel kapcsolatos babonák, előítéletek

Több még a mai napig élő régi babona, szokás is hozzájárul a nők hátrányos megkülönböztetéséhez. A japán nemzeti sport, a szumo mérkőzésein például nem léphetnek nők a mérkőzés területére. (Gyakorlatilag a nézőtér első sorában sem foglalhatnak helyet.) Az ősi japán shintó vallás tanítása szerint ugyanis jelenlétük beszennyeznék a szent helyet. Ezt a babonát később kiterjesztették az ökölvívó és a baseball mérkőzésekre is.

Ki vannak tiltva a nők az épülő alagutakból, illetve az alagút felavatási ceremóniákról, mert az ősi babona szerint felkeltenék a hely szellemének féltékenységét, ami természeti csapást okozna. Nem kívánatos a női jelenlét a halászhajókon és a szaké-gyártásnál sem, ahová szerencsétlenséget hoznának.

Van olyan hegycsúcs, ahová nőket nem engednek feljutni. Az Ómine hegy csúcsán lévő buddhista templomhoz vezető gyalogúton, a főkapunál tábla adja tudtul, hogy innen tovább nőknek belépni tilos.

1966-ban 1/4-del csökkent a születések száma Japánban (1966-ban 1,3 millió gyermek született, míg egy évvel korábban 1,8 millió, egy évvel később 1,9 millió.); ekkora visszaesésre csak a háborús években volt egyébként példa. A kínai horoszkóp szerint ugyanis 1966 (a 60 évenként ismétlődő) tüzes ló éve volt, amiről azt tartják, hogy az e jegyben született lányok nagyon erősekké, esetleg vadakká, kegyetlenekké válhatnak. Japánban, ahol a nőiességet a kecsességgel, az illedelmességgel és a szépséggel azonosítják, nehezen fogadják el a nők uralomra törési hajlamát. A szülők attól tartva, hogy az e jegyben született lányok később nem találnak férjet, igyekeztek a születeket egy évvel korábbra, vagy későbbre időzíteni. Az e jegyben született lányok ma 27–28 évesek. A szülői félelmek ellenére a férjhezmenési arányuk nem különbözik a többi évjáratától. Bizonyos megkülönböztetéssel azonban az 1966-ban született lányoknak szembe kellett és kell nézniük. A legtöbb leány, igyekezik a szokásosnál is óvatosabban, szelídebben, szerényebben viselkedni, mióta tudja, hogy a születési dátuma milyen árnyékot vet rá. Több férjjelölt visszavonta házassági ajánlatát, amikor kiderült, hogy az ara a "tüzes ló" jegyében született. Egy előnyük azonban származott az 1966-ban született lányoknak (és fiúknak) az alacsony születési arányszámból: könnyebben tudtak továbbtanulni és elhelyezkedni. Emellett ma már – legalábbis a munkahelyeken – jobban elfogadják az erősebb egyéniségű nőket, mint korábban.³

Bár a babonákban ma már kevesen hisznek Japánban, befolyásuk mégis jelentős, mert az emberek aggódnak amiatt, hogy mit gondolnak mások róluk, ha elutasítják a régi szokásokat. Így a nőkkel szembeni megkülönböztetések, a hagyományok álrühájába öltözve élnek tovább Japánban.

A japán nyelv és a nők

A japán nyelvben – a társadalmi elkülönültségből adódóan – *külön férfi és női nyelv* alakult ki az évszázadok során. A női beszéd-stílust az udvarias, alázatos kifejezések sokasága, a kedveskedő hanghordozás, míg a férfi stílust a mélyebb torokhangok, a

³ Mayer, Nancy: 'Unlucky' women still feel pinch; Females born in dreaded '66 losing out in love, career. The Japan Times, October 31, 1994, p.3.

durvább, felsőbbrendűséget tükröző kifejezések jellemezték. A hagyományos férfi hanghordozás ma már eltűnően van, a speciális női hanghordozást, a magas, fejhargon, alázatosan, kedveskedve beszélést azonban még ma is külön tanulják a nők bizonyos munkakörökben (pl. eladók, felszolgálók, liftkezelők, idegenvezetők, reklámhölgyek stb.).

Megfigyelhető a különbségek kiegyenlítődsének tendenciája, különösen a fiatalabb korosztályoknál. A tízen-, illetve huszoneveseknél gyakran lehet találkozni lányosan beszélő fiúkkal, illetve a fiúsan beszélő lányokkal.

A nyelv és az emberi kapcsolatok szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Az a tény, hogy a női és férfinyelv között a különbségek még ma is jelentősek (bár folyamatosan csökkennek) egyben azt is mutatja, hogy a mindennapi emberi kapcsolatokat mélyen áthatja a nemi szerepek közötti különbözőség és a nők alárendeltségének tudata. Abban az esetben amikor egy nő kerül magasabb beosztásba, vagy akár csak a férfival azonos szintű posztra, a vele való kommunikáció a zavarok sorát indítja el. Ilyen nyelvi viszonyok mellett Japánban nehezen alakulhat ki olyan helyzet, amikor a nőket a férfival egyenlőnek fogadják el, nehezen tud kialakulni a nyugati értelemben vett nemek közötti egyenlőség.

A külföldi férfiak véleménye a japán nőkről

A külföldi férfiak között a japán hölgyek igen népszerűek. Nemzetközi felmérések szerint népszerűséget tekintve a japán nők a világon az elsők között találhatók. Ez nem véletlen: a japán hölgyek ápoltak, karcsúak, kulturáltak, karcsúak, szelídek, iskolázottak, ritkán vannak a partnerükkel ellenkező véleményen. A Tokióban megjelenő kétnyelvű (japán-angol) Hiragana Times-ban közzétett külföldi partnert kereső hirdeteikre előfordult, hogy a japán hölgyek több mint 180 levelet is kapnak. Ezzel szemben a nők felé kevés kedvességet, figyelmet mutató japán férfiak a külföldi hölgyek körében roppant népszerűtlenek.

A japán hölgyek iránti érdeklődést az is fokozza, hogy sok külföldi férfi szeretne Japánban letelepedni, amire a nagyon szigorú vízum- és letelepedési szabályok mellett jóformán csak akkor van esély, ha japán nőt vesznek feleségül.

Külföldi nők Japánban

Rövidebb ideig Japánban élni, itt vendég státuszban szerepelni kellemes dolog. A rövidebb időre (ebbe belefér akár néhány év is) Japánba érkező magyar családok női tagjai – amennyiben tudnak angolul és nyitottak a japán kultúra iránt – általában elég gyorsan összeismerkednek olyan japán hölgyekkel, akik örülnek, hogy külföldiek társaságában lehetnek, s akik szívesen elviszik külföldi barátait a nevezetesebb helyekre, éttermekbe, kiállításokra, előadásokra, sportolni, bárhová, ahová a vendég kíváncsi. Akkor érzi a külföldi csak kellemetlenül magát, ha arra gondol, hogy hogyan tudja mindazt a kedvességet, figyelmet és ajándékot viszonzni, amivel elhalmozzák.

A hosszabb ideig Japánban élni, itt letelepedni, a japán társadalomba integrálódni, mély emberi kapcsolatokat kiépíteni a külföldi férfiaknak sem könnyű, többek szerint szinte lehetetlen. Azoknak a magyar (amerikai, európai) nőknek, akik a férfitársadalom számára fenntartott szakmai életben is el akarják magukat fogadtatni különösen nehéz az életük. Dupla hátránnyal indulnak: egyrészt külföldiek, másrészt nők.

Egyik dél-európai ország néhány éve női nagykövetet küldött Japánba. A munkáját nagy lelkesedéssel kezdő diplomata hölgy azonban néhány hónap keserű tapasztalata után hazakerítte magát, mert női mivoltából adódóan szinte lehetetlen volt, hogy integrálódjon a megfelelő japán körökbe, így nem tudta munkáját kellőképpen ellátni.

Lassan megszokottá válik, hogy amennyiben japán (természetesen férfiakból álló) hivatalos delegáció utazik külföldre, ott velük azonos rangban lévő nőkkel kell tárgyalniuk, illetve a külföldről érkező hivatalos delegációkban is gyakran szerepelnek nők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanezt a helyzetet a japán társadalmon belül is természetesnek fogadnák el. Bár természetesen ma már Japánban is vannak, ha nem is nagy számban, magas pozíciót betöltő nők. (Ezzel a témával a III. fejezet részletesebben foglalkozik.)

II. A nő családon belüli szerepének változása

Az ázsiai társadalmakban a társadalom építőeleme sokkal inkább a család, mint az egyén. A korábbi történelmi korokban családi háttér nélkül szinte lehetetlen volt az egyéni létezés. A család gazdasági, egészségügyi, oktatási és szociális ellátást nyújtott tagjainak, gondoskodott a gyermekekről, betegekről és idősekről, amit a társadalom még ma is csak kismértékben vállalt át – még az olyan gazdasági fejlettségi szinten is mint a mai Japán.

A II. világháború előtti japán családi, háztartási rendszer, az *ie*, erős alá-fölérendeltségi viszonyokat tükröző, férfiközpontú, többgenerációs nagycsaládi szervezet volt.

Az apa szigorú felügyeletet gyakorolt a család tagjai felett, tőle függött a család tagjainak élete, tevékenysége és jóléte. Amikor már nem tudta ellátni feladatát, átadta a család feletti kontrollt valamelyik (rendszerint a legidősebb) fiának. Ezek után a fiú szava volt a törvény, még az édesanyja számára is.

Az apa halálakor a legidősebb fiú örökölte a teljes családi vagyont, a családi üzletet és a családi név továbbvitelének jogát. Ezáltal elkerülték a vagyon (családi birtok, családi üzlet), a család létalapjának az elaprózódását. A legidősebb fiú nemcsak a vagyont, de a kötelezéseket is örökölte, neki kellett gondoskodni a rászorult családtagokról, eltartotta, taníttatta kisebb testvéreit, amíg azok saját háztartást nem alapítottak. A legidősebb fiú feleségének kellett gondoskodni a későbbiekben férje idős szüleitől.

Azokban a családokban, ahol nem született fiú, rendszerint a legidősebb lány férje vette át a család irányítását. Ez esetben a férj vette fel a felesége családjának nevét, ő vált a név és üzlet továbbvivőjévé. (Ez a helyzet a benősülő férfi számára gyakran megalázó volt, hiszen így a felesége, illetve a felesége szülei magasabb rangban voltak, mintha a férfi a saját családi nevét vitte volna tovább.)

A lányok a férjhezmenéssel elvesztették az apai családhoz tartozás jogát. Jogilag a férj családjának tagjaivá váltak, át kellett venniük a család szokásait és életvitelét.

Az elmúlt ötven év alatt nagymértékben átalakult a japán családi rendszer. A többgenerációs nagycsaládokat felváltotta a nukleáris (a férjből, feleségből és gyermekekből álló) család, bár még ma is magasabb (20% körüli) a többgenerációs családok aránya Japánban, mint más fejlett országokban. (Magyarországon már csak alig egy ezrelék!) A család felépítése sokkal demokratikusabb lett és egyre inkább elismerik a családtagoknak az önálló életstílushoz való jogát. A férfi már sok esetben nem az egyedüli

kenyérkereső, s azzal, hogy a feleségek is rendelkeznek önálló jövedelemmel, státuszuk a családon belül jelentősen emelkedik.

A nő mint feleség

A japán nőket sok külföldi férfi úgy képzei el, mint a férfiak mosolygó kiszolgálóit, akik mindig a háttérben maradnak, az utcán három lépéssel a hátuk mögött járnak, s állandóan a férjük kívánságát lesik. Sok japán család ma is kifelé ilyen képet mutat. Több japán nőt feleségül vett külföldi férfi azonban az esküvő után rövidebb-hosszabb idővel rádöbben, hogy felesége nem igazán olyan, mint amilyennek elképzelte. Egyrészt a japán nők önértékelése a II. világháború óta sokat változott, másrészt a társadalmi életben háttérbe szorított japán nő azt természetesnek tartja, hogy otthon a családon belüli ügyeket saját kezében tartsa, a családi kasszáat egyedül kezelje, a fontosabb beruházásokról, a gyermekekkel kapcsolatos kérdésekről maga döntsön. A férjtől mindenekelőtt a család anyagi alapjának az előteremtését, vagyis minél több pénz hazaadását várják el.

A japán férfiak munkahelyükön töltik egész napjukat, este a kollegákkal és a főnökökkel szórakoznak és jóformán csak aludni, ruhát váltani járnak haza. Általános gyakorlat, hogy a férfiakat (gyakran többéves) vidéki, vagy külföldi munkára küldik, ahová családjukat általában nem vihetik magukkal. (1994-ben fordult először elő, hogy egy férfi kártérítést kért a vállalatától azért, mert már több mint tíz éve távol kényszerült élni családjától, s ez a feleségével és gyermekeivel való kapcsolatának megromlásához vezetett.) A japán feleségek igyekeznek minden családdal kapcsolatos terhet levenni a férj válláról, biztosítják, hogy a férj meg tudjon felelni a japán társadalom, a munkahely igen szigorú elvárásainak. A férfi a nőszüléssel a szülői házból az anyja gondoskodása alól a felesége gondoskodása alá kerül át. Sok japán feleség úgy tekint a férjére, mint fiára, gyermekére, akinek azonban az a fő feladata, hogy a család anyagi biztonságáról gondoskodjon, s lehetőleg más dolgokba ne szöjljön bele. "A férj akkor jó, ha egészséges (tud dolgozni és pénz keresni) és nincs otthon." Tartja egy gyakran hangoztatott japán mondat.

A japán feleségek nagy része a saját rész munkaidős fizetésére úgy tekint mint a saját zsebpénzére, amelyet saját kedvtelésére fordíthat. A szabadidejüket a japán nők általában a hasonló korú és helyzetű asszonyok társaságában töltik. Együtt járnak (amíg kicsik a gyerekek, addig azokat is viszik) kirándulni, étterembe, múzeumba, tanfolyamra, esetenként külföldre is.

Sok házasság akkor jut válságba, s végződik válással, amikor a férfi nyugdíjba megy és otthon marad. Sem a férj, sem a feleség nem tud mit kezdeni az új helyzettel. Ekkor derül ki, hogy jóformán idegenek egymás számára.

A viszonylag magas képzettségi színvonallal rendelkező lányok között egyre többen ódzkodnak a hagyományos modell által rájuk osztott női szereptől. Ez többek között abban is kifejezésre jut, hogy nem sietnek a férjhezmenéssel, annak időpontját igyekeznek minél jobban (lassan a gyermekvállalás biológiai határáig) kitolni. Évrőlévre emelkedik az első házasságot kötők átlagos életkora: 1971-ben a férjhez menő nők átlagéletkora 24,2 év, a nőszülő férfiaké 26,8 év volt; ez az életkor 1990-re a nőknél 25,9 évre (1993-ra 26,1 évre), a férfiaknál 28,4 évre emelkedett. Emelkedik azoknak a nőknek a száma is, akik a karriert választják (s mivel a kettőt Japánban nehéz összeegyeztetni), inkább egész életre lemondanak a férjhezmenésről.

Azoknál a japán családoknál, amelyek hosszabb-rövidebb időt külföldön éltek általában a feleség igen jól érezte magát és nehezen jött vissza Japánba. A japán nők

könnyen feltalálják magukat azokban a országokban, ahol az egyenjogúság magasabb fokon áll: ahol az összejövetelekre nemcsak a férfiakat, hanem a feleségeket is meghívják, ahol kíváncsiak a véleményükre. A visszatérés melletti fő érv általában a gyerekek iskoláztatása. Amennyiben ugyanis a gyermekek nem Japánban járnak iskolába, később nagyon nehéz nekik a japán társadalomba beilleszkedniük.

Párválasztás

A II. világháború előtt a japán lányoknak nem sok beleszólásuk volt abba, hogy kihez mennek férjhez. A családok egyeztek meg egymás között, közvetítők igénybevételével. (Ez egyébként korábban az ázsiai országok többségében hasonlóképpen volt és e hagyományok például Indiában, Koreában még ma is erősebben élnek, mint Japánban.)

Van olyan 60 év körüli japán hölgy ismerősünk, akit nem ahhoz a fiúhoz adtak férjhez, akihez szívesen ment volna. A család által kiszemelt fiú véleményét a menyasszony-jelöltreől kikérték előre, de a lányé nem volt érdekes, hiába ellenkezett. A házasság, bár nem túl jó, azóta is fennáll, kitartottak egymás mellett jóban-rosszban.

A szerelem korábban alig játszott szerepet a párválasztásban. Egy férfi szerelembeesését mint gyengeséget értékelték. (Természetesen az emberi természet itt is olyan, mint a világ más tájain. Így születettek a szerelmi történekről szóló japán irodalmi művek.)

A háború után az "elrendezett" (omiai) házasságok aránya fokozatosan csökkent: 1949-ben 65%-os volt, a hatvanas évek második felében kb. 50%-os, 1983-ban 28%-os, még jelenleg is mintegy 20%-os.⁴ Természetesen ezekhez az "elrendezett" házasságokhoz ma már mind a két fél beleegyezése szükséges.

Sok házasságközvetítő iroda foglalkozik párok összehozásával. Némelyik igen drágán: van ahol egy millió jent kell fizetni, ha a házasság létrejön. Igaz ez az iroda garanciát is vállal: ha egy éven belül felbomlik a házasság a befizetett díj hatszorosát fizeti vissza.

Gyakran a munkahelyi főnök az, aki gondoskodik menyasszonyról. Amennyiben egy férfi már 30 év feletti és még nem nősült meg, a sorsát a szívén viselő főnöke általában megkérdezi tőle, hogy mikor kíván házasodni. A családalapítással válik ugyanis egy férfi igazán felnőtté és önállóvá. A rendezett családi háttér a megbízhatóság jele, a férfi munkahelyi előrelépésének az egyik feltétele. Vannak esetek, amikor a fiú karrierje érdekében a főnök által ajánlott arát nem illik visszautasítani.

A nagyobb vállalatok a végzős fiataloknak tartott éves állásbörzéken igyekeznek a legcsinosabb lányokat kiválasztani, akiket a vállalati kiképzésen elsősorban arra tanítják, hogy hogyan legyenek (a vállalati egyenruhájukban) csinosak, hogyan kell előírászerűen viselkedniük, meghajolniuk, milyen hangszínen kell beszélniük, hogyan kell a teát felszolgálni stb. Ezeket a csinos lányokat elsősorban a vállalatnál dolgozó, karrierkategorióba sorolt fiúknak szánják feleségül. A vállalatvezetés érdeke, hogy a leendő vezetőréteg feleségeit is ismerjék, s ők is a vállalatnak elkötelezettek közül kerüljenek ki.

Bár a saját választás szerinti (renai) házasságok aránya ma már igen magas (80% körüli), ez nem jelenti azt, hogy az így házasuló fiatalok mind szerelmi házasságot kötnek. (Az egyre jobban kitolódó házasságkötési korban a házasulók többsége valószínűleg már túl van ez első szerelmen.) Úgy tartják, hogy a szerelem gátolja a tisztánlátást, s mivel

⁴ The Japanese way of marriage. Sumitomo Corporation News July 1993/No. 99 p.:6-11.

Japánban a házasság általában egy életre szóló gazdasági kötelék, a legfontosabb szempont a másik megbízhatósága.

A II. világháború óta nagy változás történt a párválasztás terén: manapság a fiúknak nehéz feleséget találni. Ennek egyik oka, hogy több a házasulandó korú fiú mint a leány. Másik fontos ok, hogy a fiatal nők házassággal szembeni elvárásai jelentősen megváltoztak, ami a japán fiúkban, férfiakban még nem tudatosult eléggé. Más szóval a férfiak továbbra is a 20–30 évvel ezelőtti nő-ideált keresik. A lányok egyre nagyobb hányada azonban ma már csak abban az esetben akar férjhez menni, ha jövendőbelije minden vele szemben támasztott elvárást kielégít.

A japán lányok körében a "háromszorosan magas" fiúk a legnépszerűbbek. Olyan fiúkhoz szeretnének férjhez menni akinek magas (1) a termete, (2) az iskolázottsága és (3) a fizetése. Ezen kívül az ideális férfitől némi kedvességet és jó humort is elvárnak. A házasság ma már nem az egyetlen létezési forma a nők számára, így megtehetik, hogy várjanak az ideális férfitra, akinek kedvéért érdemes feladni függetlenségüket.

A harmincadik születésnapon túl a még hajadon japán hölgyek azonban gyakran úgy találják, hogy korlátozott idejük van hátra, ha gyermeket akarnak. Ráadásul a japán társadalom eléggé rossz véleménnyel van a "túlérett gyümölcsök"-ről, azokról a lányokról, akik valamilyen hibájuk miatt nem kelnek el időben. Ekkor a lányok lejjebb szállítják túlzott elvárásait a férfikkal szemben, így az átlagos japán férfiaknak is esélyük nyílik a nősülésre.

A férjhez menendő lány, illetve a nősülni szándékozó fiú esélyeit még ma is jelentősen befolyásolja családi háttere. Hátrányt jelent például, ha valakinek elváltak a szülei, a családban fogyatékos ember van, vagy az ősei között pl. kaszton kívüli bőrfeldolgozók is voltak. A házasságközvetítő irodák igyekeznek minden fontos adatot összegyűjteni a partnerekről. A családi háttérén kívül fontosnak tartják pl. az asztrológiai megfelelést is.

Szívesen mennek a japán lányok férjhez külföldre, a fejlett országokba. Jóval több a külföldre férjhez menő japán nő, mint a külföldre nősülő japán férfi. Ugyanakkor sok japán férfi vesz el, főként fülöp-szigeti, thaiföldi lányt. Különösen a vidéki japán férfiak találhatnak nehezen olyan japán lányt, aki vállalja a nehéz mezőgazdasági munkát. Így előfordul, hogy egy-egy japán faluba ugyanabból a fülöp-szigeti faluból több lány is férjhez megy. A környező ázsiai országok lányainak anyagi felemelkedést jelent az ilyen házasság.

A japán nők többségének, amikor kitudódik, hogy hamarosan férjhez megy, még ma is a munkahelyek többsége, ha nem is formálisan, de lényegében felmond. (Igyekeznek is ezt az utolsó percig titkolni.) A munkajogi törvények nem helyeznek kilátásba szankciókat azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek diszkriminálják a női foglalkoztatást. A magánvállalatoknál így továbbra is él az a fajta felfogás, amely szerint egy nő a férjhezmenés után maradjon otthon és gondoskodjék a családjáról. Általában már a felvételnél kiderül a vállalat ilyen fajta elvárása, így a férjhezmenéssel a nő munkahelye szinte automatikusan megszűnik. Az állami, önkormányzati szolgálatban lévő nőknél más a helyzet, hiszen ezeknél a munkahelyeknél a törvények szellemét is igyekeznek betartani. Így ez a fajta automatikus felmondás nem következik be.

Esküvő

Japánban a hetvenes években az esküvő rendezés egész iparággá nőtt. Az esküvőket általában e célra specializálódott szállodákban, vagy e célra épített "esküvői központokban" tartják, ahol minden kellék (kápolna, bankett-terem, fodrászat, fényképészet, nagy étterem stb.) rendelkezésre áll. Egy hagyományos japán *esküvő* (mely magába foglalja az esküvői ceremóniákat és a vacsorát) 1993-ban átlagosan 3,24 millió jentbe került.

Általában a lányos szülők ragaszkodnak a nagy esküvőhöz, ez ugyanis a lány életében *az egyetlen alkalom*, amikor a társaság, az érdeklődés középpontjába kerül, amikor mindenki őt, szépségét, ruháit csodálja. (A házasságkötés után a japán férfiak nem viszik a feleségeiket partikra, összejövetelekre, az asszonyok inkább csak a saját köreiben járnak össze.)

Az esküvő több felvonásból áll. A japán hagyományoknak megfelelő shintó ceremóniát általában egy, az európai templomi esküvőhöz hasonló romantikus ceremónia követi (kápolnában, hosszú fehér ruhában, fátyolban, virágcsokorral). A ceremóniakon általában a szűkebb család (15–30 fő) vesz részt. Az igazi nagy összejövetel (50–200 fős) a vacsora, ahová a barátokat, kollégákat is meghívják. Ismertebb személyek esküvőjén esetenként kétezer fő is részt vesz. Itt kerül sor a több emeletes esküvői torta felvágására. A vacsora alatt az ifjú pár többször átöltözik és vált hajviseletet (a menyasszony fehér ruhában, kimonóban, nagystélyiben is megjelenik). A vacsorán a bőséges étel és italválasztékon túl egész előadás-sorozat (gratulációk, zene, éneklések) szórakoztatja a vendégeket. A vacsora végeztével az ifjú pár minden vendégnek ajándékot ad. A vendégek speciális borítékban 20–30 ezer jent (közelebbi rokonok, a vőlegény és menyasszony főnökei ennél nagyobb összeget) adnak ajándékba az ifjú párnak. Természetesen az esküvő minden felvonásáról fényképek, video felvételek készülnek. Az esküvőt gyakran külföldi (hawaii, ausztráliai) nászút követi.

Újabban sokat foglalkoznak az újságok a nők *névviselésének* kérdésével. A hivatalos családi regiszterbe hagyományosan az esküvő után a férjet és a feleséget azonos családi névvel vezetik be. (A házaspárok 98%-ában ma a feleség viseli a férj nevét, 2%-ában a "benősült" férj viseli a feleség családi nevét.) Több, szakmai karriert elért nő szeretne a házasságkötés után is a korábbi, leánykori nevén szerepelni, erre azonban jogi lehetőség egyelőre nincs. Többen így jogellenesen használják továbbra is leánykori nevüket. Az effajta törekvést a japán társadalom nagyobb része ma még nem tolerálja. A legutóbbi felmérés szerint a megkérdezettek 27%-a megengedhetőnek tartja, hogy a feleség ne vegye fel a férj családi nevét, míg 53% ellenzi azt.⁵

Családi élet

A férfiak bevonását a *közös családi programokba* jelentősen megnehezíti a japános munkarend. A férj általában este 8–9 óráig dolgozik, majd gyakran a főnökkel és a kollegákkal egy kis közös ivászatot vesz részt. Az állami munkahelyeket egyelőre havonta két szabad szombat van (a magánszférában ez nem kötelező); időnként vasárnap is illik bemenni dolgozni és a szabadság jelentős részét is illik bent hagyni.

⁵ Equal rights for all. The Japan Times December 2, 1994. p.18.

A háztartási munka azokban a családokban is a feleség feladata, ahol mindkét szülő dolgozik. A Munkaügyi Minisztériumnak a dolgozó nők helyzetéről szóló jelentése szerint 1993-ban a kétkeresős családokban a feleség átlagosan 3 óra 51 percet foglalkozott háztartási munkával, míg a férfiak átlagosan csak 12 percet.

A japán férfiakat gyakran hosszabb időre (általában 2 évre) távoli (vidéki, külföldi) munkahelyre helyezi vállalatuk, az áthelyezést karrierjük érdekében nem illik visszautasítani. Az esetek többségében a férfiak egyedül költöznek, családjuk különböző okok miatt (a gyermekek iskoláztatása, lakásprobléma, idősek gondozása, a feleség munkahelye) nem költözik velük. A Munkaügyi Minisztérium felmérése szerint 1990-ben az egyedül áthelyezettek "tanshin funin" -ok létszáma 204 700 fő volt Japánban. Jelenleg a dolgozó nők közül még kevesen vannak a férfiakkal hasonló "karrier" kategóriába sorolva, azonban ahogy számuk emelkedik, új kérdések merülnek fel. Az ismeretségi körünkbe tartozó egyik fiatal "karrier" hölgy más megoldás híján két kis gyermekét is magával vitte kétéves külföldi kiküldetésére. A férje Japánban maradt, a munkáját nem tudta feladni.

A japán gyerekek úgy nőnek fel, hogy alig vannak együtt az apjukkal. Sokat hallottunk japán ismerőseinktől arról, hogy a gyerekeik gyakran kezelték idegenként saját apjukat. "Gyere máskor is" mondta az egyik apróság apjának, azon ritka alkalmak egyikén, amikor a gyermek ébrenlétében találkoztak. Ez a fajta életmód a mai fiataloknak már nem vonzó. A legújabb felmérések szerint a fiatal férfiak sokkal több időt szeretnének a családjukkal tölteni, mint azt apjuk tette. Többen igyekeznek kivonni magukat a közös ivászatokból is. Az idősebb korosztály szomorúan nézi a hagyományos értékek – melyek között a munkahely érdekeinek a család érdekei elé helyezése volt az egyik sarokköve – fokozatos eltűnését.

Családi pénzügyek

A hagyományok szerint pénzzel bánni "piszkos" dolog. Ez a szemlélet is hozzájárult ahhoz, hogy a *családi kasszát általában a nők kezelik*. A legtöbb családban a férj fizetését a vállalat egyenesen a feleség által kezelt bankszámlára utalja. A férj zsebpénzét a feleségtől kapja. A családot érintő fontosabb pénzügyi kérdésekről a feleség dönt. Így például arról, hogy mikor vásárolnak házat, autót, milyen iskolába menjen a gyerek, menjenek-e nyaralni stb.

A fogyasztás az a terület, ahol a nők a férfiakkal egyenlőként, sőt "egyenlőbb"-ként vannak kezelve. Japánban a hirdetések elsősorban a nőknek szólnak, hiszen a vásárlásokról általában ők döntenek. Az idegenforgalmi, turisztikai irodák kínálatukat elsősorban a nők szempontjait figyelembe véve állítják össze. A (nem hivatalos útra) külföldre utazók között ugyanis nagyobb számban található nők, mint férfiak. A magas japán árszínvonal mellett a főként ruházati cikkek, illatszerek beszerzésére irányuló "bevásárló turizmus" igen népszerű.

Szexuális élet

A japán házasságok jelentős része nem a két fél szexuális vonzalmán alapul. Ugyanakkor a szexualitáshoz nem kapcsolódnak olyan morális, erkölcsi normák és gátlások, mint a zsidó- keresztény kultúrájú országokban. Így pl. a házasság előtti, illetve

sok esetben a házasságon kívüli szexuális kapcsolat Japánban elég elfogadott gyakorlatnak számít.

A keleti kultúrákban a mások előtti testi érintkezés korábban teljesen ismeretlen volt. A külföldiekkel való hivatalos kézfogás ma már elfogadott, de az még ritka, hogy fiatal párok kézenfogva, egymáshoz simulva sétáljanak az utcán. Amikor külföldiek találkoznak Tokió utcáin, és öleléssel, vagy puszival köszöntik egymást, ez még ma is szokatlan, feltűnő jelenségnek számít.

Egy közelmúltban végzett nemzetközi felmérés szerint a japán nők 50%-a a csókot nem tartja a szerelem szükséges velejárójának.

Egy magyar hölgy ismerősünk, akinek japán férje és két nagy fia van, elmondta, hogy a férje soha sem csókolta őt meg. A japán férfiak külföldi feleségeinek rendszeresen tartott egyik összejövetelen előadást hallgattak a japán férfiak szexuális szokásairól. Itt megnyugtatták a külföldi feleségeket, hogy teljesen normális, ha a munkában agyonhajszolt japán férj évente egyszer él csak szexuális életet feleségével.

A férfiak házasságtörése Japánban hagyományosan elfogadott dolog, aminek általában nincs a házasságra nézve következménye. A "férfi-társadalomban" inkább az tűnik furcsának, ha egy férfinak nincs házasságon kívüli kapcsolata. Az esetek többségében ezekről az ügyekről a feleségek nem tudnak, vagy ha tudnak is róla, kifelé megtartják a jó házasság látszatát.

A nyolcvanas években új jelenségként a gyakorivá vált a férjes nők félrelépése is. A japán sajtó valóságos "házasságtörési boom"-ról írt.⁶ Úgy tűnik, hogy Japánnak e téren is sikerült utolérnie, illetve túlszárnyalnia az USA-t. A házasságtörő középkorú japán hölgyek között végzett felmérés szerint többségük a gyermekek óvodába, iskolába kerülése után bonyolódott külső kapcsolatba, amikor a szabadidejük megnövekedett és a férj érdeklődése, otthon töltött ideje jelentősen lecsökkent. A külső kapcsolat visszaadta e hölgyeknek önértékelésüket, s mivel igyekeztek titokban tartani, általában nem veszéylezte a házasságukat.

A *születésszabályozással* általában (s ennek talán a világon a legvitatottabb formájával, az abortusszal) szemben Japánban nincsenek sem vallási, sem erkölcsi előítéletek.

A fogamzásgátló tabletták, gumi óvszerek könnyen hozzáférhetők. Az abortusz régóta ismert és elfogadott, egyetlen problémája, hogy – mivel az egészségügyi biztosítás nem terjed ki rá – viszonylag drága: a terhesség első három hónapjában 800 \$, később (21. hétig engedélyezett) 2400 \$.⁷

Ez a fajta – ma liberálisnak tűnő – szabályozás a korábbi kor túlnépesedés elleni intézkedéseiből maradt fenn. 1973-ban és 1982-ben a vallási csoportok és a konzervatív politikai csoportosulások szigorítani kívánták az abortusz engedélyezését, akkor azonban a nők érdekeit védő (és egyéb) szervezetek ellenállásán e törvényjavaslatok megbuktak.⁸

A modern családtervezés és születésszabályozás röviddel a II. világháború után jelent meg Japánban. A japán nőmozgalom meghívására 1949-be Japánba látogatott *Margaret Sanger*, az amerikai születésszabályozási mozgalom megalapítója. A széleskörű

⁶ *Nakamura, Tetsuya*: Male and female morals - What are they? Hiranaga Times, 1995/7 No. 105 pp.: 6-15.

⁷ To have or not to have; The right to choose. Look Japan, April 1992. pp.: 38-39.

⁸ To have or not to have; The right to choose. Look Japan, April 1992. pp.: 38-39.

ismeretterjesztés hatására 1947 és 1957 között a születési ráta 4,54-ről 2,04 esett vissza, s azóta is folyamatosan csökken.⁹

Míg az alkalmi szexuális kapcsolatokkal szemben a japán társadalom elnéző magatartást tanúsít, a tartósabb házasságon kívüli viszonytal, a házasságon kívül született gyermekekkel szemben kevésbé toleráns. Ilyen esetekben a házasság fenntartásának védelmében, a válás elkerülése ellen lépnek fel a tradíciók és a jogszabályok, bár a házasságon kívül született gyermekek jogainak védelmében újabbán egyre szélesebb körben lépnek fel.

A *házasságon kívül született gyermekek*, illetve a házasságon kívül gyermeket vállaló nők helyzete nem könnyű Japánban. A negatív megítélés miatt kevés nő vállalja Japánban a gyermekszülést házasságon kívül, az összes gyermekszüléseknek csak 1%-a történik ily módon. Nemzetközi összehasonlításban a fejlett országok között ez a legalacsonyabb arányszám. Svédországban 50%, Dániában 46%, Franciaországban 33%, az Egyesült Államokban 25%, Olaszországban 7% a hasonló arányszám (1994. évi adat)⁹. Tekintettel arra, hogy azért számuk Japánban is fokozatosan növekszik, a jogi szabályozásban meglévő hátrányos megkülönböztetések felülvizsgálata egyre inkább előtérbe kerül.

Az apa halála esetén a házasságon kívül született gyerekek – a II. világháború előtt hozott és ma is érvényes japán jogszabályok szerint – csak a fele részét örökölhetik annak, ami a házasságon belül született gyermekeknek jár. Az indoklás szerint a Polgári Törvénykönyv ilyen értelmű rendelkezése a család, a házasság védelmét szolgálja. A gyermek azonban nem választhatja meg szüleit, számára nem róható fel a születésének körülménye, s emiatt nem érheti hátrány – a japán alkotmány szerint sem. Az ENSZ emberi jogokkal foglalkozó bizottsága ezt a fajta szabályozást a Gyermekek Jogairól Szóló Egyezményel ellentétesnek tartja, ezért 1993-ban felszólította a japán törvényhozást a szabályozás módosítására. A Tokiói Bíróság amellet foglalt állást, hogy a házasságon kívül született gyermekeknek is azonos jogokat kell biztosítani a házasságból születettekkel. Már 1993 júniusában ilyen értelmű döntés született egy peres ügyben. Ez a fajta szemlélet azonban még nem általános. Jelenleg a kormányzati tanácsadó bizottság foglalkozik a kérdéssel. A Miniszterelnöki Iroda felmérése szerint a japán lakosságnak csak 28%-a támogatja a törvény megváltoztatását, míg a válaszadók 49%-a a korábbi japán szabályozás fenntartása mellett van.

A házasságon kívül gyermeket vállaló nők eddig az apától – jogilag kötelezhetően – gyermektartást nem kaptak. 1994 szeptemberében történt meg először Nara megyében, hogy a megyei bíróság olyan döntést hozott, hogy amennyiben az apa jogilag elismeri az apaságot, gyermektartás fizetésére is kötelezhető.¹⁰

A legrégebbi mesterséget, a *prostituációt* a régebbi korokban Japánban a gésák űzték. Életüket, sorsukat könyvek, filmek sora mutatja be.

A II. világháború előtti és alatti megszállt területeken a japán katonák szexuális igényeinek kielégítésére a helyi lakosság leányait kényszerítették. A még élő szex-rabszolgák (akik az angol nyelvű újságokban "comfort women" néven szerepelnek) anyagi és erkölcsi követelnek, mely elől a japán kormányzat mind ez ideig elzárkózott. (Természetesen ez a kérdés csak egy szelete Japán II. Világháborús szerepe tisztázásának. A környező országok azt igényelnék, hogy a japán kormányzat ismerje el korábbi agresszív

⁹ A woman's work is never done. The Nikkei Weekly, March 1995. p. 16.

¹⁰ Single U.S. mothers grow older, richer. The Japan Times, 1995. Nov.9.

tevékenységét, kérjen bocsánatot és fizessen kártérítést az érintett országoknak. Erre a lépésre azonban a hivatalos japán körök részéről mind ez ideig nem, vagy nem kielégítő módon került sor.)

Legutóbb 1994. november 26-án rendezett 150 fős nagygyűlést és felvonulást Tokióban a Nippon no Szenko Szekinyin o Hakkiri Szaszeru (Japán Háborús Felelősségét Tisztázó Egyesület) a koreai szex-rabszolgák részvételével és támogatására. (A szex-rabszolgának legnagyobb számban koreai lányokat kényszerítettek a háborús években, mivel a szigorú koreai erkölcsi normák miatt biztosak lehettek abban, hogy a még férjhez nem ment koreai lányok szüzek, s így nem hordoznak semmilyen szexuális úton terjedő betegséget.) A nagygyűlésen bejelentették, hogy *Murayama* miniszterelnök magánalapítvány létrehozását szorgalmazza, amely kártérítést fizetne a "comfort women"-eknek. Az összejövetelen résztvevő 68 éves dél-koreai *Kang Sung Ae* (volt szex-rabszolga) visszautasította a magánalapítvány gondolatát: "Nem koldulni jöttünk. Törvényes kártérítést kérünk." mondta.¹¹

1945-ben megtiltották a nők szexuális szolgáltatásokra kényszerítését, prostitúcióra ezután csak önkénteseket lehetett toborozni. A háború után a korábbi "comfort women" házakat bezárták, majd kijelöltek olyan körzeteket, ahol engedélyezték a prostitúciót. E piros lámpás körzetekben 1955-ben 550 ezer prostituáltat tartottak nyilván.

1957-ben lépett életbe a Prostitúció elleni törvény, melyet követően felvirágzott a szexturizmus. A japán férfiak (gyakran vállalatuk szervezésében, a kollégáikkal, főnökeikkel együtt) szex túrákra indultak Koreába, Taiwanra, Thaiföldre és a Fülöp-szigetekre. 1993-ban egy thaiföldi ügyvéd arra kérte a japán hatóságokat, hogy büntessék meg azokat a japán férfiakat, akik hazájában kiskorúak százait rontják meg. Sok japán feleség amiatt aggódik, hogy férje mikor hozza haza a "vállalati útról" az AIDS vírusát.

Japánban jelenleg a törvényesség határán, a hatóságok elnézésével működik a szexipar. A nagyobb vasútállomások környékén "love hotel"-ek sorakoznak. Nemegyszer az amerikai szabadságszobor mása áll az ilyen épületek tetején, hirdelve egy bizonyos fajta szabadságot. Ezekbe az intézményekbe bárki betérhet hozott hölgyekkel. Kétórás tartózkodásért általában 4–6 ezer jent kell fizetni.

Egyes városrészekben (pl. a Tokió Sindzsuku kerületében lévő Kabuki-cso-ban) éjszakai mulatóhelyek százai sorakoznak. A 80-as évek kezdete óta főként fülöp-szigeti, thaiföldi és koreai hoszteszek, táncosnők érkeznek nagy számban dolgozni ezekre a szórakozóhelyekre, az esetek nagy részében egyéb szolgáltatásokat is nyújtva. Egy-egy ilyen hölgy fizetéséből gyakran a szülőföldjén népes családot tart el. (A szegényebb ázsiai országokból gyakran a yakuzák importálják a nagy étvágyú japán "húspiacra" a lányok tömegeit.)

A tokiói utcai telefonfülkékben színes prospektusokban ajánlják a hölgyek szolgáltatásait. A lakások postaládáiba rendszeresen dobnak be hasonló ajánlatokat tartalmazó kártyácskákat. Így aki alkalmi kapcsolatra vágyik igen széles választékra talál.

¹¹ Former sex slaves rally in Tokyo. The Japan Times, November 27, 1994. p.2.

Válás

Sokkal több boldogtalan család, a házasságon belül magányosan élő, a házastársával alig kommunikáló férfi és nő, illetve a jogilag nem, de a valóságban már hosszabb ideje különélő házaspár van Japánban, mint ahányan vállalják a válással járó kellemetlenségeket, illetve az elvált emberekkel szembeni társadalmi előítéleteket.

A japán jogrend erősen házasságpárti. A japán nők jelentős része nem rendelkezik elegendő jövedelemmel, nyugdíjjal ahhoz, hogy egyedül el tudja magát, illetve a gyermekeit tartani, így a jog intézménye elsősorban az ő érdekeiket védi. A tartásdíj fogalma Japánban szinte ismeretlen. Nagyon ritkán mondják ki a válást abban az esetben, ha csak az egyik fél akar elválni. Ilyen esetekben, ha végül is eljut az ügy a válás kimondásáig, a válni akaró félnek a közös családi vagyontól szinte semmi sem jár. Most fontolgatja az Igazságügyi Minisztérium, hogy az öt évet meghaladó különélést elegendő indoknak fogadja el a válás kimondásához. Részben az előzőekből adódik, hogy a válások aránya Japánban – a fejlett országokhoz képest – igen alacsony: 1990-ben Japánban ezer lakosra 1,3 válás jutott. Ugyanebben az időben az USA-ban 4,7, Svédországban 2,2, Svájcban 1,9 volt a megfelelő arányszám. (1993-ban már 1,52 válás jutott ezer lakosra Japánban.)

A válás megítélése változóban van napjainkban. Ahogy az elváltak száma növekszik – egyre inkább elfogadja a társadalom ezt az állapotot. Az elváltak száma Japánban 1960-ban közel egy millió fő volt, számuk 1980-ra 1,7 millióra, 1990-re 2,6 millió főre emelkedett.

A válások számának növekedése mögött elsősorban a nők anyagi függetlenedése, öntudatának változása, erősödése található. A válások mintegy 70%-ában a nők kérték a házasság felbontását. Gyakori indok a válásra a férj agresszivitása, durva, erőszakos magatartása. Korábban ezt a problémát nem merték a nők a külvilág elé tárni, az elmúlt tíz évben azonban megduplázódott azoknak az asszonyoknak a száma, akik ilyen problémával fordultak hivatalos helyekre.¹²

A válás után a nők anyagi helyzete elég nehéz. Az elvált nők 90%-a nem kap tartásdíjat és nem részesül a házastársi vagyontól. A polgári jog szerint a családi vagyont meg lehet ugyan osztani a válás során, de a jog kötelező jelleggel nem írja elő a megosztást. A gyermeket nevelő elvált nők 70%-a gyermektartást sem kap az elvált férjtől.

Az 1988. évi népszámlálás szerint az 1,2 millió egy-szülős háztartásból 800 ezerben nő volt a családfenntartó. Ezen belül 70%-uknál az elvált nő. Azoknál a háztartásoknál, ahol a nő a családfenntartó a háztartás éves jövedelme 1,9 millió jen volt, ami kevesebb, mint az országos átlag (5,1 millió jen) 40%-a.

Több olyan szervezet alakult az utóbbi időben, amely jogi tanácsokat ad, az átmeneti nehézségeken átsegít a válás során, illetve azután. Ilyen például a "Mosolyogva válni" szervezet, vagy az elvált és hajadon gyermekes nők csoportja a "Dzsifuren".¹³

Viszonylag gyakori, hogy a férj nyugdíjba vonulásakor jelenti be a feleség, hogy válni akar. Ennek több oka is van. Egyrészt, amíg a gyerekek nem nőttek fel, nem kezdtek el dolgozni és nem alapítottak családot, sok nő nem akar elválni, mert fél, hogy a rendezetlen családi háttér a gyerekekre rossz fényt vet. Sok esetben akkor döbben rá a feleség, hogy nem akar a férjével tovább együtt élni, amikor egyre közelebbnek látszik az időpont, mikor végetér a férj foglalkoztatása és hamarosan egész nap otthon lesz. Fontos anyagi

¹² Domestic violence. The Japan Times, May 14, 1995

¹³ Az awakening. Divorce Look Japan, September, 1992. p.36

szempont, hogy a férfi a nyugdíjba vonuláskor általában jelentős összegű végkielégítést kap, amiből a feleség is részesedni akar, abból akarja megalapozni, a további önálló életét. Így sokszor évekig készül a feleség erre a "megfelelő" időpontra.¹⁴

A nő mint anya

Az anyaság társadalmi presztízse Japánban igen magas. Hagyományosan egy nőt aszerint ítélték meg, hogy milyen anya, hogy milyen gyermekeket, főként fiúkat nevel a társadalomnak.

Az ideális anya a kisgyermekével olyan közeli érzelmi kapcsolatban van, hogy annak minden igényét, még azelőtt kitalálja, megérzi, mielőtt a gyermekben megfogalmazódott volna. A kisgyermeknek szinte minden meg van engedve. A veréssel, hangos szóval való fegyelmezés szinte ismeretlen. Akármilyen galádságot követ el a kisgyermek, nincs megtorlás, büntetés (5–6 éves korig).

Az anyák igen szoros testi kapcsolatban vannak a picikkel. Magukra kötve viszik őket mindenhova. Bár vannak babakocsik, ezek használata nem általános. Azért sem, mert a közlekedési eszközökön tábla jelzi, hogy babakocsival felszállni tilos (mert veszélyes). Ahogy nő a gyermek úgy szűnik meg a közeli testi kontaktus az anyával. Így fordul az elő, hogy mire felnőtt lesz és pl. hosszú időre külföldre költözik a gyermek, már csak a 2–3 lépésnyi távolságból végrehajtott meghajlás jelenti a búcsút a szülőktől.

Az iskoláskor előtt (gyakran a zsúfolt, kis lakásokban az után is) az anya a gyermekkel együtt alszik. Mivel az ágy még nem általánosan használt, a földre fektetett matracon (futonon). Ahol van rá lehetőség, az iskoláskor alatt a gyermekeknek igyekeznek (akármilyen kicsi) külön szobát biztosítani, hogy nyugodtan tanulhassanak.

A japán nevelési elvek szerint a kicsiknek mindent meg lehet engedni, de ahogy nőnek, úgy növekednek a velük szemben támasztott követelmények is, mind az iskolában, mind otthon. Egy japán mondás szerint "a család kedves – a társadalom szigorú". A szertelen gyermekek fokozatos "betörése" az iskolában történik. A meleg anyai gondoskodás teremti meg az alapot arra, hogy később elviselje a megpróbáltatásokat, s végül a gyermek nagy önfegyelmel rendelkező, visszafogott, minden helyzetben alkalmazkodni kész felnőtté váljon.

Az anya feladata a gyermek oktatásában nagyobb, mint pl. Európában, vagy Magyarországon. Már a 2–3 éves gyereket elkezdik önállóságra szoktatni. Minden saját magával kapcsolatos tevékenységet (mosakodás, öltözködés, rendrakás, csomagcipelés) egyedül kell a gyerekek végezni. Az anya biztatja, siker esetén megdicséri, de kudarc esetén sem szidja meg a gyereket. Egészen kis kortól a gyerekek a saját hátizsákjukban viszik a saját dolgaikat. Az óvodában, iskolában maguk takarítanak, maguk szolgálnak fel, tartják rendben a kertet stb. A gyermekek 6 éves korukra, mire iskolába kerülnek általában tudnak írni és olvasni, legalábbis ami a szótagírás (hiragana és katakana) 2 x 46 jelét illeti. Az írni-olvasni tanítás Japánban szintén elsősorban az anyák feladata.

Amint a gyermek óvodába-iskolába kerül az anyákat is bevonják a gyermekközösség életébe. Folyamatosan tájékoztatják őket, hogy mit és hogyan tanulnak a gyerekek, és az anyák is kapnak házi feladatokat. A szülői értekezleteken azután a mamák beszámolnak

¹⁴ *Tanaka Rieko*: Roles changing slowly but surely; From second-class to society's supporters. The Japan Times 1995. január 1. p.B8.

róla, hogy az éppen aktuális feladatokat a gyerekek hogyan oldotta meg, a pedagógussal és a többi mamával megbeszélk a felmerült problémákat. Részt vesznek az óvodai, iskolai ünnepeken nemcsak nézőként, hanem gyakran szereplőként, szervezőként is.

Az anya fő nevelési eszköze a gyermek büntudatának felkeltése. Ha a gyerek valami rosszat tett, azt éreztetik vele, hogy ezzel másnak kellemetlenséget okozott, olyant cselekedett, amit szégyellni kell, amit a jövőben el kell kerülni.

A *szülések száma*, az átlagos családnagyság Japánban is erősen *csökkenő tendenciájú*. Az Egészségügyi és Népjóléti Minisztérium jelentése szerint 1993-ban az átlagos születési ráta 1,46-ra csökkent. 1947-ben még egy japán nő élete során átlagosan 4,54, 1989-ben 1,57 gyermeket szült.

A születési arányszám csökkenése jelenleg a japán társadalom egyik legnagyobb problémája. A közeljövőben a társadalom rohamos előregedése, a munkaképes korosztályok létszámának csökkenése várható. Sokat foglalkozik a japán sajtó azzal a kérdéssel, hogy miért nem akarnak a japán nők több gyermeket szülni. Okolják érte a nők növekvő társadalmi aktivitását, magas képzettségi szintjét, a kitolódó férjhezmenési kort, a gyermekintézmények hiányát, a gyermekek iskoláztatásának magas költségeit, a kicsi japán lakásokat, azt, hogy a nők "a boldogság újfajta perspektíváit" keresik.

A gyermekvállalási kedv fokozása érdekében a kormányzat különböző intézkedéseket tett. Így például 1990-ben növelték az eltartott gyermekek után járó családi pótlékot: az első és második gyermek után havi 5 ezer jenre, a harmadik gyermek után havi 10 ezer jenre. Személyi jövedelemadó kedvezményt adtak azoknak a családoknak, ahol mindkét szülő dolgozik.

Úgy tűnik azonban, hogy ezekkel az intézkedésekkel nem sikerült megállítani a születések számának csökkenését. A nők véleménye szerint a születések számának visszaesésében a fő ok az, hogy a dolgozó nőknek nehéz elegendő időt fordítani a gyermekek gondozására. Az otthoni "második műszak" is a dolgozó anyára vár, hiszen a férfiak, apák alig vannak otthon, és a gyermeknevelést, háztartást alapvetően női munkának tekintik. Amennyiben a dolgozó nőnek nincs segítsége a gyermek(ek) ellátásában, választania kell: vagy vállalja a dupla terhet (amit a munka és a háztartás jelent), vagy feladja a munkáját. Mostanában egyre többen gondolják úgy, hogy inkább a gyermekszülést adják fel. A mai fiatal nők közül sokan úgy látják, hogy a férjhezmenés és gyermekszülés nem az egyetlen lehetséges perspektíva a számukra. Többen úgy tartják, hogy a születések számának visszaesése egyfajta lázadás a nők részéről, a társadalmi elvárásokkal szemben.¹⁵

A születések számának visszaesése és az életkor meghosszabbodása alapvető változás hozott (természetesen nemcsak Japánban) a nők életében. A háború előtti generációk asszonyainak életét a gyermekek felnevelése csaknem teljesen kitöltötte. A mai asszonyok 26–30 éves korukban szülnék egy vagy két gyermeket, 35 éves koruk körül a kisebb gyermek is iskoláskorba ér, 45–50 éves koruk körül a gyermekek kirepülnek otthonról, így még átlagosan 30–35 évet élnek halálukig. Munkára, társadalmilag hasznos tevékenységre, illetve szórakozásra így hosszú évek szabadulnak fel.

¹⁵ To have or not to have: The right to choose. Look Japan, April 1992. pp.: 38-39.

A nő mint az idősek ápolója

Az átlagos életkor Japánban az elmúlt időszakban rendkívül gyorsan emelkedett, s ma a világon az egyik legmagasabb. 1994-ben a várható életkor Japánban a nőknél 82,98 év, a férfiaknál 76,57 év volt. (1947-ben még a nőknél 53,9, a férfiaknál 50,06 év; 1975-ben a nőknél 76,89, a férfiaknál 71,73 év volt a születéskor várható élettartam.) Az idős korú népesség arányának növekedése a japán társadalom jelenének és jövőjének fő problémája.

A japán társadalomban hagyományosan a nők (leányok, menyek) viselték gondját a beteg, ágyhoz kötött idős embereknek. II. világháború előtti jogszabályok szerint az elsőszülött fiúgyermek feleségének kellett gondoskodni a férj szüleitől, öregségük, betegségük idején. A fiúk, férfiak az effajta kötelezettség alól teljesen fel voltak mentve. Bár a jogszabályok azóta megváltoztak, a társadalmi elvárások tovább élnek. A leánygyermek, a másod-, harmadszülött fiúk feleségei is gyakran a régi szokásokra hivatkozva igyekeznek kibújni a rájuk háruló terhek alól.

A társadalom rohamos előregedésével várhatóan a jövőben gyorsütemben növekedni fognak az idősek gondozásának terhei. Bár jelentős központi fejlesztési tervek vannak az idősek ellátására – ezek csak némileg tudnak majd enyhíteni a kórházi és egyéb intézményi helyek jelenlegi égető hiányán.

1990-ben 600 ezer idős ember szorult ápolásra. Közülük 230 ezret otthon, 120 ezret speciális öregek otthonában, 250 ezret kórházakban ápoltak. A szenilis idősek közül 590 ezer főről otthon gondoskodtak, míg 200 ezren intézményben vagy kórházban kaptak ellátást (1985).

A Nemzeti Élet Alapítvány 1987. évi felmérése szerint azokban a háztartásokban ahol a felnőttek két generációja élt együtt az ágyhoz kötött idős emberek 32%-át a meny, 22,5%-át a feleség, 16,8%-át a felnőtt leánygyermek ápolta. Ugyanakkor az idősek speciális intézeteiben az ápoló személyzet 93%-a nő volt.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik az NHK (Nemzeti Televíziós Társaság) felmérése is. Arra a kérdésre, hogy "Amennyiben ágyhoz kötötté válik, mit szeretne, ki ápolja önt?" a következő válaszokat kapták: A férfiak 75%-a azt szeretné, ha a feleségük ápolná, míg a nők 34%-a várja ezt el a férjétől. A válaszolók 21%-a a leányától, 11%-a a menyétől várja a segítséget, míg 12%-uk szeretne öregek otthonába kerülni. Végül is a japán nőkre vár nemcsak a férjük és szüleik, de a férj szüleinek ápolása is.¹⁶

Így valószínűleg még azoknak a nőknek is fel kell adniuk munkahelyüket az idős hozzátartozóik betegsége esetén, akik esetleg a gyermekeik felnevelése alatt dolgozni tudtak.

A japán társadalom erős nyomást gyakorol a nőkre, hogy karrierjük, munkahelyük (s ezáltal anyagi függetlenségük) feladása árán is viseljék gondját az idős, rászorult családtagoknak. A Munkaügyi Minisztérium legutóbbi felmérése szerint 1993-ban 88 ezer nő kényszerült a munkáját feladni az idős, beteg családtagok ápolása miatt. 1994 novemberében a minisztérium kidolgozott egy tervezetet arra vonatkozóan, hogy a magánszektorban foglalkoztatott nők számára 3 hónapos fizetés nélküli szabadságot kellene engedélyezni a szülők, a férj, illetve a gyermekek ellátására. Ezzel meg kívánják védeni a nőket – rövidebb igazolt hiányzások esetén – a munkahelyi felmondástól. A tervezet bírálói ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy e rendszer bevezetése

¹⁶ Aging society and women (in: Japanese women now p.12-14.).

továbbra is a férfiak teljes tehermentesítését szolgálja, mivel ilyen címen csak nők számára engedélyeznék a távolmaradást.¹⁸

Magyar szemmel kissé furcsának tűnik az 1995. évi költségvetés szövegezése is, amelyben az idősek számára építendő otthonokra, illetve az idősek ellátására szolgáló egészségügyi létesítményekre fordítandó kiadások, mint "a nők helyzetét könnyítő létesítmények" szerepelnek. A japán társadalom (de legalábbis a politikai vezetés, illetve az un. "férfitársadalom") úgy tűnik, hogy az idősek (gyermekek, korlátozott képességek stb.) ügyét továbbra sem össztársadalmi problémaként kezeli. Úgy tűnteti fel, hogy a nők változó társadalmi szerepe a probléma igazi kiváltója. Azt érzetik a nőkkel, hogy az egész társadalom nagy árat fizet azért, mert a nők nem hajlandók a korábbi hagyományos feladatukat teljesíteni, s korábbi teljesen kiszolgáltatott helyzetükből kilépve nagyobb részt kérnek maguknak a korábban kizárólag férfiak által uralt társadalmi és gazdasági életből.

III. A nők iskolázottsága és gazdasági aktivitása

A japán oktatási rendszer és a nők iskolázottsága

A japán oktatási rendszer nem az egyéni képességek kibontakoztatására irányul, hanem arra, hogy a társadalmi elvárásokhoz, illetve az "átlaghoz" igazítsák a tanulókat. Nehéz beilleszkedni a japán társadalomba később azoknak a gyerekeknek, akik iskoláskoruk jelentősebb részét (vagy egészét) külföldön töltötték. A japán iskolarendszer hasonlóvá formál, nem tűri az egyéni különbözőségeket, az egyéni ambíciókat: "A kiálló szöveget beverik." tartja a japán mondás. Ez a "beverés" gyakran nem csak képletesen értendő. Gyakori, hogy iskolai csoportok igen kegyetlenül bánnak egy-egy, a sorból kilógó gyerekekkel. Az "idzsimé" a japán iskolarendszer egyik negatív velejárója, amely következtében évente több esetben számolnak be gyermek-öngyilkosságról.

A japán oktatási rendszert *Mary C. Briton* [7] "egyutas, szponzorált verseny"-nek minősíti. Az *egyutaság* ez esetben azt jelenti, hogy aki valamelyik fokon lemarad, vagy kiesik, az később nem tud korrigálni, felzárkózni. (Ez alól kivételt képez az az eset, amikor valaki elsőre nem jut be az általa kiválasztott egyetemre, s emiatt egy évig "ronyin"-ként készül a következő évi felvételi vizsgára.) Aki a főiskolai, egyetemi tanulmányok során marad le, az már nappali tagozaton később nem tudja folytatni tanulmányait.

A szponzorált versenyből a *verseny* szó arra utal, hogy a japán oktatási rendszerben standardizált írásbeli vizsgák sorozatán kell keresztüljutni. Felvételi vizsga van már a jobb óvodákba is, és a felvételi vizsga eredményétől függ a (magyar fogalmak szerinti) középiskolába, majd a felsőfokú oktatási intézménybe való bejutás. A *szponzoráltság* azt jelenti, hogy mivel az iskoláztatás (különösen a felsőfokú) rendkívül drága, a szülőknek már a gyermek 7-8 éves korában (de esetenként már óvodáskorban) el kell döntenie, hogy milyen képzést kívánnak a gyermeknek, és amennyiben valamelyik jobb egyetemre szájnak, már fiatal kortól jelentős anyagi és egyéb áldozatokat kell hozni a szülőknek e cél elérése érdekében. Az anyagi kiadások jelentős része a következő szintű felvételi vizsgára felkészítő "dzsuku"-kra, esti iskolákra megy el. A gyermek továbbtanulása így három dologtól függ: a gyermek sikeres teljesítményétől a felvételi vizsgákon, valamint a szülők anyagi és pszichológiai támogatásától.

Bár az oktatáshoz való alapvető emberi jogot nemi megkülönböztetés nélkül a japán jogrendszer már 1946 óta szavatolja, a lányok iskolázottsági szintje hosszú ideig jelentősebben elmaradt a fiúkétól.

A II. Világháborút követően – a kezdeti minimális szintről – gyorsan növekedett a továbbtanuló és felsőfokú végzettséget szerző nők száma. Először 1989-ben fordult elő, hogy több középiskolát befejező lány folytatta tanulmányait, mint fiú.

Az Oktatási Minisztérium jelentése szerint a (felső) középiskolát befejező lányok 12,7%-a iratkozott be felsőfokú oktatási intézménybe 1992-ben. A hasonló arány 1955-ben még csak 2,4% volt.

A középiskola utáni továbbtanulás *jellege* azonban eltérő a fiúk és a lányok esetében. A fiúk döntő többsége a 4–5 éves egyetemeken, a lányok többsége a 2 éves (kifejezetten lányoknak létesített, a háború előtti házasságra felkészítő iskolák folytatásának tekinthető) főiskolákon tanul tovább. (Az ilyen jellegű iskolákban a hallgatók 92%-a volt leány 1993-ban.)

A szülői elvárások a fiúk és lányok továbbtanulását illetően nagymértékben eltérőek. Egy korábbi (1982. évi) közvélemény-kutatás szerint¹⁷ az anyák 73%-a szeretné, ha a fia egyetemet végezne, míg ugyanezt a lányuk esetében csak az anyák 28%-a válaszolta.

A japán társadalomban erősen él az a nézet, hogy lányokat iskoláztatni az igen drága 4–5 éves egyetemi képzésben jóformán pénzkidobásnak számít, hiszen hiába végzi el egy lány ugyanazt az egyetemet (esetleg jobb eredménnyel) mint egy fiú, úgy sem fog hasonló munkát és fizetést kapni. Ahhoz viszont, hogy majd az otthoni, családi feladatokat végezze a 2 éves főiskola bőven elegendő. Így a családok inkább csak a fiúk továbbtanulását "szponzorálják". A lányok ritkábban, illetve alacsonyabb óraszámban látogatják a "dzsuku"-kat, a lánygyermekek így a kiskorukban meghozott szülői döntések következtében eleve lemaradnak a továbbtanulásért folytatott versenyben. Az iskolarendszeren kívüli képzés jellege is eltérő a fiúk és lányok esetében. A lányok inkább kulturális és művészi képzést kapnak (teaceremónia, kalligráfia, zene), míg a fiúk a továbbtanuláshoz szükséges ismereteket szerzik meg ily módon az esti iskolákban, illetve a magántanároktól.

Az fenti szemlélettel egyet nem értő szülők és lányok száma évről évre nő, s az egyetemre jelentkező és felvételt nyerő lányok száma és aránya is folyamatosan emelkedik. A gyermekszám visszaesésével, a lányos szülők magatartása is változik, és a tehetséges lányok is egyre inkább megkapják azt az anyagi és pszichológiai támogatást, amit korábban csak a fiúk élveztek. (A kilencvenes években az egyetemre beiratkozottak között a lányok már 30%-ot értek el.)

A egyetemi végzettséget szerzett lányok többsége erős elhivatottságot érez arra, hogy szakmájában dolgozzon, s kariert fusson be. Elsősorban ez a réteg harcol azért, hogy a munkahelyen a férfiakkal egyenlő elbánásban részesüljön még azon az áron is, ha esetleg ezért cserébe le kell mondaniuk a férjhezmenésről és a családalapításról.

¹⁷ A Japán Miniszterelnöki Hivatal 1982. évi felmérésében 1200 nőt kérdeztek meg, hogy "Milyen szintű képzést kíván a fiának, illetve a lányának?".

A nő mint munkaerő

Japán gyors gazdasági felemelkedésében a japán nők is jelentős szerepet játszottak. Részben közvetlenül, dolgozóként a munkahelyeken, részben közvetetten, azáltal, hogy stabil háttérrel biztosítottak a közismerten "munkamániás" japán férfiaknak, levették a vállukról a család gondját-baját, illetve megteremtették a feltételeket a gyermekek, főként a fiúk, a leendő munkaerő-sereg nyugodt tanulásához.

A japán magánvállalatok, munkahelyek többsége a megelőző történelmi kor vidéki nagycsaládjainak mintájára épült fel, a munkahelyre való belépés ilyen körülmények között hosszú távra szólt. Az "élethosszig" elkötelezett (férfi) munkaerő a munkahelyhez való tartozással szinte szorosabb kapcsolatot hozott létre, mint ami az igazi családjához kötötte. Mindenben alárendelte magát a munkahelye érdekeinek: korlátlanul, önként vállalt túlmunkát; a munkaidőn kívüli idejét is a vállalati kollégák, főnökök között töltötte; vállalta a családjától távoli, többéves kiküldetést stb. Ezért az elkötelezettségért cserébe a vállalat is jóval szélesebb körű gondoskodást biztosított a dolgozóinak, mint a fejlett ipari országok vállalatai. A kor előrehaladtával automatikus fizetésemelést és a ranglétrán való előrejutást biztosított; figyelemmel kísérte és anyagilag is honorálta a dolgozó családjának gyarapodását; szükség esetén lakásépítési kölcsönt adott, illetve a vállalati lakótelepen elhelyezést; hozzájárult a gyermekek oktatási költségeihez stb.

A nagy japán iparvállalatok többségében a női munkaerőt még ma is a férfiak kiszolgálóinak tartják. E nagyvállalatok a nemzetközi kereskedelmi versenyt háborúnak tekintik, mely megvívásához katonákra, férfiakra van szükségük.

A hagyományos vállalati modell átalakulóban van, de egyes vonásai meglehetősen lassan változnak. Ez magyarázza, hogy a munkát (s ezzel kibontakozási lehetőséget és anyagi függetlenséget) kereső japán nők számára a japán vállalatok világa nehezen nyílik meg.

A háború utáni munkaügyi törvények határt szabtak a nők alkalmazásának, s ezzel lehetetlenné, vagy illegálissá tették azt, hogy a nőket a férfiakkal azonos feltételekkel foglalkoztathassák. 1985-ben iktatták be és 1986-ban léptették életbe az *Egyenlő Foglalkoztatási Esélyek Törvényét* (Equal Employment Opportunity Law), mely szerint a munkahelyeken a nőknek a férfiakkal egyenlő lehetőséget kell biztosítani a toborzás, a foglalkoztatás, a besorolás és az előmenetel területén. A törvény tiltja a nők hátrányos megkülönböztetését a betanítást, a jóléti szolgáltatásokhoz való hozzáférést, a nyugdíjazási kort, a felmondást és elbocsátást illetően. E törvény beiktatásával egyidőben eltörölték néhány munkakörben (orvosok, ügyvédek, publikáció szerkesztők, telefon kezelők) a Munkaügyi Törvény (Labor Standards Law) azon korlátozását, amely tiltja a női munkát a munkaszüneti napokon, valamint este 10 és reggel 5 óra között. Ezeknek a korlátozásoknak a teljes női munkaerő állományra vonatkozó eltörléséről napjainkban széles körű vitát folytatnak.¹⁸ A Munkaügyi Minisztérium tanácsadó szervezete szerint ahhoz, hogy valóban egyenlő feltételekkel lehessen foglalkoztatni a nőket szükséges lenne a korlátozások feloldására. Néhány szakszervezet azonban ellenzi ezt, arra hivatkozva, hogy ez lehetőséget teremtene arra, hogy a munkáltatók kikényszerítsék a nők túlóráztatását, jóval alacsonyabb bérért, mint a férfiak esetében.

Egyes bírálatok szerint az újabb rendelkezések utat nyitottak a nők kizsákmányolására. A bírálatok jelentősebb része ugyanakkor amiatt éri az Egyenlő

¹⁸ Allow women to work at night, panel urges. The Japan Times, 1995. Nov. 26.

Foglalkoztatási Esélyek Törvényét, hogy nem helyez kilátásba büntetést azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek továbbra is diszkriminálják a női munkavégzést. Mindenesetre az 1985. évi törvény nagy lendületet adott a nők munkavállalási kedvének, öntudatának. A munkahelyek is valamivel szélesebbre tárták a kapukat a nők előtt. Az államigazgatási területen az új törvény rendelkezéseit betartják. Itt jelentősen nőtt a női munkavállalók és a női vezetők száma. A magánvállalatoknál azonban a hagyományos foglalkoztatási rend továbbra is erősen tartja magát. A szankciók nélküli rendelkezések csak lassan fejtik ki hatásukat.

A dolgozó nők száma Japánban az elmúlt évtizedekben folyamatosan, gyorsütemben emelkedett. Számuk az 1950. évi 3,71 milliőről 1960-ban 6,95 millióra nőtt. Kisebb visszaesésre az olajválságot követően, 1975-ben került sor, majd 18 évi növekedés után a buborékgazdaság kipukkanása és azt követő strukturális válság idején 1993-ban csökkent kisebb mértékben (0,3%-kal), 20,09 millió főre.

1993-ban a 15 év feletti nők 49%-a (a férfiak 76%-a) állt alkalmazásban. A háztartásbeli nők aránya az elmúlt időszakban lassan csökkent, míg az iskolába járó 15 éven felüli női népesség aránya emelkedett.

A kilencvenes években a japán munkavállalók több mint 40%-a nő volt. Ezzel megközelítették a gazdaságilag fejlett országokban kialakult szintet.

A dolgozó nők aránya (az adott női korosztályon belül) az életkor előrehaladtával jellegzetes görbét ír le. A 20–24 évesek között a legmagasabb (1992-ben 73,4%) a munkába járók aránya, majd a férjhezmenés, gyermekszülés, kisgyermek nevelés idején meredeken csökken (a 30–34 évesek között 53,6%), a gyermekek óvodás, iskolás korát érve ismét emelkedő a görbe, majd 50 éves kor után (gyakran az idős, beteg hozzátartozók ápolása miatt) folyamatosan csökken.

Az utóbbi években a legnagyobb mértékben a 20–25 éves korosztályban nőtt a munkavállalók aránya, főként a férjhezmenési és gyermekszületési kor későbbre tolódása miatt. Számottevően emelkedett az 50 és 60 év közöttiek gazdasági aktivitása is.

A létszámában és arányában viszonylag magasán reprezentált japán női munkavállalás mögött több, csak a japán viszonyokra jellemző *lényeges sajátosság* húzódik meg, mely szükségessé teszi a részletek alaposabb vizsgálatát.

A korábbi M alakú görbe két magasabb foglalkoztatást mutató részében a japán nők általában *vállalattípusát, foglalkoztatási jellegét és ágazati hovatartozását illetően is eltérő* paraméterek mellett dolgoznak. A középiskolából, illetve a főiskoláról, egyetemről kikerülve a nők 90%-a elhelyezkedik és általában az iparban, nagyobb vállalatoknál, *teljes munkaidős alkalmazotti* beosztásban dolgozik amíg férjhez nem megy, illetve gyermeket nem szül. A húszas éveik végén jelentkező éles visszaesés azzal magyarázható, hogy Japánban ezen a területen is nagyfokú homogenitás, a társadalmi elvárásoknak való megfelelni akarás működik. Más országokban nagyobbak az egyéni eltérések, s emiatt jobban elnyúlik mind a házasságkötési, mind a gyermekszületési időszak. A gyermekek óvodába, iskolába kerülése után a japán asszonyok újra munkát vállalnak, de ekkor már alapvetően *részmunkaidőben*, a szolgáltatásban, vagy a *kis családi vállalkozásokban* (vidéken a családi földön), illetve *önállóként* dolgoznak.

Az elmúlt időszakban a legdinamikusabban az *alkalmazásban álló* nők száma és aránya emelkedett Japánban. 1950-ben még a női munkavállalók kevesebb mint 30%-a, a 92-ben 76%-a tartozott ebbe a kategóriába. (A fennmaradó 24%-ot a családi vállalkozásban és önállóként dolgozók adják.) Az alkalmazottak többsége nagyvállalatoknál, vagy közszolgáltatban dolgozik. Ebben a kategóriában a férfiakat csaknem kivétel nélkül teljes

munkaidőben, hosszú távon (a szakirodalomban gyakran használt fogalom szerint "élethosszig tartó", előmenetelt is biztosító foglalkoztatásban) alkalmazzák, míg *a nők jelentős része kívül esik ezen a nagyobb biztonságot, magasabb fizetést és előrelépési lehetőséget nyújtó kategórián.* Közel egyharmaduk (1992-ben 5,64 millió fő, a foglalkoztatott nők 20,9%-a) részmunkaidőben volt foglalkoztatva, emellett jelentős (7,5%) az alkalmilag foglalkoztatott női munkavállalók száma is.

Az iskolából kikerült fiatal nők bár *teljes munkaidőben* dolgoznak, alkalmazásuk jellege mégis eltér a fiatal férfiakétól. A fiatal férfiak alkalmazásánál a munkaadó abból indul ki, hogy az újonnan felvettek valószínűleg hosszú időt a vállalatnál fognak tölteni, így érdemes a munkahelyi betanításukra, a vállalaton belüli több éves rotációjukra költeni, hiszen ez a befektetés hosszú távon a vállalatnak megtérül. A fiatal nők alkalmazásakor viszont az a feltételezés, hogy az alkalmazás eleve csak átmeneti időre, a férjhezmenésig tartó néhány évre szól, addig ők a "munkahely virágai", akik teát, kávéfőznek, titkárnői feladatokat látnak el. Így a fiatal nők kimaradnak a betanítási programokból és a vállalaton belüli rotációból, majd ennek következtében a ranglétrán való előrelépésből és a fizetésemelésből is.

A 90-es évek elején a teljes munkaidőben foglalkoztatott női dolgozók 3,7%-át sorolták abba a kategóriába, amelyből hosszabb távon *karriert* lehet elérni (szogo soku), miközben a férfiak 99%-a tartozott ebbe az osztályba.¹⁹ 1985 előtt ebbe a kategóriába nők nem tartozhattak.

A legtöbb nagyvállalat tartja magát ahhoz az íratlan szabályhoz, hogy *férjhezmenetelkor megszünteti a női dolgozó foglalkoztatását, illetve a továbbiakban teljes munkaidő helyett csak részmunkaidőben foglalkoztatja őket.* (A 90-es évek elején a férjhezmenéskor a nők 60%-ának szűnt meg a munkahelye.)

A *részmunkaidős* dolgozók többségét a 30–40 éves feleségek, családanyák adják. A statisztikák szerint 1993-ban a férjezett nők 37,4-a dolgozott, s közülük 40% részmunkaidőben. A nem férjezett nők között csak 4,5% volt a részmunkaidősök aránya. A Munkaügyi Minisztérium jelentése szerint²⁰ 1993-ban a részmunkaidőben dolgozó nők 34,6%-a a kiskereskedelemében, 29,1%-a a szolgáltatásban, 21,6%-a a feldolgozóiparban dolgozott. Megvizsgálták azt is, hogy miért vállalnak a nők részmunkaidős foglalkoztatást. A válaszok szerint 43,7%-uk a családi költségvetéshez kíván hozzájárulni, 15,6%-uk a családi életszínvonal emelését szeretné elérni, 14,9%-uk az így szerzett jövedelemből él, 14,2%-uk a szabadidejének a hasznos eltöltését látja így megoldva, míg 11,6%-uk egyéb indokot jelölt meg.

A női részmunkaidős dolgozók szerepe, foglalkoztatásuk indítéka más a nagy és más a kisebb vállalatoknál. Egy kormányzati felmérés²¹ szerint a kisebb cégek részben azért alkalmazznak részmunkaidős dolgozókat, mert hátrányos helyzetben vannak az állandó alkalmazottak felvételénél. Nem tudnak olyan bért, előmenetelt és egyéb juttatásokat ajánlani, mint a nagyvállalatok. A nagyvállalatoknál nagyobb gyakorisággal említették ugyanakkor a részmunkaidősök alkalmazásának indokaként a bérköltséggel való takarékoskosságot. Vállalatmérettől függetlenül a részmunkaidős dolgozók szerződése

¹⁹ Victor Fic: Sexual harassment still a fixture in the Japanese office. Tokyo Business Today Vol. 62 No. 12 December, 1994. pp.: 24-26.

²⁰ Ministry of Labor: White Paper on Working Women 1993.

²¹ A Munkaügyi Minisztérium felmérése 1985-re vonatkozott.

általában rövid lejáratú. Kevesebb mint 10%-uk szerződése haladja meg az egy éves időtartamot, közel egyharmaduké csak 2 hónapos, vagy ennél rövidebb. A szerződések folyamatos meghosszabbítása általános gyakorlat, ez a fajta alkalmazás ugyanakkor lehetőséget ad a vállalatnak arra, hogy szükség esetén úgy váljon meg a dolgozótól, hogy ne kelljen a számára végkielégítést fizetni. A részmunkaidős női munkavállalók túlnyomó többsége azt nyilatkozta, hogy egészen a nyugdíjkorhatárig szeretne dolgozni. *ők alkotják a viszonylag olcsó és bármikor rugalmasan csökkenthető munkaerőseleg döntő részét.* A részmunkaidős foglalkoztatás az esetek jelentős részében ugyanakkor megfelel a nők igényeinek is, hiszen emellett a háztartást is el tudják látni.

Hagyományosan magas Japánban *a kis családi vállalkozások és az önállóak száma.*

1950-ben a foglalkoztatott japán nők még több mint 60%-a *családi vállalkozásban* dolgozott. Arányuk fokozatosan csökkent, de a kilencvenes évek elején is még közel 20%-ot ért el (a férfiaknak csak 3%-a tartozott ebbe a kategóriába). A családi vállalkozás jellegzetes területe a kisparaszti földművelés. A családi vállalkozásokban gyakori a nem, vagy igen rosszul fizetett munka, s a munkaidő is kevésbé korlátozott, mint a nagyobb vállalatoknál. Ezen túl ezekben a családi vállalkozásokban jobban érvényesül a hagyományos japán értékrend, a családon belüli, nemek közötti mozgott. Az önálló foglalkozásúak széles kategóriáján belül egyaránt megtalálhatók a (főként férfi) kis üzlet tulajdonosok éppúgy, mint a nagyobb vállalatoknak bedolgozó alkatrészgyártók, akik inkább a nők közül kerülnek ki. Ezen kívül jelentős számban foglalkoznak a japán nők önálló foglalkozásként gyermekek korrepetálásával, vagy pl. hagyományos japán népművészeti tárgyak előállításával.

Az *önállóak* aránya az elmúlt negyven évben 10 és 15% között mozgott. Az önálló foglalkozásúak széles kategóriáján belül egyaránt megtalálhatók a (főként férfi) kis üzlet tulajdonosok éppúgy, mint a nagyobb vállalatoknak bedolgozó alkatrészgyártók, akik inkább a nők közül kerülnek ki. Ezen kívül jelentős számban foglalkoznak a japán nők önálló foglalkozásként gyermekek korrepetálásával, vagy pl. hagyományos japán népművészeti tárgyak előállításával.

Mindkét kategóriában jóval alacsonyabb a szociális juttatásokhoz való hozzáférés lehetősége, mint ami a nagyvállalatoknál, vagy állami alkalmazásban lévők számára természetes.

Japánban is főként azok a tipikusan *női pályák* amik a világon bárhol máshol, így például az ápolónői, óvónői munkakör. Jelentős a női foglalkoztatottak aránya a szolgáltatásban: a kereskedelmi eladók, a banki és egyéb ügyfélszolgálati dolgozók között. (Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy Japánban nincs pl. a pedagóguspályán hasonló elnöiesedés, mint Magyarországon. Az általános iskolai felső tagozatos és a középiskolai tanárok többsége férfi, míg pl. az egyetemeken csak elvétve találhatók női tanárok.)

A női dolgozók aránya, 1990

(Kiemelt ágazatok)		(Kiemelt foglalkozások)	
Szolgáltatások	49,6%	Ápolónők	96,7%
Kereskedelem, vendéglátás	47,1%	Óvónők	94,7%
Mezőgazdaság	37,9%	Főiskolai tanár	19,4%
Feldolgozóipar	36,1%	Orvos	8,8%

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva sok hasonlóság van a női munkaerő foglalkoztatása terén, bár a következő táblázatból az is kitűnik, hogy a vezetői,

adminisztratív munkakörökben a fejlett országokhoz képest kevés nő van Japánban foglalkoztatva.

A nők részesedése különböző foglalkozásokban (%)

Foglalkozási csoportok	USA	Kanada	Nyugat-Németo.	Japán	Dél-Korea
	1990	1989	1989	1991	1990
Műszaki, technikai	52,1	56,3	44,0	42,2	40,6
Adminisztratív, vezetési	41,7	38,7	16,7	8,2	1,5
Vallási	79,5	80,3	60,8	58,6	39,3
Értékesítési	51,6	48,8	62,9	34,7	49,5
Szolgáltatói	58,0	54,0	54,5	51,5	59,1
Földművelési, halászati	15,0	17,8	29,8	29,3	48,8
Termelés, szállítás	19,0	15,3	15,3	27,2	31,2
Átlagosan	45,8	44,9	39,3	38,3	38,3

Forrás: Munkaügyi Minisztérium: Fudzsin rodo no dzsicudzso (Tények a női munkaerőről), 1992.

Az ENSZ 1995. augusztusában nyilvánosságra hozott nemzetközi összehasonlítása szerint²² Japán csak a 27. helyet foglalja el abban a rangsorban, melyben a tagországokban a nők munkahelyi státuszának jellemzőit vetették egybe. A vizsgálatba bevont 4 mutató a következő volt: A nők aránya (1) a parlamenti képviselők, (2) a központi kormányzati tisztviselők, (3) a kormányzati technikai személyzet között, valamint (4) a nők jövedelme. Japán a 62. volt a vizsgálatba bevont 116 ország között a 6,7%-os női parlamenti képviselő arányt tekintve. E mutatónál az élen Norvégia állt 39,4%-kal. 81. volt Japán a központi kormányzati tisztviselők közötti 8%-os női arányával, míg Magyarország 58,2%-kal vezette e listát. A kormányzati technikai személyzetből a nők aránya Japánban 42%, ezzel az 52. a rangsorban. Kedvezőbb a helyzet a nők jövedelménél, ahol Japán a 23. helyet foglalja el. A négy mutató egyesített rangsorában az élen a skandináv országok állnak: Svédország, Norvégia, Finnország és Dánia.

Más típusú nemzetközi összehasonlításokban, mint pl. a várható élettartam, az írástudók aránya, az iskolába járók aránya, és a jövedelmek tekintetében Japán a 3. helyet foglalja el Kanada és az Amerikai Egyesült Államok mögött. A fejlett ipari országok közül máshol nem tapasztalható ilyen nagy eltérés a nők munkahelyi státuszát és az egyéb általános mutatókat jellemző nemzetközi rangsorban, mint Japán esetében.

Vezető beosztásban 1993-ban 93,2 ezer nő volt, az összes női munkaerő 0,5%-a. Valamivel jobb a helyzet a közszolgálatban dolgozóknál, ahol 1994. március végén a női

²² Female work status low here; 27th in the World. The Japan Times, 13 Aug. 1995.

dolgozók 0,8%-a töltött be vezető beosztást. Arányuk, ha alacsony is, emelkedő tendenciát mutat.

A vállalatulajdonosok között 1994 elején mintegy 50 000 volt nő, az összes tulajdonos 5%-a.²³

Viszonylag jók az előmeneteli lehetőségek az állami, önkormányzati szolgálatban, itt ugyanis komolyabban veszik az Egyenlő Foglalkoztatási Esélyek Törvényének a betartását. Az a kevés vezető beosztású nő, akiket jó példaként emlegetnek, főként itt dolgozik.

A mai közéletben szereplő *leghíresebb japán nők* között az első helyen *Ogata Szadako*-t kell megemlíteni, aki az ENSZ Menekültügyi Főbizottságának (United Nations High Commissioner for Refugees) a vezetője. A Hoszokawa kormányban – elsőként Japán történelmében – három női miniszter is szerepelt. *Doi Takako* jelenleg is a Parlament házelnöke. *Tanaka Makiko* (a volt miniszterelnök leánya) a Tudományos és Technológiai Ügynökség vezetője. Híressé vált az első női japán űrhajós, *Mukai Csiaki*, aki 1994 júliusában töltött 15 napot a amerikai Columbia űrhajó fedélzetén mint orvos-specialista. A trónörökös felesége *Owada Maszako* karrier-diplomata állásától búcsúzott el, mielőtt a leendő császárhoz ment férjhez. A közszolgálatban dolgozók között egyre több nő kerül vezető beosztásba, pl. *Nakayama Kyoko* a Pénzügyminisztérium hivatalvezetője (bureau director), *Kanehira Teruko* a Tokió kormányzó-helyettese (vice governor), *Macubara Nobuko* a Munkaügyi Minisztérium Nőkkel foglalkozó hivatalának a vezetője (director-general).

Az egyik legújabb kinevezett, *Kurokoucsi Hiszami*, aki nagyköveti rangban képviseli Japánt a Genfi Leszerelési Konferencián. *Kurokoucsi* asszony az első japán női diplomata, aki aktív szereplője lesz ennek a speciális rendezvénynek. A hagyományőrzők közül sokan úgy vélekednek, hogy nem ez a legjobb terep egy női diplomata számára, hiszen nagyon kemény tárgyalások várhatók. A modernebb felfogásúak viszont úgy érvelnek, hogy az asszonyi logika könnyebben elérhetővé teszi a vitás kérdések békés megoldását. Az 59 éves *Kurokouchi* úttörő volt a Külügyminisztériumban és mára már hozzászólt ahhoz a feltűnéshez, amit női mivolta kelt. Férje szintén diplomata, a berni japán nagykövet. Első japán diplomata házaspárként kerültek reflektorfénybe, külön-külön végigjárva a számléltra fokait. Mivel mindkettőjük beosztása fontos és egyben magas rangot is jelent, elég gyakran vannak egymástól távol. A családi élet ilyen helyzetben nem könnyű, de a diplomata asszonynak úgy tűnik, ezt is sikerült megtárgyalnia és elfogadtatni a férjével.

Az elhelyezkedési nehézségek és a japán munkahelyeken uralkodó viszonyok, melyek a nőket még mindig sok helyen a kávéfőző, kiszolgáló kategóriába sorolják, újabban *a külföldön* (Hong-Kong-ban, Amerikában), *a nemzetközi szervezeteknél, illetve a Japánban működő külföldi tulajdonú vállalatoknál munkát vállaló nők számának növekedéséhez vezetett.* Az ENSZ Titkárságon például 1994-ben 35 japán nő dolgozott, az összes japán személyzet 48,6%-a. 25 japán nő az ENSZ Menekültügyi Bizottságánál, 13 az ENSZ Gyermek Alapjánál van alkalmazásban.

²³ Women entrepreneurs urge caring, responsible society. The Japan Times October 31, 1994. p. 2.

A nők bérezése és az egyéb juttatások

A női bérek Japánban (is) jelentősen elmaradnak a férfi bérektől. Ennek az egyik legfontosabb oka az, hogy a jól fizető nagyvállalatoknál teljes munkaidőben a japán nők csak fiatal korukban dolgoznak néhány évig. Mire a férfiak gyakorlatot szereznek és a ranglétrán, valamint a fizetési kategóriában előbbre lépnek, addigra a nők többsége már otthon van és neveli a gyermekeket. Amint később újra munkába áll *újra a legalsó fizetési kategóriában kezdi*, s többnyire a foglalkoztatásának minőségéből adódóan (időleges alkalmazás, részmunkaidő, kevésbé kvalifikált munka, beosztotti minőség) a bére csak kis mértékben emelkedik. A teljes munkaidőben foglalkoztatott nők bére kezdetben csak kevésbé marad el az azonos korú férfiak béréntől, az életkor előrehaladásával azonban ez a különbség egyre nő. Órabérre számítva (azonos munkakört és munkában eltöltött éveket feltételezve) a női bérek a férfi béreknek csak átlagosan 60%-át érik el. A legalacsonyabb fizetési kategóriákba tartozó nők aránya az életkor előrehaladásával nem csökken, hanem inkább emelkedik.

A *részmunkaidős* feleségek a teljes munkaidős férjek havi bérének 15–20%-át keresik. A vállalatoknál részmunkaidőben foglalkoztatott nők órabére az 1993/94-es pénzügyi évben 810 jen volt (19 jennel alacsonyabb, mint egy évvel korábban), miközben a részmunkaidőben foglalkoztatott nők átlagéletkora 2 évvel, 44 évre emelkedett. A legmagasabb órabért az elektronikai iparban (key punchers) érték el (2145 jennel), míg az ápolónők 1390 jent, a kapusok 754 jent kerestek. (A felmérést az Industrial Labor Research Institute végezte. A kiküldött 3300 kérdőívből 249 érkezett vissza.)²⁴

A japán adórendszer és a szociális ellátások rendszere arra ösztönöz, hogy a feleség ne dolgozzon, vagy csak részmunkaidőben, alacsony bérért. Az alkalmazotti kategóriában lévő férj az eltartott feleség után évi egy millió jen személyi jövedelemadó kedvezményt kap. Amennyiben a feleség dolgozik, és a jövedelme meghaladja az egy millió jent, ettől az kedvezménytől a család elesik; amennyiben a feleség jövedelme évi egy millió jen alatt van, amennyit keres, körülbelül ugyanannyit veszít a család az adókedvezmény csökkenésén. Ezen kívül a férj sok nagyvállalatnál a fizetésen felül, az eltartott feleség (és gyermekek) után jövedelempótlékot kap, ami esetenként a fizetésének a 20%-át is elérheti. Dolgozó feleség esetén e pótlék egy részéről is lemondhat a család.

Hagyományosan a japán nagyvállalatok a (teljes munkaidős, ún. élethosszig foglalkoztatott) férfi dolgozók bérébe beszámítva speciális juttatásként családi, lakhatási és oktatási hozzájárulást is fizettek. (Pl. az egyik vezető elektronikai vállalatnál 1994-ben a házas férfiak 20 000 jent kaptak havonta a feleségük után, és 4500 jent gyermekenként (3 gyermekig), de volt olyan vállalat is, ahol a feleség után havi 29 000 jent, és a húsz év alatti gyermekek után havi 17 000 jent fizettek. Más szóval a dolgozó fizetése inkább függött a családja nagyságától, mint a teljesítményétől. Ezzel is ösztönözve a férfiakat a családalapításra. Ez a fajta bérmegállapítás azonban megszűnőben van, s helyébe – ha lassan is – a teljesítményalapú bérezés nyomul. Az egyik legnagyobb japán kereskedőház, az Itochu Corp. például már 1986 óta nem fizet a családtagok után hozzájárulást. A Nomura Research Institute is újragondolja a bérpolitikáját, ami a családtagok utáni

²⁴ Part-time female workers wages fall. The Japan Times August 28, 1994. p.3.

juttatások megnyirbálásával is jár. A jelenlegi gazdasági nehézségek következtében, a költségtakarékosság jegyében egyre több vállalat tervez hasonló lépéseket.²⁵

A női és férfi foglalkoztatás közötti különbségekből adódóan *a japán nők saját jogon való hozzájárása a társadalombiztosítási ellátásokhoz jóval korlátozottabb, mint a férfiaké*. Az alacsonyabb bérek, illetve részmunkaidős, vagy családi foglalkoztatási forma után a nyugdíj értéke is jóval alatta marad a férfiak nyugdíjának. Az ismeretségi körünkbe tartozó nyugdíjas házaspároknál a férfiak általában 200 ezer yen körüli, a nők 40 ezer yen közötti nyugdíjat kapnak. A családok többségében az egészségügyi ellátás a család tagjai (idős szülők, feleség, gyerekek) számára a dolgozó férfi családfő jogán jár.

A Munkaügyi Minisztérium 1990. évi felmérésekor a nők 46%-a számolt be arról, hogy a vállalatánál bevett szokás hogy a nőket a törvényes korhatár előtt nyugdíjazzák. Míg a férfiak 30–40 évet dolgoznak egy munkahelyen, addig az már nagy eredménynek számít, hogy pl. a Mitsubishi-nél a foglalkoztatott nőknek átlagban 10 év és 8 hónapos munkaviszony után mondanak fel.

A jogi szabályozás e kérdésben is jóval előbbre jár, mint a vállalati gyakorlat. Elvileg lehetőség van a szülő nők számára a szülést megelőző hat és azt követő nyolc hétben csökkentett juttatás melletti *szülési szabadság* igénybevételére, és ezen felül 1992 áprilisa óta a Japánban is igénybe lehet venni egy év *fizetés nélküli gyermekgondozási szabadságot*, vagy rövidített munkaidőt (ami a gyermek születését követő első évben napi két óra, a második évben napi egy óra engedményt jelent). Az anya és az apa választhat, hogy melyikük marad otthon gyermekgondozási szabadságon. A Japán Munkaügyi Minisztérium 1993. évi, 8 ezer vállalatra kiterjedő felmérése szerint azonban a vállalati szabályozás még csak a vizsgált kör 50,8%-ában született meg. Ritkaság számba megy, de azért már előfordult (egy külföldi tulajdonban lévő vállalatnál), hogy egy férfi vett ki két hónap fizetés nélküli szabadságot, míg felesége a szülési szabadságot követően visszament dolgozni.

A női *munkanélküliség* vizsgálata csaknem lehetetlen Japánban, ugyanis a női munkavállalók túlnyomó többségének *nincs* munkanélküli biztosítása.

A japán gazdaság rugalmasságát alapvetően a női munkaerő biztosította az elmúlt ötven évben. Gazdasági fellendülés idején jelentősen nőtt, recessziókor pedig csökkent a női munkavállalás Japánban. Például az olajválságot követő szerkezet-átalakítás idején, 1974–75-ben az iparban foglalkoztatott nők száma 11%-kal, a férfiak száma 3%-kal esett vissza. Becslések szerint ebben az időben 700–800 ezer nő szorult ki a munkahelyekről. A buborékgazdaság kipukkanásának idején (1991-et követően) is elsősorban a női munkavállalók iránti kereslet esett vissza. A jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben például a frissen végzett lányoknak jóval nehezebb elhelyezkedni, mint a frissen végzett fiúknak. A négyéves magán-egyetemen végzett fiúk 74%-a, a lányok 61%-a rendelkezett állásajánlattal az 1995 márciusában végeztek közül. Még rosszabb a helyzet a (főként lányok számára létrehozott) 2 éves főiskolákon. Itt a végzősök mindössze 41%-a rendelkezett előzetes állás ajánlattal.

A hosszú távon viszonylag stabil, 3% alatti munkanélküliségi rátát a japán gazdaság oly módon tudta tartani, hogy válságok idején a férfi munkaerőnél a karkedvezményes nyugdíjazás, valamint a frissen végzettek felvételének csökkentésének politikáját alkalmazta, miközben nagy számban mondott fel a teljes munkaidős fiatal nőknek,

²⁵ Salarymen with families kiss big benefits goodbye. The Nikkei Weekly Dec 19, 1994. p.11

valamint a részmunkaidős középkorú nőknek. A munkahelyekről kiszorult nőket a japán társadalom (valamint a jogrend, illetve a statisztika) nem tekinti munkanélkülieknek. Természetes dolognak tartják, hogy őket felszívja, eltartja ilyen esetben a szülők, vagy a férjük háztartása.

Munkahelyi szexuális zaklatás

A japán férfitársadalomban még ma is széles körben elterjedt nézet, hogy a nők a férfiak szexuális igényei kielégítésének tárgyai és a munkahelyen is csak arra valók, hogy a férfiakat kiszolgálják. A japán férfiak gyakran tesznek sértő megjegyzéseket a velük egy munkahelyen dolgozó nőkre. A könyvesboltok tele vannak olyan képregényekkel, amelyekben lányokat és nőket erőszakolnak, kínoznak és gyilkolnak meg. Ezeket a "mangá"-kat az iskolás fiúktól a vállalatvezető férfiakig széleskörben nyilvános helyeken is (metrón, munkahelyen stb.) olvassák.

A munkahelyi felvételi beszélgetéseken gyakran tesznek fel a lányoknak kellemetlen kérdéseket, fűznek a mondanivalójukhoz sértő megjegyzéseket. Pl.: Szűz még? Milyen színű alsóneműt visel? Van szeretője? Nincs? Biztosan azért, mert nem túl vonzó stb.

A nők szexuális zaklatásának témájával Japánban korábban nem foglalkoztak, erre még kialakult megnevezés sem volt a japán nyelvben. 1989-ben kezdett a fogalom ("szeku hara" néven, ami az angol sexual harrasment rövidítése) a híradásokban előfordulni, mint valamilyen külföldi furcsaság.

Precedenst teremtett *a munkahelyi szexuális zaklatás elleni jogi úton való fellépésével* a 33 éves *Kitagucsi Kazue*, a Kumamotoi Megyei Gyűlés tagja 1991-ben.

Egy hivatalos vacsorán az egyik férfi kollegája (*Baba Micumori*) ütüögni és csavargatni kezdte a hölgy melleit, azt kiabálva, hogy "ezt érdemlik a nők". Ezt követően került sor arra, ami Japánban addig ismeretlen volt: a sértett nő beperelte a férfit. A bíróság felmentette az alperest, arra hivatkozva, hogy az adott időpontban ittas volt. A felbőszített *Kitagucsi* ekkor azt igényelte, hogy a Gyűlés alapítson egy telefon-szolgálatot, ahová azok fordulhatnak, akik szexuális zaklatás áldozatává váltak. Erre viszont a Megyei Gyűlés Fegyelmi Bizottsága ragaszkodott ahhoz, hogy a hölgy nyilvánosság előtt kérjen bocsánatot a Gyűlés megsértéséért. Ettől csak azután álltak el, amikor a fegyelmi bizottság előtt *Kitagucsi* összeesett és kórházba kellett szállítani. Ezek után fenyegető telefonhívások sora érkezett, esetenként naponta 100 is. A lakása előtt parkoló autókból hangosan beszélőn keresztül üvöltöttek: Te vagy Kumamoto szégyene, vond vissza a követeléseidet!

Bár *Kitagucsi Kazue* esetében a bíróság még nem adott elégtételt – bátorsága, hogy jogi úton próbált igazságot szerezni, nagy lépés volt előre. 1994 májusában már megtörtént *az első kártérítési kötelezettség megállapítása* egy hasonló esetben. Egy női beosztott, akinek felmondtak, mert visszautasította a főnöke szexuális közeledését a helyi bírósághoz fordult. A bíróság egy kisebb pénzösszeg megfizetését ítélte meg – a japán jogtörténelemben először – "szexuális zaklatás" címén.

Fukushima Mizuho (a nők jogaiért küzdő ügyvédek egyik vezetője) szerint a japán társadalom még nem ismeri el a szexuális zaklatást, mint valóságos emberi jogi kérdést, vagy munkahelyi problémát. E tekintetben a jogi szabályozás és a jogi gyakorlat megelőzi a még erősen férfiközpontú társadalom által elfogadott gyakorlatot. Remélhetően a nők

határozott fellépése és a nők jogait elismerő bírósági ítéletek hatására ez a társadalmi közszellem a jövőben (ha lassan is, de) változni fog.²⁶

*IV. A változás generációi*²⁷

A jelenlegi japán társadalomban egymás mellett élő különböző női generációknak a családban és a gazdasági életben betöltött szerepén, elvárásain keresztül bepillantást nyerhetünk abba, hogy a hagyományos (II. világháború előtti) értékrend, s a nők szerepe milyen átalakuláson ment, illetve megy keresztül napjainkban.

(A továbbiakban 3 olyan korcsoportot vizsgálunk, melyek értékrendjén keresztül jól felvázolhatóak a fontosabb változások. Az idősebb generációt az 1935 előtt születettek, a középkorúakat az 1946 és 1955 között születettek, míg a fiatalabb generációt az 1960 és 1969 között születettek reprezentálják.)

Az idősebb generáció

Az 1935 előtt született japán nők még a háború előtti értékrend szerinti családban nőttek fel, ahol a férfi, az apa felsőbbrendűsége megkérdőjelezhetetlen volt és a nők alárendelt szerepet játszottak. Ez a korosztály elfogadta a "jó feleség és bölcs anya" ideálját. A női szerep határai szűkek voltak és a szerepnek megfelelő viselkedés tisztán elő volt írva. Sok nő dolgozott, de nem a saját beteljesedésére vagy személyes ambícióból, csupán a férj kenyérkereső szerepének támogatására. Az idősebb korosztály tudatában a fontos személyi kapcsolatok – a férfi és nő közötti, férj és feleség közötti, anya és gyermek közötti – vertikális erőstruktúráként jelentek meg. Amennyiben egy nő férjével szembeni elvárásai nem teljesültek, az életének az értelmét a gyermekeiben igyekezett keresni.

A nők saját magukkal szembeni elvárásai, hogy "jó feleségek és bölcs anyák" legyenek, nem nagyon különbözött attól, amit a férfiak vártak el tőlük, így a szerep-elvárásokból származó konfliktusok alacsony szinten maradtak. Az idősebb generációnál a női- és a férfivilág távol esett egymástól. A saját világán belül a nő nagyfokú autonómiával és függetlenséggel rendelkezett. E generáció férfi tagjainak több mint a fele (52%-a) büszkén hangoztatja ma is, hogy soha sem segített a háztartásban és úgy tekint önmagára, mint megfellebbezhetetlen hatalomra a családján belül (teisu kanpaku). E viszonyok között a férfiak és nők közötti kapcsolatok többnyire feszültségektől mentesek, mivel a formálisan felsőbbrendű férfihoz jól illeszkedik az informálisan domináns nő.

Ez a generáció már 40 éves elmúlt, amikor Japánban is érezhetővé váltak az ENSZ által támogatott "Nők évtizede" (kezdet: 1975) idején erősödő női egyenjogúsági mozgalmak, így a számukra már túl késő volt, hogy ezek az új irányzatok személyiségüket alapvetően befolyásolják. Kevesen kérdőjelezték meg azt a szerepet, amit játszottak, illetve vizsgálták meg az egyéb lehetőségeket.

²⁶ *Fic, Victor*: Sexual harassment still a fixture in the Japanese office. *Tokyo Business Today* Vol. 62 No. 12 December, 1994 pp.: 24-26.

²⁷ Az itt következők Iwao, Sumiko: *The Japanese women; Traditional image and changing reality* című könyve [1] alapján lettek összefoglalva.

A háború utáni első nemzedék

Ezt a nemzedéket (az 1946 és 1955 között születetteket) az különbözteti meg az előzőtől, hogy ők már a II. világháború utáni korban jártak iskolába, amikor a nemek közötti egyenlőség ideálja, mint a korábbi, túlhaladott tradicionális minta ellenkezője volt hangsúlyozva, különösen az oktatási intézményekben. Ezek a nők úgy nőttek fel, hogy azt gondolták, hogy a nemek közötti egyenlőség kivívása számukra kötelezettség – azt tanították nekik, hogy nekik egyenlőnek *kellene* lenni (bár ezt az egyenlőséget sohasem definiálták igazán) – függetlenül attól, hogy azt igaznak, vagy kívánatosnak gondolják-e. Ennek a generációnak a nőtagjai a férjeikkel baráti kapcsolatot kívántak kialakítani és visszaautasították a szülei életmódját és értékrendjét, mint elavultat és nemkívánatos. A vágyaikban inkább a Japánban bemutatott amerikai filmekben látott életmód élt, mint a saját szüleiké. Ezek a nők már jobban fel lettek készítve arra, hogy kifejezzék kételyeiket és elképzeléseiket a családon belül, illetve a társadalomban fennálló status quo-t illetően.

A férjhezmenést követően e generáció nőtagjai hamar ráébredtek arra, hogy a feleség és anya szerep önmagában számukra nem kellően kielégítő. Elkezdtek megkérdőjelezni és megkísérelték újrafogalmazni saját szerepüket, különösen amikor már a legkisebb gyermekük is elkezdte az iskolát. Néhányan a munkában, egy kisebb csoport a társadalmi, politikai aktivitásban, megint mások a tanulmányaik folytatásában találták meg az egyéniségük kibontakoztatásának útját. Az otthonon kívüli mozgástér bővítése nem volt könnyű. A társadalom nem volt még eléggé felkészült arra, hogy támogassa a dolgozó, vagy a más módon szociálisan aktív nőket (nem voltak kidolgozva a foglalkoztatásukra a megfelelő jogszabályok, hiányoztak a gyermekintézmények stb.) és a férfiak sem voltak érdekeltek feleségeik házon kívüli szerepének növekedésében. A férfiak továbbra is azt várták, hogy a feleségeik a tradicionális jó feleség, bölcs anya szerepét játsszák. A feleségek hiába vágytak arra, hogy a férjeikkel való kapcsolatuk egyenrangú, baráti típusú kapcsolat legyen, sok férj nem akart lemondani a háztartáson belüli hagyományos férfi-felsőbbrendűségről.

Ma a középkorú nők többségének választási lehetősége van aközött, hogy dolgozik, vagy főhivatású háztartásbeliként él, illetve, amennyiben dolgozni akar, mit, hol és milyen óraszámban vállal el. (Ez még akkor is így van, ha a munkahelyeken a nőknek még ma is csak kis hányadát foglalkoztatják a férfiakkal azonos feltételek között.) A férfiak a hosszú távú foglalkoztatás kellemes oldalai mellett (a munkahelyen töltött évek számával emelkedő bérezés és előreléptetés, a munkahely nyújtotta szociális biztonság) ennek hátrányait is elszenvedik: erősen odaláncoltak a vállalatukhoz, vállalniuk kell az esti, hétvégi túlmunkákat, a hosszú vidéki, külföldi áthelyezéseket, a kellemetlen feladatokat. Az a fajta választási lehetőség számukra nem létezik, ami a feleségeiknek.

Sok asszony ebből a korosztályból megpróbált alkalmazkodni az ellentmondásos régi és új elvárásokhoz, erején felül helytállt a háztartásban is és az otthonon kívüli tevékenységekben. Úgy találták, hogy a "külvilágban" mozgásterük, választási lehetőségeik elég korlátozottak. Sokan akik a férjhezmenésük, vagy az első terhességük előtt dolgoztak és a gyermekek iskolába menetele után újra dolgozni akartak, szembesültek azzal, hogy számukra csak kiegészítő jellegű (adminisztrátori, titkárnői) munkákat kínálnak.

Függetlenül attól, hogy mennyit kerestek (általában jóval kevesebbet, mint a férj), a család elsődlegesen továbbra is a férj fizetéséből él. Így a gazdasági értelemben vett egyenlőség, egyenjogúság nem alakulhatott ki. Ez az ellentmondás is hozzájárult ahhoz,

hogyan e generáció nőtagjaiban jelentős feszültségek halmozódtak fel. Másik stressz-forrás a számukra, hogy sokan úgy érzik, hogy a házon kívüli tevékenységük miatt a gyermekeikkel nem foglalkoztak, foglalkoznak annyit, amennyit kellene.

Minden probléma ellenére az egyenrangúvá válás útján olyan szintre értek, amelyre anyáik soha, és energiáikat viszonylag széles téren (munka, hobbi, politikai aktivitás) kamatoztatták.

Az 1946 és 1955 között született nők, mint az első "liberalizált", felszabadított korosztály tagjai a női egyenjogúság élharcosai voltak, az ő életükben keveredett a leginkább a régi és az új értékrend, ők törtek ki először a tradicionális női szerepből. Ők jártak először koedukált iskolákba már az első osztálytól kezdődően, vettek részt a hatvanas évek közepén a tömeges diákmegmozdulásokban, ítélték el a vietnami háborút és a vezető egyetemeken uralkodó hatalmi viszonyokat. Amikor férjhez menendő korba értek, ők indították be a "házassági boom"-ot, mely az esküvőt külön iparággá fejlesztette. 1971 és 1975 között születték gyermekeiket, ez az időszak volt a második demográfiai csúcs (az első 1947-ben kezdődött). Ma a legtöbben részmunkaidőben dolgoznak. Ők támogatták *Takako Doi*-t, az első női ellenzéki (Japán Szociáldemokrata Párt) pártvezetőt. Ők vettek részt először az felnőtt oktatásban. Sok területen új utat tapostak a későbbi nemzedékek számára.

A fiatalabb nemzedék

Az 1960 és 1969 között születettek ma huszonévesek, illetve a harmincas éveik első felében járnak. Ők már egy sokkal nyitottabb világban élnek, életmódjukat, céljaikat tekintve nagyobb lehetőségeik vannak, mint a korábbi generációknak.

A fiatal nők ma leginkább a tömegtájékoztatási eszközökből ismert csinos, okos, jól öltözött, dinamikus, nagyvárosi fiatal női sztárokhoz szeretnének hasonlítani, illetve úgy érzik, hogy ennek a modellnek az utánzását várják el tőlük. E modellt összevetve a saját képességeikkel gyakran lesújtó eredményre jutnak, ami önértékelési zavarokat, stresszt és frusztrációt okoz. Ennek következtében növekszik az anorexiás és alkoholistá fiatal nők száma.

Ők már a japán gazdasági csoda által biztosított jólétben nőttek fel, mindent készen kaptak, nem kellett komolyabb erőfeszítéseket tenniük semmiért. Sokszor úgy tűnik, hogy nem tudnak eligazodni a világban, nem tudnak igazán mit kezdeni magukkal. Könnyen kerülnek például az új egyházak (lásd Aum Sinrikju) befolyása alá.

Az iskoláik befejezése után szinte kivétel nélkül elhelyezkednek, még jobban kitolják a férjhezmenés idejét, mint nővéreik, de végül is férjhez mennek. Mivel hozzá vannak szokva bizonyos önállósághoz és az anyagi jóléthez, nem kívánnak csupán a férjük fizetéséből élni. Tekintettel arra, hogy a család jövedelméhez mindketten hozzájárulnak, a fiatal férjek is kiveszik a részüket a háztartási feladatokból.

A feleség jövedelme mellett a férj is kevésbé érzi magát kiszolgáltatottnak a munkahelyén, módja van arra, hogy a saját elképzelése szerinti, és nem a vállalat által számára kijelölt karriert fussa be. (Ez pedig a japán gazdasági csoda egyik alappillére, a vállalatnak elkötelezett, hosszú távon foglalkoztatott férfi munkaerő modelljét ássa alá!)

Még nem lehet tisztán látni, hogy e korosztálynál hogyan alakul majd a gyermekszülések száma, hiszen a fiatal nők még nem értek a szülőképes kor határáig, de úgy tűnik,

hogy az átlagos családnagyság tovább csökken, és a gyermektelen, kétkeresős házaspár, illetve az önálló életvitel népszerűsége emelkedik.

Azok a fiatal nők, akik a munkahelyeken a férfiakkal azonos feltételekkel kezdtek el dolgozni és felelősségteljes beosztásba jutottak, majd fel kellett adniuk munkájukat a gyermek(ek) születése miatt, gyakran a gyermekeken töltik ki elkeseredettségüket. (Legújabban megnőtt a gyermekükkel durván bánó fiatal anyák száma.)

E korosztály tagjai fogják talán kivívni a nők teljes munkahelyi egyenjogúsítását. Felemelik szavukat a gyermekintézményi hálózat kibővítéséért, a munkafeltételeknek a nők igényeihez való igazításáért. Bár a jelenlegi recesszió pozícióikat kissé visszaveti, hosszabb távon (az alacsony születési arányszámból adódóan) a munkaképes korosztály létszáma csökkenni fog Japánban, ami prognózisok szerint a nők fokozódó foglalkoztatásához, s ezzel együtt a nők igényeinek figyelembevételéhez fog vezetni.

Az értékrendek és életstílusok diverzifikációja a későbbiekben még inkább növelni fogja a nők közötti különbségeket. Az a nő, aki jól képzett, ambiciózus, karriert fut be a munkahelyén szinte egy más világban él és mozog, mint az akinek az életstílusa közelebb van a tradicionális női szerephez és viselkedésmintához. Ezzel a japán társadalom híres homogenitása is felbomlásnak indul.

ÖSSZEFOGLALÁS, KITEKINTÉS A JÖVŐRE

A jelenlegi helyzet

A japán társadalomban a nemhez kötött szerepek ma is jobban elválnak, erősebben élnek, mint a nyugati demokráciákban, vagy Magyarországon. Ennek több vetülete is részletesen be lett mutatva az I. fejezetben, így például a japán nyelv, a babonák területén. A nők családon belüli szerepében az elmúlt ötven évben a legjelentősebb változást a növekvő átlagos életkor, a csökkenő gyermekszülések, a nők gazdasági aktivitása okozta.

A hagyományos értékrend továbbélése nyomán a mai Japánban is jelentős eltérés van a lányok és fiúk *oktatása és munkahelyi alkalmazása* területén. A lányokkal szemben részben még ma érvényes az a II. világháború előtti társadalmi elvárás, hogy "jó feleséggé és bölcs anyává" váljanak. Ennek megfelelően a szülők (különösen az anyák) kevésbé várják el a lányaitól, mint a fiaiktól, hogy valamelyik jobb egyetemre jussanak be, amiben szerepet játszik annak mérlegelése is, hogy az ilyen képzésre fordított anyagi és egyéb áldozat a későbbi foglalkoztatás területén a lányok esetében kevésbé térül meg. Az iskolán kívüli képzés is eltérő jellegű, különösen a kamaszkorban: a lányok inkább kulturális és művészi képzést kapnak, a fiúk a továbbtanuláshoz szükséges ismereteket szerzik meg. Mindezek eredményeként a fiúk 1/3-a, a lányok 1/6-a szerez egyetemi diplomát. A lányok többsége a korábbi házasságra felkészítő iskolák hagyományait folytatva 2 éves főiskolát végzi el. A munkaerőpiacra belépő lányok így már fel vannak készítve arra, hogy a munkahelyi szerepük jelentősen eltér a férfiakétól.

A *munkahelyeken* a férfiak hosszú távú foglalkoztatásával szemben a *nők alkalmazását még ma is széles körben csak átmenetinek tekintik*. Ebből adódóan a munkahelyi betanítás, a vállalatban belüli rotáció a nők számára kevésbé nyitott. A vállalatnál töltött évekkal automatikus előléptetés, emelkedő bérezés, valamint a széles körű egyéb juttatások a nagyvállalatoknál foglalkoztatott férfi munkaerő kiváltságai, amiért cserébe a vállalat teljes elkötelezettséget vár. A férjhezmenéssel, illetve az első

gyermek megszületésével a japán nők többsége a korábbi munkahelyéről kimarad, s ezután főhivatású feleségekké, anyákká válnak, mely állapot Japánban magas társadalmi megbecsültségnek örvend. (Különösen, ha a magyarországi megítéléssel hasonlítjuk össze.) A legkisebb gyermek iskoláskorba érésekor a nők újra munkát vállalnak, többnyire részmunkaidőben. Ennek fő oka, hogy a munkahelyeken inkább csak kisegítő munkakörökben foglalkoztatják az anyákat. Egyre többen akarnak azonban a gyermekszülés után is érdemi munkakört betölteni, teljes-munkaidősként, a férfiakkal azonos bérezést és egyéb ellátást kapni.

Az ENSZ 1995 augusztusában nyilvánosságra hozott (116 országra vonatkozó) nemzetközi összehasonlítása szerint Japán csak a 27. helyet foglalja el abban a rangsorban, melyben a nők munkahelyi státuszának jellemzőit vetették egybe. Különösen akkor tűnik nagyinak a lemaradás e téren, ha figyelembe vesszük azt, hogy más általános mutatók (várható élettartam, egy főre jutó GDP stb.) tekintetében Japán a világ első 3 országa között helyezkedik el.

Annak ellenére, hogy a társadalmi élet több területén az asszonyok hátrányos helyzetben vannak a férfiakkal szemben, sokan úgy tartják, hogy *a japán nők tartalmasabb életet élnek, mint a japán férfiak*. A japán férfiak, mint az utószóban részletezve van, egész (munkaképes) életükben alárendelik magukat a cég, a "kaisa" érdekeinek. Ezzel szemben a nők többsége, főként amikor a gyermekek már óvodába, iskolába kerülnek, ideje nagy részével szabadon rendelkezik, azt saját elképzelése, hajlama, érdeklődési területe szerint, tehetsége kibontakozására, személyisége gazdagodására használhatja fel. A legtöbb otthon lévő, vagy részmunkaidőben dolgozó nő tanfolyamra (virágrendezés, teaceremónia, kalligráfia) jár, nyelvet tanul, sportol, vagy egyéb hobbijának hódol. Lakóhelyi, iskolai, tanfolyami asszony-közösségek alakulnak ki. A gyermekekkel közös, vagy azok nélküli kirándulásokat, összejöveteleket szerveznek. A japán nők így megőrzik testi és szellemi frissességüket. Arról nem beszélve, hogy a gyermekeiknek sokkal több odafigyelést, megértést tudnak nyújtani, mintha egész nap dolgoznának.

Amikor a nők változtatni szeretnének helyzetükön nem a jelenlegi japán férfimodell életét kívánják élni. Szeretnék ledönteni a nőkkel szembeni előítéleteket, csökkenteni a férfiaknak való (főként anyagi, gazdasági) kiszolgáltatottságukat, könnyíteni az életükön több gyermekintézménnyel, saját jogon járó egészségügyi ellátással, magasabb nyugdíjjal. Nem akarnak beolvadni egy férfiak uralta világba, azt szeretnék, hogy végre egyszer a férfiak tegyenek egy lépést feléjük, és nem fordítva.²⁸ A nők szerepének változása ugyanakkor a férfiak helyzetét is nagymértékben befolyásolja, és az egész japán társadalom további demokratizálódásának irányába hat.

Várható változások a közeljövőben

A közeljövőben a nemzetközi normáktól sok tekintetben elmaradó japán családjogi törvények felülvizsgálatát tervezi a japán Igazságügyi Minisztérium. Változásokat elsősorban a következő területeken fontolgatnak:

- a házasságkötés után is legyen mód a korábbi név megtartására;
- a több, mint ötéves különélés elegendő indok legyen a válás kimondására;

²⁸ Humanista erőszak? Új feminista mozgalmak. Heti Világgazdaság, 1994. augusztus 13. pp. 49-50.

- a házasságon kívül született gyermekek az öröklésnél ne kerüljenek hátrányos helyzetbe;

- engedjék meg a nőknek, hogy a válás után 100 nappal újra férjhez mehessenek, a jelenlegi 6 hónap helyett.²⁹

1995. június 5-én elfogadta a japán országgyűlés azt a törvényt, mely szerint 1999. április 1-jétől a vállalatoknak engedélyezniük kellene családoként egy alkalommal igénybe vehető 3 havi folyamatos fizetés nélküli szabadságot valamely családtag (férj, feleség, szülő, gyermek, após, vagy anyós) gondozása esetén. Ezzel kívánják megvédeni a (főként női) dolgozókat attól, hogy amennyiben a családban valakit átmenetileg ápolni kell, ez ne legyen elegendő indok a vállalatnak az azonnali felmondásra, vagy nyugdíjazásra.

Mint látható a közeljövőben esetleg meghozandó, illetve életbelépő intézkedések csak egy kissé tárják szélesebbre a kapukat a nők munkavállalása, illetve egyenjogúsága előtt, nagy áttörésre számítani nem lehet.

A Munkaügyi Minisztérium 1994. végi jelentése (White Paper on Working Women) nagyobb általánosságban jelöli ki a dolgozó nők helyzetének javítása terén elérendő célokat:

- Át kell tekinteni és meg kell változtatni a nemi szerepekről kialakított nézetet.
- Fejlesztetni kell az állami és önkormányzati gyermek- és idősgondozási rendszert.
- Segíteni kell az újra munkába állókat és bővíteni kell a részmunkaidős alkalmazást.

Ezeknek a valóban fontos céloknak az elérésére azonban a szükséges konkrét intézkedések és anyagi források még nem körvonalazódnak.

Míndezek alapján jelentős, ugrásszerű változás a közeljövőben nem várható.

„Tekintettel arra, hogy a nőkkel szembeni diszkrimináció nagyon mélyen gyökerezik a japán társadalomban, a feminista mozgalomnak nagy türelmet kell tanúsítani.” Nyilatkozta a legutóbb a nők egyenlőségéért küzdők egyik jólismert vezetője, *Kadzsi Csizuko*, japán ügyvédnő. Bár őt is irritálja a csiga-lassúságú előrehaladás, türelemre inti a nőket, mert a nők egyenlőségének gyors, erőszakos kikényszerítése szerinte a konzervatív erőkkal való konfrontációhoz vezetne, ami csak késleltetné a valódi egyenjogúság kivívását. Szerinte a nők helyzetét alapvetően a japán gazdaság szerkezete határozza meg, a vállalatok ugyanis elvárják, hogy az alkalmazott férfiak életüket a munkahelynek szenteljék. Ahhoz, viszont, hogy a férfiak kora reggeltől késő estig a munkájuknak élhessenek szükség van arra, hogy a háztartási feladatok és a gyermeknevelés terhet teljes egészében a nők vállalják. Tekintettel arra, hogy a japán gazdaság jelenleg (1990, a buborék-gazdaság kipukkanása óta) nagy változásokat él át, a mai helyzet jó lehetőséget teremthet arra, hogy mind a japán férfiak, mind japán nők átszervezzék az életüket. "Arra szeretném kérni az embereket, hogy úgy éljenek ahogy valóban szeretnének, mint igazi önálló egyéniségek. Azt hiszem, hogy meg fogják érteni, hogy (Japánban) mindeztideig nemcsak a nők, de a férfiak jogai is sértve voltak." "Állandó és türelmes erőfeszítésünk nyomán olyan jövőt szeretnénk kialakítani, amelyben az embereket mint individuumokat tisztelik, megszabadulva a nemi szerepek korábbi merev kereteitől."

²⁹ Fax hotline established for family law feedback. The Japan Times 1995. jan.16. p. 2.

A távolabbi jövő

Bár rövidebb időtávon belül a női egyenjogúság kivívása területén nem lehetünk túl optimisták, hosszabb, történelmi időtávban szemlélve, korszakos változásoknak vagyunk tanúi. Nemcsak a Japánban élő külföldiek, hanem maguk a japán nők is úgy látják, hogy a japán társadalom jövőjére az egyik, talán leglényegesebb hatással a nők szerepének változása lesz a következő évtizedekben. Többen "csendes forradalmárok"-nak³⁰ minősítik a japán nőket, akik egyre inkább kinövik a férfitársadalom által számukra kínált szerepet, egyre nagyobb részt követelve maguknak a családon kívüli társadalmi életből, előrelépési lehetőségekből is.

A japán társadalomban a hagyományos (a II. világháború előtti) értékrend felbomlásában van, s ez a nők helyzetének változásán keresztül is jól nyomon követhető.

A hagyományos értékrend válságának fő területeit az alábbiakban lehet kijelölni:

- *Felbomlásban vannak a hagyományos nemi szerepek.* Megszűnően a férfifelsőbrendűség. A II. világháború előtti férfiközpontú, vertikálisan szerveződött japán társadalom egyre közelebb kerül a demokratikus berendezkedéshez. A japán nők a korábbi teljes jogi és gazdasági kiszolgáltatottságból, mára a nemek közötti jogi egyenlőség elismerésig, s annak több-kevesebb sikerrel a mindennapi valóságba való érvényesítéséig jutottak el. Önértékelésük fokozódásával egyre kevésbé hagyják magukat bepréselni a régebbi korok női szerepébe, részt követelnek maguknak az élet minden területéből.

A nők térhódítása a politikai és gazdasági életben egyúttal ezen területek "humanizálásával" is jár, ami hosszabb távon a férfiak munkakörülményeinek javítását is szolgálja.

- A nők fokozódó családon kívüli szerepével párhuzamosan *a korábbi "női kötelezettségek"*, mint például az idősek, betegek ápolása fokozatosan *társadalmi kötelezettséggé válik*. Ez a társadalmi jövedelmek újraelosztását, az egészségügyi, szociális, jóléti kiadások növelését igényli, ami a japán gazdaság rugalmasságának csökkenését is okozhatja.

- *Megszűnően van a japán társadalom híres homogenitása.* A demokratikusabb berendezkedésben egyre inkább elfogadják az egyéni életvitelhez, a mássághoz való jogot.

- *Megszűnően van a munkahely érdekeinek az egyéni érdekek elé helyezése.* A dolgozó feleség mellett a férj is nagyobb részt vállal a gyermeknevelési és háztartási teendőkből, esetenként a munkahelyi kötelezettségeinek rovására is.

- Nagyrészen a nők foglalkoztatásának növekedésével és a munkahelyi szerepük változásával magyarázható, hogy a feudálisztikus felépítésű japán nagyvállalatokon belül is korszakos változások zajlanak: *felbomlásban van az "élethosszig tartó foglalkoztatás" intézménye.* A nők helyzetének változása az egész társadalomra, ezen belül az ún. férfitársadalomra is nagy változásokat hoz. A dolgozó feleség által nyújtott anyagi biztonság mellett a férj is megengedheti magának, hogy kilépjen attól a vállalattól, ahol nem érzi jól magát, s időt szánjon más munkahely keresésére.

Hosszabb távon a változások a japán "különlegesség" megszűnésének és nyugati típusú társadalom és gazdaság formálódásának irányába mutatnak.

³⁰ Japanese women: The silent rebels. City Life News Tokyo, August 1993, p. 5.

UTÓSZÓ

A japán férfiak védelmében

Ez a tanulmány, témájából adódóan csak érintőlegesen foglalkozik a japán férfiak helyzetével. Amikor a nők munkahelyi hátrányos megkülönböztetéséről, vagy a hagyományos háziasszonyi szerepbe szorításáról beszél, úgy tűnhet, hogy némi férfiellenes éle van – holott nem erről van szó.

A japán férfiakkal szembeni társadalmi elvárások, ha mások is, legalább olyan szigorúak, bizonyos tekintetben még megterhelőbbek is, mint a nőkkel szembeniek.

Mint az oktatásról szóló fejezetben láttuk, a fiúk tanulásával szemben egészen kis koruktól igen fokozott a családi elvárás. A családok pénzt, fáradságot, valamint a gyermek idejét, teherbíró-képességét sem kímélve úzik végig a fiúkat a japán oktatási rendszer "vizsga poklán". Általában nyolc éves kortól a fiúk túlnyomó többsége a normál iskolai elfoglaltságon túl esti iskolába jár, hogy megállja majd a helyét a következő felvételi vizsgán. Minden japán család azt szeretné, ha fia a "Tódai"-ra, a legrangosabb japán egyetemre kerülne majd be, mert az ott végzettek jutnak be a japán elitbe: a minisztériumokba, bankokba, óriásvállalatokhoz dolgozni, ahol karriert futhatnak be, és igénybe tudják venni az intézményi, vállalati kedvezmények széles körét. A lányok tanulásával szemben a családok általában nem támasztanak ilyen túlzott igényeket, tekintve, hogy a gazdasági életben szerepük jóval korlátozottabb.

A férfiak későbbi életét, előrejutását döntően az határozza meg, hogy az iskoláit befejezve hol tud elhelyezkedni. Az első munkába állás az esetek többségében egy életre szóló elkötelezettséget jelent. A munkába lépést követően, illetve első néhány hónapban, évben eldől, hogy "a karrierhez vezető sínre" kerül, vagy sohasem számíthat igazi fontos beosztás elérésére.

Amennyiben előre akar jutni, a saját elképzeléseit, ambícióit félre kell tenni, vállalni kell a napi több mint 10 órás munkaidőt, az általában két (esetenként öt-tíz) éves, család nélküli vidéki (külföldi) kiküldetést, a rotációs folyamatban az érdeklődési területétől távol eső feladatok elvégzését, azt hogy személyes sorsát nem ő, hanem a vállalati személyzeti osztály és a főnökei irányítják. A munkahelyi férfitársadalom összetartozását erősítő esténkénti közös ivászatokon, közös kirándulások (kimondatlanul) kötelező részt venni, sok esetben ugyanis itt dőlnek el a munkát érintő fontos kérdések.

A családon belül a szinte alig jelenlevő, s akkor is jóformán csak alvó, vagy táplálkozó férj, egy idő után (ahogy a japán férfiak minősítik magukat) "nagymeretű szemét"-té válik, aki "akkor jó, ha egészséges (tud dolgozni és pénzt keresni), de soha sincs otthon". Mind a feleség, mind az idős szülők anyagi biztonságot várnak elsősorban férjüktől, illetve fiuktól.

A hosszú munkaidő, a túlhajszoltság gyakran okoz a japán férfiak körében hirtelen halált (karosi), illetve különböző mentális, illetve egyéb betegségeket. A társadalmi elvárások által rájuk kényszerített életmód, s főként az, hogy nincs kitérési lehetőség, mód az önmegvalósításra, sok japán férfiban nehezen feloldható feszültségeket teremt, frusztrációt okoz. Ismertek Japánban az olyan fogalmak, mint "hazamenési fóbia", "munkába járási fóbia", "kiegéttségi szindróma". Nem véletlen, hogy a japán férfiak körében jóval magasabb az öngyilkosságok aránya, mint a japán nőknél. Gyermekkortól kezdve egészen az időskorig 2-3-szorosa a férfiak öngyilkossági rátája, a nőkének. A 75 év kor feletti kategóriánál fordul csak elő az, hogy több nő lesz öngyilkos, mint férfi, de ez alapvetően abból adódik, hogy a nők átlagosan 6 évvel tovább élnek.

A japán társadalom tehát nemcsak a nőktől vár el egyfajta "feminine" magatartást, de a férfiaktól is egy sokak számára nehezen teljesíthető "masculine" életmódot. Míg manapság egyre több a sikeres üzletasszony, sikeres családapáról nem hallani. A férfiaknál az átlagtól való eltérést a japán társadalom ma talán még kevésbé fogadja el, mint a nőknél.

A jelenlegi japán férfitársadalomban a különböző generációkhoz tartozók véleménye, hozzáállása a japán nők változó szerepéhez igen eltérő, s egyben azt is mutatja, hogy milyen korszakos változások játszódtak le a japán társadalomban a háborút követő ötven év alatt.³¹

Az *idősebb generáció*, akik 1930 előtt születtek úgy találják, hogy a nők szerepe Japánban, valamint a férfiak és nők közötti kapcsolatok olyan félelmetesen nagymértékben megváltoztak, hogy az számukra már alig fogható fel. Az a mód ahogy az édesanyjaik beszéltek és cselekedtek annyira eltér attól ahogy a feleségeik beszélnek és cselekednek, hogy azt gyakran alig tudják megérteni. Számukra a nők még ma is a gyermekekkel egy kategóriába tartoznak és ragaszkodnak ahhoz a hithez, hogy a társadalom nem fog megfelelően működni, ha a férfiak nem lesznek dominálók benne. Szilárdan ragaszkodnak ahhoz, hogy bár a nők szerepe változhat, továbbra is a férfiak a felsőbbrendűek és a nők helye továbbra is otthon van, ahol a gyermekekről és a férjeikről kell gondot viselniük. Sokuk büszke rá, hogy egyetlen ujját sem mozdítja azért, hogy segítsen a háztartásban és ő gyakorolja a megfellebbezhetetlen hatalmat otthon (teisu kanpaku). Azt vélik, hogy olyan korban élnek, amelyben életük hátralévő éveiben is ragaszkodhatnak a tradicionális értékekhez, amibe beletartozik a hagyományos nemi szerepek szerinti viselkedés is. Amikor olyan fiatal nővel találkoznak, aki keményen dolgozik a munkahelyi előrelépés érdekében atyáin és nagylelkűen igyekeznek viselkedni, hiszen a tradicionális értékek szerint ez a védelmező, férfias magatartás.

Az *1941 és 1945 között született férfiak* a nők előrenyomulását sokkal higgadtabban fogadják. Ezek a férfiak viszik a legnagyobb terhet a vállukon a munkahelyeken, rengeteget túlóráznak, nagyon ki vannak merülve. Nincs idejük kikapcsolódni, vagy a családdal foglalkozni. A feleségeik el vannak foglalva a gyermekek iskoláztatásával, nevelésével, többségük rész munkaidőben dolgozik, valamint gondját viseli a háztartásnak is. E feleségek kevés érdeklődést mutatnak a csak aludni hazajáró férjek iránt. A férfiak tudják, hogy a feleségeik gyakran nagy szabadságot élveznek, van idejük és pénzük az érdeklődési területüknek megfelelő tevékenység végzésére, barátnőikkel való összejárára, és nem nagyon értik, hogy miért akarnak a nők dolgozni, amikor olyan sok sokkal élvezetesebb módja is van annak, hogy eltöltsék a szabadidejüket. A középkorú férfiak bár már lemondtak arról, hogy feleségeik megmaradjanak a hagyományos női szerep keretei között, de ugyanakkor mégsem képesek kivonni magukat a hagyományos szerepekből.

A *háború utáni első generációhoz* tartozó, 1946 és 1955 között született férfiaknak nagyon vegyes érzései vannak a nők szerepének változásával kapcsolatban. Ők már együtt jártak iskolába a leány osztálytársaikkal, azonos könyvből tanultak. Megértik, hogy a nőket a férfiakkal azonosan kellene kezelni a munkahelyeken is, és azt is felfogják, hogy a nők nem csak gazdasági okokból kívánnak aktívak lenni a háztartáson kívül is. Ugyanakkor aggódnak, hogy ki fogja a gyermekek gondját viselni, mivel ők maguk nem kívánnak ebből a feladatból résztvállalni. Olyan körülmények között nőttek fel, hogy

³¹ Az itt következők *Iwao, Sumiko: The Japanese Woman; Traditional Image and changing reality* c. könyve alapján lettek összefoglalva

nincs is meg az ehhez a szükséges képességük, ismeretanyaguk, illetve gyakorlatuk. Úgy gondolják, hogy nem méltányos a nők részéről, hogy tőlük azt kérik, hogy főzzenek, takarítsanak, vagy tegyék tisztába a gyermeket. A munkahelyen bár még csak kis számban, de már találkoznak olyan karriert befutni kívánó nőkkel, akiket komoly riválisként kell figyelembe venniük. Az alacsonyabb kategóriában nagyobb számban foglalkoztatott nőkről tudják, hogy ha lehetőséget adnának számukra, ők is képesek lennének a jelenleg férfiakkal által végzett munkát ellátni azonos (esetenként talán jobb) színvonalon is. A nők így egyfajta fenyegetést jelentenek a számukra. Különösen a magabiztos, független nők azok, akikkel nem foglalkoznak szívesen. Úgy tartják, hogy ha egy férfinak és egy nőnek azonosak a képességei, a nő fog nagyobb figyelmet kapni, és ezt nem tartják méltányosnak.

A háború utáni első generációhoz tartozó házaspárok már az egyénragú, baráti házaspár mintát követik, ahol a feleség azt várja a férjétől, hogy úgy viselkedjék, mint egy barát.

A férj a fejével tudja, hogy mit kellene tennie, de többnyire nem képes kielégíteni a felesége elvárásait, más körülmények között nőtt fel, más magatartásformák rögzödtek benne. A tisztázatlan helyzetek stresszhelyzetek sorát indikálják. Ezeknek a férfiakkal az otthonlét gyakran nem a munka utáni kikapcsolódást, relaxációt, hanem a munkahelynél nagyobb stresszt jelent. A transzvesztita bárok népszerűsége (ahol a férfiak megfedelkezhetnek férfiasságukról) és a hazamenéstől való félelem fóbiája mutatja, hogy a férfiakkal milyen megterhelést okoz a még élő régi és a már létező új nemi szerepek egyaránt megfelelni, illetve kettő között lavírozni.

Az *1960 után született fiatal férfiak* természetesnek találják a megváltozott női szerepet, mert nincsenek közvetlen tapasztalataik a hagyományos nemi szerepekről. Ők már sokkal természetesebb, stressznélküli kapcsolatban vannak a nőkkel. Az egyenjogúság elfogadása számukra nem okoz problémát. Együtt nőttek fel az "új" lányokkal, a baráti kapcsolat férfiak és nők között így számukra természetes. Számukra nem változtak meg a nők, úgy nőttek fel, hogy észrevehették a nők erejét, így nem félnek attól sem, hogy tőlük függenek, velük dolgozzanak, alá-fölérendeltségi viszony nélkül. Mint tanulók, a lányoknak gyakran több energiájuk volt, s jobb eredményeket is elérhettek, mint a fiúk; otthon pedig a fiúkkal szemben az anya nagyobb hatalmat gyakorolt, mint a távollévő apa. Az anyától, a nőktől való függőség így nem sérti férfi-büszkeségüket. Képesek elfogadni, hogy a jobb képességű lányok, nők a munkahelyen is előbbre jutnak, mint a kevésbé rátermett férfiak.

Az 1960 után született férfiak sokkal egyénibb módon élnek, mint az idősebbek, és fontosabbnak tartják a munkahelyen kívüli életüket, csakúgy mint a nők. Az idősebbek gyakran támadják őket, hogy nem elég férfiasak, nőies tulajdonságaik vannak, pl. nem használják a korábbi lekezelő férfi nyelvet, udvariasabban fejezik ki magukat, képesek a saját személyi tisztaságukról maguk gondoskodni, figyelemmel vannak a többiek érzéseire stb.

Egyértelműen olyan feleséget akarnak, aki dolgozik, két okból is. Egyrészt, a csak otthon ülő feleségről gondoskodni túl nagy felelősség, másrészt a feleség fizetése is jól jön a családi költségvetésben. Így a fiatal feleségek számára a munka már nem egy a választási lehetőségek közül, nem élvezik azt a fajta életmód megválasztási szabadságot, amit anyáik és nővéreik, akik választhatták azt is, hogy nem dolgoznak. A dolgozó feleség azzal is jár, hogy a férfiak nagyobb részt vállalnak a háztartásból, a gyermekek gondozásából. Ma már előfordul, hogy a fiatal férfi nem marad bent tovább dolgozni, mert a feleségének sürgős,

fontos munkája van és ma ő gondoskodik a gyerekekről. Növekvő azon fiatal férfiak száma, akik előtérbe helyezik a család érdekeit a munkahely érdekeivel szemben. A dolgozó, jól kereső feleség lehetővé teszi a férje számára, hogy megváljon kimerítő, lélekölő munkájától és olyant keressen, ami kellemesebb számára. Ez a tendencia mélyreható változásokat indít el a japán munkahelyi alkalmazási rendszerben és sokkal humánusabbá teszi a férfiak életét is.

*FONTOSABB ADATOK
a japán nőkről*

Egy nőre jutó átlagos gyermekszám (1993)	1,46
Az első férjhezmenés kori átlagos életkor (1993)	26,1 év
A férjhezmenéskor a munkát abbahagyók aránya	60%
A nők aránya az összes munkavállalók között	37,9%
Felsőfokú képzésben résztvevők aránya	37,4%
Válási arányszám (válás/ezer házaspár)(1993)	1,52

Vezető állású nők aránya a állami hivatalokban 1994. márc. 31-én	0,8%
Női bírók létszáma aránya az összes bírók közül 1994. márc. 31-én	235 fő 8,3%
Női ügyészek létszáma aránya az összes ügyészek közül 1994. márc. 31-én	77 fő 3,7%
Női országgyűlési képviselők létszáma aránya az összes képviselők közül 1994. márc. 31-én	51 fő 6,8%

Forrás: Japanese women in U.N. outpace domestic colleague. The Japan Times p. 2. 26, 1995.

TÁBLÁZATOK

1. Születéskor várható élettartam (év)

Év	Nők	Férfiak
1950	61,5	58,0
1960	70,19	65,32
1970	74,66	69,31
1980	78,76	73,35
1990	81,90	75,92
1992	82,22	76,09
1994	82,98	76,57

Forrás: Statistical Yearbook of Japan.

2. A 15 évnél idősebb nők családi állapotának alakulása (ezer fő)

Megnevezés	1960	1970	1980	1990
Összesen ^a	33 810	40 669	46 060	51 842
Egyedülálló	9 099	10 112	9 617	12 150
Házias	19 200	24 525	29 472	31 290
Özvegy	4 784	5 188	5 717	6 396
Elvált	720	905	1 129	1 671

^a Tartalmazza az ismeretlen családi állapotúakat is.

Népszámlálási adatok, az adott évek október 1. állapota szerint.

Forrás: Statistics Bureau, Management and Coordination Agency, Japan.

3. A 15 évesnél idősebbek iskolázottsági szintje (ezer fő)

Megnevezés	Nők			Férfiak		
	1970	1980	1990	1970	1980	1990
Összesen	40 669	46 040	51 842	38 227	43 442	48 956
ebből:						
Alapfokú	21 234	17 692	15 615	17 750	14 276	13 000
Középfokú	13 047	18 609	22 147	10 677	15 401	18 903
Szakmai	1 568	3 385	6 030	1 370	1 701	2 390
továbbképzés						
Egyetem, főiskola	497	1 304	2 329	3 222	5 845	8 493
Beiratkozott	3 201	3 791	4 825	3 963	4 508	5 493

Forrás: Statistical Yearbook of Japan.

3.1. Az egyetemre beiratkozott nők száma és aránya

Év	Egyetemre beiratkozottak létszáma (ezer fő)			A nők aránya (%)
	összesen	férfiak	nők	
1955	523	458	65	12,4
1960	626	540	86	13,7
1970	1407	1154	253	18,0
1980	1835	1430	405	22,1
1990	2133	1549	593	27,8
1993	2390	1665	725	30,3

Forrás: Statistical Yearbook of Japan.

4. A 15 éven felüli népesség foglalkoztatottsága nemek szerint (%)

Év	15 éven felüli népesség	Ebből:					
		Munkaerő	ebből:		Nem munkaerő	ebből:	
			Alkalmazott	Munkanélküli		Háztartásbeli	Iskolába jár

Férfiak

1950	100,0	83,2	82,1	1,1	16,8	0,3	9,1
1960	100,0	84,8	83,4	1,4	15,0	0,5	7,6
1970	100,0	81,8	80,8	1,0	18,1	0,2	10,8
1980	100,0	79,8	78,2	1,6	19,8	0,2	10,7
1990	100,0	76,1	72,1	1,7	22,2	0,3	11,1
1993	100,0	78,0	76,1	1,9	21,8	0,4	10,0

Nők

1950	100,0	49,3	48,8	0,5	50,7	32,8	7,3
1960	100,0	54,5	53,6	0,9	45,3	29,8	6,4
1970	100,0	49,9	49,3	0,5	50,1	33,8	8,0
1980	100,0	47,6	46,7	0,9	52,1	34,0	8,1
1990	100,0	49,5	48,3	1,2	50,1	29,7	8,8
1993	100,0	50,3	49,0	1,3	49,6	29,9	8,3

Forrás: Statistical Yearbook of Japan.

5. Foglalkoztatási státusz Japánban nemek szerinti bontásban, 1987-ben

Nemek	Alkalmazottak	Önállóak	Családi vállalkozásban dolgozók
	%	%	%

Összes foglalkoztatottak

Nők	68,6	12,1	19,3
Férfiak	79,5	17,8	2,7

Nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatottak

Nők	75,6	11,6	12,9
Férfiak	84,7	13,5	1,7

Forrás: Ministry of Labor Japan.

6. A foglalkoztatottak aránya nemek és korcsoportok szerint 1987-ben és 1992-ben, %-ban

Korcsoport	Férfiak			Nők		
	1987	1992	változás	1987	1992	változás
	(a)	(b)	(b)-(a)	(a)	(b)	(b)-(a)
Összesen	77,0	77,6	0,6	48,2	51,0	2,8
15-19	16,9	18,5	1,6	16,7	17,3	0,6
20-24	72,3	73,6	1,3	70,9	73,4	2,5
25-29	94,9	95,3	0,4	54,3	62,1	7,8
30-34	96,7	97,0	0,3	49,4	53,6	4,2
35-39	97,1	97,2	0,1	60,2	63,2	3,0
40-44	97,3	97,4	0,1	68,2	71,1	2,9
45-49	96,7	97,4	0,7	68,4	72,7	4,3
50-54	95,2	96,6	1,4	62,3	68,4	6,1
55-59	88,2	93,4	5,2	50,8	56,9	6,1
60-64	67,4	72,3	4,9	38,0	41,1	3,1
65+ éves	38,4	40,8	2,4	16,4	17,5	1,1

Forrás: Statistical Notes of Japan No. 47 March 1995. p: 1 International Statistical Affairs Division – Statistical Standards Department – Statistics Bureau – Management and Coordination Agency.

(Az adatok az öt évenként ismétlődő október 1-i részletes munkaügyi felmérésének eredményei.)

7. Az alkalmazottak megoszlása alkalmazási formánként, %-ban

Alkalmazási forma	Férfiak		Nők	
	1987	1992	1987	1992
Alkalmazottak	100,0	100,0	100,0	100,0
Vezetők, irányítók	8,5	3,6	9,6	4,4
Nem vezetők	91,5	96,4	90,4	95,6
Teljes munkaidős	83,2	60,6	90,4	95,6
Részmunkaidős	0,7	26,3	81,4	27,5
"Arubaito"	3,3	5,5	4,0	6,0
"Shokutaku"	1,6	1,5	1,8	1,5
Alkalmi munkás	0,1	0,3	0,2	0,6
Egyéb	2,5	2,2	1,9	1,9

Forrás: mint a 6. táblánál, p:4.

Megjegyzés: Az "Arubaito" kategóriában az alkalmanként, heti néhány órát dolgozó diákok szerepelnek.

A "Shokutaku" kategóriában az alkalmanként kisegítő nyugdíjasok szerepelnek.

8. Az alkalmazott nők megoszlása jövedelemscsoportok szerint 1992-ben, %-ban

Jövedelemscsoportok (ezer yen/év)	Összes	éves korosztály						
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-54	55-
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
< 1000	28,1	34,2	10,0	13,3	28,2	36,8	35,4	34,8
1000-2000	27,3	46,8	33,6	22,2	20,7	21,4	25,4	31,5
2000-3000	23,4	17,7	46,0	35,0	21,1	15,6	16,3	14,3
3000-4000	10,4	0,8	9,1	22,3	16,8	10,2	8,2	7,0
4000-5000	5,0	0,0	0,7	5,9	9,5	8,5	5,5	4,0
5000-7000	3,8	0,0	0,2	0,9	3,0	6,3	6,1	4,5
7000-	1,7	0,0	0,0	0,3	0,5	0,9	2,8	3,8

Forrás: mint a 6. táblánál p:10.

9. Vélemény a japán nők munkahelyi helyzetéről, százalékos megoszlás

	A felvételnél	A besorolásnál és a juttatásoknál
--	---------------	-----------------------------------

A válaszolók aránya, akik szerint a nők helyzete

nagyon hátrányos	22,2	34,6
valamelyest hátrányos	57,4	49,0
nem hátrányos	11,7	6,9
Nem válaszolt	8,7	9,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Yomiuri Shinbun, May 14, 1984.

10. Öngyilkosság miatti elhalálozás, 1992

Korosztály	Férfiak	Nők
0	-	-
1-4	-	-
4-14	52	32
15-24	996	440
25-34	1501	633
35-44	2281	805
45-54	2988	1193
55-64	2772	1315
65-74	1383	1240
75+	1543	1719
Összesen	13516	7377

Forrás: Statistical Yearbook of Japan.

IRODALOMJEGYZÉK

- /1/ *Iwao, Sumiko*: The Japanese women; Traditional image and changing reality. The Free Press A Division of Macmillan, Inc. New York, 1993.
- /2/ From family ties to financial ties: Shifting values in the Japanese family; Changing lifestyles in Japan 5. Hakuhodo Institute of Life and Living, Tokyo, 1989.
- /3/ *Saso, Mary*: Women in the Japanese workplace. Hilary Shipman Limited, London 1990.
- /4/ English Discussion Society: Japanese women now. Women's Bookstore Shoukadoh Tokyo 1993.
- /5/ *Roberts, Glenda S*: Staying on the line; Blue-collar women in contemporary Japan. University of Hawaii, Honolulu, 1994.
- /6/ *Lam, Alice C.L.*: Women and Japanese management: Discrimination and reform. Routledge, London - New York, 1992.
- /7/ *Brinton, Mary C.*: Women and the economic miracle; Gender and work in postwar Japan, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London. 1993.

Tárgyszavak: Nők, család, házasság, válás, iskolázottság

CHANGES IN THE TRADITIONAL JAPANESE SCALE OF VALUES
WITH SPECIAL REGARD TO THE POSITION OF WOMEN

FIGYELŐ

ANDORKA RUDOLF
(1931–1997)

1997. június 30-én meghalt *Andorka Rudolf*. Ez a száraz, fájdalmas tény. Pótolhatatlan úr marad utána emberileg, tudományosan, pedagógiailag, politikailag. S a megemlékező ott áll a feladat előtt: hogyan lehet a halálból – mely ráadásul hosszas küzdelem után következett be – valami vígasztalót, valami előremutatót kifacsarni. Lassan rakosgatom össze az információmorzsákat. Zaklatott, az elején többször megtört életút, de töretlen etika, töretlen alkotni akarás, újból és újból feltápáskodás. Az akadályok/akadályozók dacára fokozatosan felfelé ívelő pálya a Központi Statisztikai Hivatal különböző részlegeiből, pozícióiból egészen az egyetemi rektorságig, az OTKA és számos más társadalmi szervezet elnökségéig, melyet utolsó éveiben a legnagyobb elismerést jelentő díjak sora szentesített. Az úrt, a hiányt azonban nem itt érzem igazán. A vezető posztokat ismét betöltik, az egyesületek tagsága kipótlódik. Félek azonban, hogy nem látom többé azt a sokat tudó mosolyt, nem hallom a megbocsátó iróniát, nem leszek részese a tudományterületeket és kontinenseket átívelő elemzéseknek, melyeket halk szóval, egyszerűen megfogalmazva, de lényegbe vágóan osztott meg beszélgető társával. Lesz-e még egyszer valaki, aki ilyen gyorsasággal, ilyen hatékonyan gyűjti össze a társadalom megismeréséhez szükséges alapvető információkat féltucatnyi tudományból és ilyen önzetlenül adja tovább azokat akár kezdő, névtelen munkatársainak is anélkül, hogy ezért bármiféle viszonzószolgálatot várna el? Lesz-e még egy társadalomtudós, aki korszerűen egyetemes és ugyanakkor mélyen magyar, vallásos és felvilágosult, közéleti szereplő és tudós, hivatalnok és magánember egyszerre?

Egy réteggel mélyebbre próbálok hatolni. *Andorka Rudolf* több, egymáshoz kapcsolódó társadalomtudatási ágat művelt – közöttük professzionális módon a demográfiát is. Ezt a tudományterületet sokan száraznak tartják számoszlopai, táblázatai, ábrái miatt. *Andorka Rudolfnak* azonban sikerült ezt élettellel megtöltenie. Igazából azok a demográfiai határterületek – mobilitás, család, gyermekvállalás, népességpolitika – izgatták, amelyek szilárdan bekapcsolják a népesség tudományos elemzését a többi társadalomtudományi kutatási terület szövevényébe, alapvető és érzékeny, tudományos és nemzeti, vallási és politikai kérdések. Egyszerre tudta e sok szempontot figyelembe venni, egyiket sem túlozva el, egyikre sem taposva rá s tette mindezt szakmai alázattal, módszertani engedmények nélkül, de mégis világosan, közhírhűen. *Andorka Rudolf* példája arra int minket, hogy a társadalomtudomány elemzése nem válhat félrevonult tudóscsoportok öncéljává, avagy a napi politika kívánalmainak kiszolgálásává. Egyetlen tudományág, így a demográfia sem lehet elkülönült terület, egyszerre kell kötődnie más tudományterületekhez, valamint a mindennapi gyakorlathoz, eszmékhez és cselekedetekhez, emberiséghez és magyarsághoz.

A demográfián belül különösen sokat tett a termékenység, a család, és a szociológiához is kapcsolódó mobilitás vizsgálata terén. Nagyméretű, átfogó és jelentős vizsgálatok fűződnek nevéhez, de talán még ennél is fontosabb, hogy ezek során ajtót nyitott a világra. Egyrészt folyamatosan szorgalmazta a nemzetközi összehasonlításokat, másrészt hazai adataink elemzésében a legfrissebb külföldi módszerek és gondolatok alkalmazására törekedett. Két

lábón járó módszertani kézikönyv, szakirodalmi szemle volt. Ha kérdeztük valamiről, nemcsak az illető szakterület legfrissebb trendjeit ismerte, hanem a szóban forgó szaktudomány fontos reprezentánsait is, többnyire személyiségükig bezárólag. Ráadásul a vizsgált témának nemcsak jelenbeli kapcsolódásaira volt tekintettel. Történeti demográfusként gyakorlati meghonosítója volt Magyarországon a termékenységtörténet egyének-családok vizsgálatán alapuló híres módszerének, a családrekonstrukciónak, és nevéhez fűződik a modern történeti család- és háztartáskutatás elindítása is. Külön kiemelendő, hogy nemcsak a másutt keletkezett módszerek ismertetését, adaptálását végezte el, hanem tucatnyi falu tényleges elemzését is. Az ő érdeme, hogy jelenleg Magyarország e téren több esettanulmánnyal rendelkezik, mint egész Közép-Európa együttvéve s ezek az eredmények *Andorka Rudolf* konferencia-előadásai révén ténylegesen bekerültek a nemzetközi tudomány vérkeringésébe. *Andorka Rudolf* megmutatta, hogy nem elég otthon lennünk egy szakterületen, hanem a megszerzett ismeretek birtokában tényleges eredményeket felmutató munkát is kell végeznünk. Ugyanakkor az elsajátított módszereket, ismereteket nem szabad saját monopóliumként kezelnünk, hanem tovább kell adnunk pályatársainknak, tanítványainknak, itthon és külföldön egyaránt.

Megemlékezésem elején az űr érzetével kezdtem. A végiggondolt megállapítások során ez az érzés nem múlt el – *Andorka Rudolf* alkotó élete emberi mértékkel mérve túl korán szakadt meg –, de némileg enyhült. Életmű és példák sora maradt utána, melyeket a továbbiakban értékelnünk, megszívlelnünk, követnünk kell. *Andorka Rudolf* szoros egységet alkotó emberi, tudósi, pedagógusi attitűdje, példája nem feledhető, képességeink szerint követendő, továbbadandó. Emlékét megőrizzük, életének, műveinek tanulságából tovább épülünk.

Faragó Tamás

EURÓPAI NÉPESEDÉSI KONFERENCIA KRAKKÓBAN

A finnországi Jyväskylät, Párizst és Milánót követően Krakkóban került sor az európai demográfusok immár negyedik nemzetközi konferenciájára. A konferencia munkanapjai 1997. június 11., 12. és 13. voltak. Ezt követően a rendezők különféle kirándulásokat szerveztek a résztvevőknek. A konferencia megrendezésére az Európai Népeségtudományi Unió (EAPS), a Varsói Népeségtudományi Egyetem (SGH) és a Krakkói Közgazdaságtudományi Egyetem (AE) rendezésében került sor. A lengyel szervező bizottságának *Janina Józwiak* professzor asszony, *Jerzy Z. Holzer* professzor, *Irena E. Kotowska* professzor asszony és *Józef Pocięcha* professzor voltak tagjai, akik munkájukat *Malgorzata Gut-Mostowy* és *Stanislaw Gac* adminisztrátorok segítségével végezték. A konferencián az Európai Népeségtudományi Társaság vezetőségének újválasztására nem került sor. Elnöke továbbra is *Graziella Caselli* professzor asszony (Olaszország), alelnöke *Tapani Valkonen* professzor (Finnország), főtitkára *Nico van Nimwegen* professzor (Hollandia), tagjai *Alexander Avdeev* professzor (Oroszország) és *Janina Józwiak* professzor asszony (Lengyelország), ügyintéző titkára *Gijs Beets* professzor (Hollandia) maradt. Az Európai Népeségtudományi Unió korábbi elnökei, jelenleg tiszteletbeli elnökei: *Dirk van de*

Kaa professzor (Hollandia), *Gérard Calot* professzor (Franciaország) és *Charlotte Höhn* professzor asszony (Németország), akik közül *Charlotte Höhn* vett részt a krakkói konferencia munkájában.

A Konferencia a résztvevők regisztrálása és az ünnepélyes megnyitás után *David Coleman* professzor (Egyesült Királyság) plenáris előadásával kezdődött. Az előadás az európai országok demográfiai fejlődésének hasonló, illetve azonos és megkülönböztető sajátosságait mutatta be és elemezte. Előadását (melynek magyar nyelvre fordított szövege a *Demográfiában* is megjelenik) vita követte.

A Konferenciának kilenc fő témaköre volt.

A kilenc fő témakör mindegyike az aktuális népesedési kérdésekkel foglalkozott és a fő témakörök mindegyike számos kapcsolódó téma bemutatását és megvitatását ölelte fel.

Az első fő témakör, melynek szervezője *Jerzy Z. Holzer* professzor (Lengyelország) volt, a termékenység, a fogamzásgátlás és a reprodukciós egészség problematikájával foglalkozott. A témakörhöz tartozó előadások megtartására, megvitatására és értékelésére a konferencia négy ülészakán került sor.

A második fő témakör, melynek szervezője *Antonella Pinelli* professzor asszony (Olaszország) volt, a család és a háztartás kialakulásával foglalkozott. Az előre jelzett előadások megtartása, megvitatása és értékelése szintén négy ülészakát vett igénybe.

A harmadik fő témakör, melynek szervezője *Tapani Valkonen* professzor (Finnország) volt, az egészséggel, a morbiditással és a mortalitással kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. A bejelentett előadások megtartására, megvitatására és értékelésére a konferencia nyolc ülészakán került sor.

A negyedik fő témakör, melynek szervezője *Marek Kupiszewski* professzor (Lengyelország) volt, a belső vándorlással kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. Az előre jelzett előadások megtartása, megvitatása és értékelése két ülészak megtartását tette szükségessé.

Az ötödik fő témakör, melynek szervezője *Antonio Golini* professzor (Olaszország) volt, a nemzetközi vándormozgalom problematikájával foglalkozott. A bejelentett előadások megtartása, megvitatása és értékelése három ülészakát vett igénybe.

A hatodik fő témakör, melynek szervezője *Irena E. Kotowska* professzor asszony (Lengyelország) volt, a népességstruktúrával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. A bejelentett előadások megtartására, megvitatására és értékelésére a konferencia két ülészakán került sor.

A hetedik fő témakör, melynek szervezője *Frans Willekens* professzor (Hollandia) volt, a demográfia módszertani eszköztárának aktuális kérdéseivel foglalkozott. Az előre jelzett előadások megtartása, megvitatása és értékelése a konferencia két ülészakának megtartását tette szükségessé.

A nyolcadik fő témakör, melynek szervezője *Charlotte Höhn* professzor asszony (Németország) volt, népesedéspolitikai örökzöld kérdéseivel foglalkozott. A bejelentett előadások megtartására, megvitatására és értékelésére a konferencia két ülészakán került sor.

A kilencedik fő témakör, melynek szervezője *Therèse Locob* professzor asszony (Franciaország) volt, a népességfejlődés globális alakulásával és várható következményeivel foglalkozott. Az előre jelzett előadások megtartása, megvitatása és értékelése a konferencia két ülészakának megtartását tette szükségessé.

A Janina Józwiak professzor asszony (Lengyelország) által szervezett, három ülészakát igénybe vevő nyílt fórumon tizennégy további előadás hangzott el és képezte megvitatás tárgyát.

A Konferenciának 182, főként európai országból származó résztvevője volt, de egy-egy résztvevővel képviseltette magát Ausztrália és Kanada is, és jelen voltak az ENSZ szakosított szerveinek képviselői is. Magyarországot *Miltényi Károly*, a KSH NKI nyugalmazott igazgatója, *Valkovics Emil*, a KSH NKI tudományos tanácsadója, *Illés Sándor*, a KSH NKI tudományos munkatársa és *Radnóti László*, a KSH fogalmazója képviselte. A magyar résztvevők mindegyike előadóként szerepelt a Konferencián. *Miltényi Károly Gijs Beets* professzorral (Hollandia) Magyarország és Hollandia népessége demográfiai öregedése összehasonlító vizsgálatának eddigi eredményeiről tartott előadást és *Jenny Gierveld* professzor asszonnyal (a NIDI igazgatójával), valamint *Gijs Beets* professzorral megbeszéléseket folytatott a holland–magyar bilaterális öregedési vizsgálattal kapcsolatos további teendőkről. *Valkovics Emil* egy indirekt matematikai modellezési eljárás demográfiai alkalmazási lehetőségeiről tartott előadást. *Illés Sándor* előadása a területi mobilitás volumene magyarországi változásainak bemutatásával és elemzésével foglalkozott. *Radnóti László* a téli hónapokban megfigyelhető halandósági többlet feltételezett kiküszöbölésének az átlagos élettartam hosszára gyakorolt hatásával foglalkozó elaborátumot nyújtott be a Konferencia egyik ülészakán. Valamennyi magyar résztvevő részt vett a Konferencián elhangzott előadások megvitatásában is.

A Konferencián első ízben került sor a legmagasabb színvonalú dolgozatot benyújtó fiatal kutatók *Gunther Beyer emlékéremmel* (és pénzjutalommal) történő kitüntetésére. Ez alkalommal a bíráló bizottságot képviselő *Charlotte Höhm* professzor asszony (Németország) két fiatal kutatónak nyújtotta át a kitüntetést.

A Konferenciát az ENSZ Népesedési Alapján (UNFPA) kívül Lengyelország Statisztikai Főhivatala, Lengyelország Tudományos Kutatási Bizottsága, Lengyelország Oktatásügyi Minisztériuma, a Lengyel Tudományos Akadémia, a Lengyel Fejlesztési Bank és a lengyelországi Polmos–Lazcut szervezet támogatta pénzügyileg.

A Konferencia szervezői az első munkanap estéjén igen magas színvonalú fogadást adtak, a második munkanapot követő estén pedig a Konferencia lengyel szervezői adtak díszvacsorát a Konferencia résztvevőinek tiszteletére.

Bejelentették, hogy az Európai Népeségtudományi Unió (EAPS) következő konferenciájának színhelye 1998-ban Bari-ben (Olaszország) lesz. Kiosztották az 1999-ben Hágában tartandó nemzetközi népesedési konferencia előzetes programját is.

Valkovics Emil

BEMUTATKOZOTT AZ ATA

Az Aktív Társadalom Alapítvány (ATA) 1997. október 21-én nyitotta meg irodáját a IX. kerület Liliom u. 8. sz. alatt. Ebből az alkalomból a Kuratórium fogadást adott, amelyen ismert demográfusok, szociológusok, szociálpolitikusok vettek részt.

Az ATA 1992-ben alakult. 1992–1996 között szervezte a magyarországi SOCO-kutatásokat (Social Costs of Economic Transformation – A gazdasági átmenet társadalmi költségei). Az utóbbi években lényegesen kiszélesítette tevékenységi körét és a hazai független társadalomtudományi kutatások egyik szervezőjévé, támogatójává vált.

Az ATA Kuratóriumának tagjai:

Szalai Júlia, elnök

Hablicsek László, ügyvivő

Győri Péter

Orosz Éva

Szabó Sándorné

Az új körülmények között lehetőség nyílik arra, hogy az ATA tovább szélesítse tevékenységi körét és műhelyt teremtsen a társadalompolitika fontos szakmai, szakpolitikai kérdéseinek megvitatására. Ennek egyik példája az 1997. november 18-án rendezett vita, melynek témája *Losonczy Ágnes*: „A népegészség állapota. Az átalakulásban összetorlódott idő és a jelenbe érő folyamatos múlt – 1997” c. tanulmánya volt.

H.L.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

SWANSON, D.A.–BURCH, T.K.–TEDROW, L.M.: *What is applied demography?* (Mi az alkalmazott demográfia?) *Population Research and Policy Review*, 1996/5-6. 403–418. p.

Az utóbbi évtized során az alkalmazott demográfia széles körű elismerést nyert, mint a demográfia különálló szakterülete. A szerző az alkalmazott demográfia meghatározásait és megkülönböztető jegyeit veszi sorra, szakirodalmi hivatkozásokkal. A szakterület művelőitől származó meghatározások általában megegyeznek az alábbi pontokban:

- Az alkalmazott demográfia a népesedéstudományi szakértelmet viszi át jól meghatározott, sajátos gyakorlati problémák megoldásába.
- E problémák főként üzleti és állami vagy helyi kormányzati körökből származnak.
- A problémák jellemzően kis földrajzi területekre vonatkozóan merülnek fel.
- Az alkalmazott demográfia alapvető elemző tevékenységi formái a népességbecslések és előrejelzések.
- Az alkalmazott demográfia viszonylag keveset foglalkozik elméleti kérdésekkel és oksági magyarázatokkal.
- Az alkalmazott demográfusi munka nem önálló tudományos tevékenység, hanem megrendelést teljesít.

Az alkalmazott demográfia definícióiból következően a népesség nagyságának, eloszlásának és összetételének, a termékenység, halandósági és vándorlási viszonyainak olyan tanulmányozásáról van szó, amelynek közvetlen célja a közületi és magánszektor javainak vagy szolgáltatásainak tervezésére, fejlesztésére és elosztására vonatkozó döntések előkészítése, ill. támogatása. Ennek megfelelően az ilyen tevékenység fontos eleme a döntéshozatalhoz szükséges információ megfelelő pontossága, az időtényező és a munka költségkerete.

A módszereket illetően az alkalmazott demográfia elsősorban a becslésekre és előreszámításokra támaszkodik. Emellett más technikákat is használ, pl. a földrajzi információs rendszerek (GIS) és az általános demográfia különböző elemeit. Ugyanakkor az alapvetően demográfiai jellegű módszereken túl az alkalmazott eljárások nagymértékben változnak a megrendelő szektortól függően: a magánszektor esetében pl. hasznos lehet a pénzügyi elemzés és könyvvitel legalább felületes ismerete, míg kormányzati megbízásnál fontosnak tűnik némi jártasság a jog bizonyos területein. Az alkalmazott demográfia fő nyersanyagát a földrajzilag aggregált népszámlálási adatok alkotják, de ezekhez csatlakoznak a népességre vonatkozó más jellegű információk is. Egyelőre folyik a vita, hogy az alkalmazott demográfiát a kisterületi népességbecslések és előrejelzések végzésére szakosodott szűk területként kell-e kezelni, vagy inkább a kormányzati vagy üzleti döntés-előkészítésnek a demográfiai szempontokat érvényesítő aktív és középponti elemeként. Az alkalmazott demográfiát jelenleg többnyire az egyetemeken szociológiai, közgazdasági, földrajzi tanszékeken, ill. interdiszciplináris keretek között oktatják, pedig a döntés-előkészítési folyamatok befolyásolása talán a kereskedelmi, államigazgatási vagy várostervezési szakokon szerzett felkészültséggel lenne hatékonyabb.

DORBITZ, J.–FLEISCHACKER, J.: *Der Übergang von der Bevölkerungs – zur Familienpolitik in den neuen Bundesländern – ein Beitrag zum familienpolitischen Diskurs in Deutschland.* (Átmenet a népesedéspolitikáról a családpolitikára az új szövetségi tartományokban – adalék a német családpolitikával kapcsolatos vitához.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1995/2. 159–185. p.

Az egykori Német Demokratikus Köztársaságban az 1970-es években mindinkább teret nyert a pronatalista népesedéspolitika. Ennek hatása azonban korlátozott volt, és végeredményben bebizonyosodott, hogy az állam a népesedés fő trendjeit érdemben nem tudja befolyásolni.

A viták újabban kiéleződtek: az egyik oldalon a hagyományos koncepció áll, amely a családok támogatásában látja a problémák megoldásának kulcsát, a mások oldalán pedig az a felfogás, amely tudomásul veszi, hogy a család eredeti intézményes formája már veszített jelentőségéből. E vitának újabb lendületet adott a német egység megvalósítása, tekintettel az egykori NDK sajátos népesedéspolitikájának következményeire.

Az NDK kormányzata pronatalista népesedéspolitikát folytatott oly módon, hogy a nőket egyúttal nagyobb arányban bevonta a termelési folyamatba, miközben a gyermekek ellátását minél szélesebb körben intézményes keretek között kívánta elősegíteni.

Ennek a népesedéspolitikának történelmileg két szakasza különböztethető meg. Az első szakaszban – amely a korábbi évtizedeket jellemezte – a nők bevonása a munkába volt elsődleges, amit érthetővé tettek az újjáépítés feladatai.

A második szakasz kezdete lényegében az 1970-es évekre vezethető vissza, amikor a változó intézkedéseket hangsúlyozottan pronatalista politikával kombinálták. Számos deklarációban kifejezésre juttatták, hogy a gyermekes családok segítése, a gyermekneveléshez való hozzájárulás ügye olyan cél, amelynek terheit az egész társadalomnak vállalnia kell.

Németország újraegyesítése után az egykori NDK államilag irányított népesedéspolitikája szembesült az NSZK-ban uralkodó felfogással, amely az egyéni szabadságból, az egyéni elhatározás tiszteletben tartásából indult ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy az NDK-ban alkalmazott módszerek csak korlátozott eredményt hozhatnak, és hosszabb távon kudarcot vallanak.

Az egykori NDK társadalmá drasztikus módon reagált az újraegyesítésre. A születések számának csökkenése már korábban kezdődött ugyan, ebben az időszakban viszont katasztrofális méreteket öltött: két-három év alatt a születések száma felére zuhant. Más jelenségek, mint például a házassági kor kitolódása, az első szülés későbbre halasztása, az átmeneti szakaszban szintén ugrásszerűen jutottak érvényre. Az NDK példája egyértelműen bizonyítja, hogy a pronatalista népesedéspolitika, amint annak intézményi háttere megszűnik, minden hatását elveszíti.

E példa fontos érveket adott azoknak a kezébe, akik elítélik a családi életbe való állami beavatkozás minden formáját, minthogy – felfogásuk szerint – a család szigorúan a privát szférába tartozik, ahol "tabu-téma" minden állami szerepvállalás. A viták ennek ellenére nem szűntek meg, sőt – az említettek szerint – élesebbé váltak, és több területre is kiterjedtek. Továbbra is jelentős maradt ugyanis a családvédelmi intézkedéseket szorgalmazók, illetve a családpolitika megfelelő eszközökkel való alátámasztását szükségesnek tartók tábora.

A népesedéspolitika irányának meghatározásánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a modernizáció elkerülhetetlenül az életformák sokféleségével jár együtt. Ez nem jelenti természetesen a hagyományos család-modell megszűnését, de kétségkívül oda vezet, hogy nem lehet annak kizárólagosságát célként kitűzni. A házasságon kívüli születések arányának

növekedése, a partner-kapcsolatok meglazulása, a házastársi kötelékek felbomlása (különélés, válás) stb. folytán például növekszik a gyermeküket egyedül nevelők száma, ami sajátos kérdéseket vet fel.

A változások indokolják, hogy a család helyett mindinkább a háztartás, mint az együtt élők közösségét, a társadalom gazdasági alapegységét vegyék figyelembe a népesedéspolitikát érintő intézkedések kidolgozásánál.

A kereső munka és a gyermeknevelés kérdésének összeegyeztetése tekintetében szintén számolni kell a különböző megoldások közötti választás lehetőségével.

A tanulmány melléklete részletes áttekintést ad az NDK-ban, annak fennállása alatt (1949–1990) hozott népesedéspolitikai intézkedésekről.

F.J.

HOLZER, W.–MÜNZ, R.: *Kinderwunsch im Österreich*. (A gyermekek iránti vágy Ausztriában.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1996/1. 69–102. p.

Ausztriában a 20–39 éves népesség nagy többsége a két vagy több gyermekes családot tartja ideálisnak. Az ebbe a nemzedékbe tartozóknak valamivel több mint a fele két gyermeket, közel egynegyede három vagy négy gyermeket vállalna. Kisebbségben vannak tehát azok, akik megelégednének egy gyermekkel. Végül jelentéktelen (mindössze 8 százalék) az olyan férfiak és nők aránya, akik életüket gyermek nélkül kívánják leélni.

A kívánt és a ténylegesen megvalósult családnagyság között azonban igen nagy eltérés tapasztalható. Az átlagosan kívánatosnak tartott gyermekek száma ugyanis 1,99, míg egy nőre ténylegesen 1,44 élveszületés jut. Hasonló mértékű és irányú differenciát már az 1980-as évek elején is észleltek.

A termékenység alakulása Ausztriában lényegében megfelelt az Európa túlnyomó részén tapasztalt alaptendenciának.

Az Ausztriában mért átlagos gyermekszám csak kevéssel marad el az európai átlagtól (1,60).

Az osztrák nők termékenységét az utóbbi időben befolyásolta az a körülmény, hogy a 70-es évektől kezdve a szülések ismét az idősebb korcsoportok felé tolódtak el. A csökkenés tulajdonképpen az 25 éven aluli életkorban lévőkre szorított. Érdemes megemlíteni, hogy a házasságon kívül élők termékenysége kevésbé esett vissza, mint a házasságban élőké. Ausztria ugyanis hagyományosan azon országok közé sorolható, amelyekben magas a törvényes házasságon kívüli születések aránya. 1994-ben már 10 elsőszülött közül 4 olyan anya gyermekeként jött a világra, aki nem élt törvényes házasságban. Megfigyelhető az a tendencia is, hogy az első gyermek születése a szülőket egyre kevésbé készíti arra, hogy kapcsolatukat legalább utólagosan legalizálják.

A termékenység kedvezőtlen alakulása ellenére az 1987 utáni években némi születési többlet mutatkozott, ami annak az eredménye, hogy a halálozási esetek száma csökkent. Ez azonban nem jelent tartós javulást, hanem a háború által megtizedelt évszázadok idős életkorba lépésének szükségszerű következménye.

Az ismertetett problémák készítették az Osztrák Tudományos Akadémia Demográfiai Intézetét egy olyan reprezentatív vizsgálat elindítására, amely összefüggéseket keresett a gyermek iránt mutatkozó aktuális igény és az egyéni életviszonyok között. E vizsgálat egy

nemzetközi munkacsoport által kidolgozott koncepció átvételére, illetve az ausztriai viszonyokhoz való hozzáigazítására épült.

Az 1993-ban végrehajtott vizsgálat alapján elsősorban azt elemezték, hogy miként alakulnak a 20–39 éves népességen belül a gyermek(ek), illetve a további gyermek(ek) vállalására irányuló szándékok a gyermekteleneknél, valamint az egy, két vagy több gyermekeseknél.

A tapasztalatok úgy összegezhetők, hogy az interjúban szereplő gyermektelenek öthatod része mindenképpen akart gyermeket (gyermeket), sőt néhány megkérdezett (illetve partnere) a felvétel időpontjában már terhes volt. Az egygyermekes szülők többsége, a két gyermekkel rendelkezőknek pedig csak egyötöde kívánt további utódot. A három és több gyermeket nevelőknél ez az arány mindössze egynyolcadot jelentett.

A gyermek iránti igényt a kereső tevékenységgel és a családi állapottal is egybevetették. A gyermektelenek esetében e tényezők nem idéztek elő szignifikáns eltéréseket, egy gyermek mellett viszont azok a férfiak, akiknek partnere is dolgozott már inkább meg gondolták, hogy kívánnak-e további gyermeket. A gyermeküket egyedül, vagy házastársukkal (élettársukkal) nevelők között ugyanakkor ilyen vonatkozásban csak kisebb különbséget lehetett észlelni.

A felmérés eredményei megerősítik azt a megállapítást, hogy az osztrák családok többsége két gyermeket, további közel egynegyede pedig három vagy több gyermeket tartana ideálisnak. A családtervezés során tehát az "egyke" és különösen a gyermekvállalás teljes mellőzése valóban háttérbe szorul. A családi körülmények a képet árnyaltá teszik: az egyedül élők között az átlagosnál nagyobb a gyermektől tartózkodók hányada, viszont az egy lakásban élő házaspárok esetében egészen szűk a gyermek vállalásától eleve tartózkodni kívánók köre. A rendezett körülmények között élők rendszerint inkább törekednek többgyermekes család megvalósítására. Megfigyelhető ezenkívül, hogy a települési viszonyok a gyermekvállalási hajlandóságra ugyancsak bizonyos hatást gyakorolnak. A kisebb közösségek lakói inkább előnyben részesítik a többgyermekes családmódot. A földrajzi fekvés is mutat e tényezővel bizonyos összefüggést, amennyiben a nyugati országrészek népessége viszonylag nagyobb arányban törekszik három vagy akár több gyermek felnevelésére.

A társadalmi-gazdasági helyzet hatása a tervezett családnagyságra főleg abban jut kifejezésre, hogy a mezőgazdasági tevékenységet folytatók hajlandósága a több gyermek vállalására az átlagosnál szignifikánsan magasabb, míg a többi társadalmi csoport között érdemleges eltérések nem érzékelhetők.

Az egy főre jutó családi jövedelem a kívánt gyermekek számával kifejezetten fordított arányban van, vagyis a legkisebb jövedelműek igénylik a legtöbb gyermeket, és a legnagyobb jövedelműek a legkevesebbet.

A világnézeti pártpolitikai beállítottság is gyakorol bizonyos befolyást a kívánatosnak tartott gyermekszámra: a magukat erősen családcentrikus beállítottságúaknak vallók, a vallásnak jelentős szerepet tulajdonítók, valamint az Osztrák Néppárttal szimpatizálók például az átlagosnál több gyermeket kívánnak.

MURESAN, C.: *L'évolution démographique en Roumanie: tendances passées (1948–1994) et perspectives d'avenir (1995–2030)*. (A népesség fejlődése Romániában: a múlt tendenciái (1948–1994) és a jövő kilátásai (1995–2030).) *Population*, 1996/4-5. 813–844. p.

Romániában az 1948–1989 közötti időszakban a népesség fejlődésére az állam erőteljes beavatkozása nyomta rá bélyegét, hol az adott korban modernnek tartott törvények bevezetésével, hol pedig nyíltan natalista intézkedésekkel. Az utóbbi időszak nemzetközi nyitása és politikai változásai következményeként átalakult az egyének demográfiai magatartása is. A népesedés legújabb trendjeinek vizsgálata eligazítást adhat ezen átalakulások és jövőbeli folytatódásuk irányát illetően.

Az 1992. évi népszámlálás szerint Romániának 22,8 millió lakosa volt, amivel a 8. helyet foglalta el az európai népességi rangsorban. A népesség csaknem fele, 10,5 millió fő (45,9%) gazdaságilag aktív volt, közülük 830 000 állást kereső munkanélküli. Az ország korábbi nemzetiségi sokszínűsége csökkent: a népesség 89,5%-a vallotta magát románnak, 7,1% magyarnak, 1,8% cigánynak, 0,5% németnek és 1,1% egyéb nemzetiségűnek. Az urbanizációs folyamatok jelentős mértékben módosították a népesség településjelleg szerinti összetételét: 1948-ban a lakosság nem egészen egynegyede, 1956-ban kevesebb, mint egyharmada és még 1977-ben is csak 44%-a élt városokban, míg ez az arány 1992-ben már 54% volt.

Romániában – a többi kelet-európai országhoz hasonlóan – az állam különféle törvényekkel és intézkedésekkel próbálta befolyásolni a népesség fejlődésének folyamatait. Az abortusz – akár illegálisan is – a legutóbbi időig a születésszabályozás szinte kizárólagos és tömegesen alkalmazott eszköze volt. A családtervezés és a fogamzásgátlás korszerű módszerei még 1995-ben sem tekinthetők általánosnak. Románia a háború utáni évtizedekben az egészségügy fejlesztésével lényeges javulást ért el a halandósági mutatókban: a nyers halálozási arányszám pl. az 1947. évi 22 ezrelékről 1966-ban 8,2 ezrelékre, a csecsemőhalandóság ugyanebben a periódusban 143 ezrelékről 46,6 ezrelékre csökkent. A 60-as évek végétől azonban a fejlődés megtorpant, a születéskor várható átlagos élettartam ma jelentősen elmarad a fejlett országokétól. (Hasonló tendenciák figyelhetők meg Bulgária, Magyarország és Ukrajna esetében is.) A gazdasági nehézségek ellenére igen erős intézmény maradt a házasság és a család. Az első házasságkötések arányszámai ugyan mindkét nemnél valamelyest csökkentek, az első házasságkötési kor azonban szinte változatlan maradt az utóbbi évtizedekben. A válások számát a különféle intézkedések nagymértékben befolyásolták. 1980 óta átlagosan 1 válás jut minden 5-6 házasságkötésre.

A népesség előreszámítások szerint a termékenység és halandóság 1993. évi szintjének fennmaradása esetén Románia népessége 2030-ra 20 millió alá csökkenne. Az optimistább scenáriók e folyamat lassulását, sőt visszafordítását is lehetségesnek tartják, ám ezek a gazdaság sürgős rendbetételének, a fiatal és gyermekes családok állami támogatásának és az egészségügyi politika jelentős változásának hipotézisein alapulnak.

R.G.

LADIER-FOULADI, M.: *La transition de la fécondité en Iran*. (A termékenységi átmenet Iránban.) *Population*, 1996/6. 1101–1128. p.

Iránban a termékenység csökkentését célzó politikai intézkedések ellenére egészen az utóbbi évtized második feléig nem következett be a születésszámok jelentős hanyatlása. A

demográfiai átmenet megszakadását gyakran az 1979-es forradalom, ill. az azóta bevezetett iszlám törvények számlájára írják, holott a termékenység csökkenése a legutóbbi időszakban – miközben az állam iszlám jellege mit sem változott – nem támasztja alá ezt a nézetet. A tanulmány szerzője tehát a magas termékenység tartós fennmaradásának tényleges okaira keresi a választ.

A termékenységre vonatkozó iráni adatok meglehetősen hiányosak, ezért többnyire a népszámlálási adatokon alapuló közvetett becslési eljárásokhoz kellett folyamodni. Ezek azonban nem alkalmasak a termékenység változó tendenciáinak folyamatos rekonstrukciójára. A jelenlegi termékenység becsléséhez az anyakönyvi nyilvántartásokat vették alapul, amelyeknek adatait azonban először ki kellett igazítani. Egy adott év születésszámait ugyanis az adott évben megvalósult és pontosan regisztrált, valamint az adott évben történt, ám csak egy későbbi év során anyakönyvezett születések számának összege adja. (A korrekciónál figyelembe kell venni a születés és nyilvántartásba vétel közötti időszakra érvényes halálozási valószínűséget is.) A becslések ellenőrzésére a kiigazított adatokat összehasonlították az egymást követő népszámlálásoknak az 1 éven aluliak számára vonatkozó adataival. A rekonstrukciós eljárás során ugyancsak a népszámlálási adatokból kiindulva meghatározták az egyes női korcsoportok létszámait minden évre. Mindezek alapján megállapították, hogy a termékenység 1986-tól kezdve lényegesen csökkenni kezdett. A számítások eredményét az 1991-ben 10%-os mintán végrehajtott termékenységi és vándorlási összeírás is megerősítette.

Általános vélemény, hogy a társadalmi, kulturális és gazdasági változások indirekt módon befolyásolják a termékenységet. A szerző a feltett kérdéssel kapcsolatosan olyan tényezők alakulásának 25 évre visszamenő vizsgálatát vállalja, mint az átlagos házasságkötési életkor, a fogamzásgátlási eljárások alkalmazásának elterjedése, a csecsemőhalandóság, az írni-olvasni tudás, a nők gazdasági aktivitása és a gazdasági ciklusok hatása. E jellemzők nagyrészt magyarázatot adnak a termékenységi tendenciákra, de egyes további részletek megvilágítására többváltozós regressziós modellt és elemzést mutat be a szerző. Ebben a két nem írni-olvasni tudása közötti különbséget, a gazdaságilag aktív nők arányát és az iskolába járási arányszámokat veszi figyelembe. A vizsgálat alátámasztja, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés (elsősorban falusi környezetben) valóban az iráni termékenység csökkenésének legfőbb magyarázata.

R.G.

BARTUNEK, E.–STOLITZKA, B.: *Jugendwohlfahrt 1994*. (Az ifjúság jóléte 1994.) Statistische Nachrichten, 1997/4. 264–271. p.

A tanulmány az "ifjúság jóléte" megjelölés alatt mindazokat a hivatalos tevékenységeket foglalja össze, amelyek az ifjúság jólétének előmozdítását célzó országos és tartományi törvények végrehajtását szolgálják. Az ifjúság védelmével, helyzetének javításával kapcsolatos egyéb tevékenységek körére az összeállítás nem terjed ki, függetlenül attól, hogy hivatalos, vagy magánszervezetek, egyházak ténykedéséről van-e szó.

A vizsgálat több mint 26 ezer kiskorú 18 éven aluli gyermek adatainak a feldolgozásán alapult. E gyermekek többsége a szülői családban, illetve rokoni környezetben élt, kisebb részüket nevelőszülőknél, vagy gyermekotthonban helyezték el. Az 5 éven aluliaktól a 15–18

éves fiatalokig minden érintett korcsoport szerepelt az értékelésen. Külön vizsgálták az 1994-ben gondozásba vett több mint 5 ezer gyermek helyzetét.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban figyelmet érdemel, hogy körükben mintegy 13 százalék volt a külföldiek aránya, ami a korábbi hányad megkétszereződését jelentette.

A gondozásba vételt az esetek jelentős hányadában a rendezetlen családi körülmények indokolták. Az anyák nagy része gyermekét egyedül nevelte, mint elvált, férjétől külön élő asszony, vagy leányanya. Gyakran előfordult az is, hogy az anya az apától elvált, illetve vele a kapcsolatot megszakította, és más partnerrel létesített új kapcsolatot.

A kedvezőtlen szociális helyzetet jelzi a munkanélküli és a szociális segélyből élő szülők nagy száma. Különösen kritikusnak tekinthetők az egyedül élő és saját jövedelemmel nem rendelkező anyák körülményei.

A fiatalok kisebb része nem családi okok, hanem saját magatartása (alkoholizmus, kábítószerrel való visszaélés, egyéb visszaélések, szexuális bűncselekmények) miatt került gondozásba.

A gondozottak közé való felvételt a gyermek nevelésére kötelezettek, rokonok, szomszédok mellett főleg maguk a gyermekek jólétével, gondozásával foglalkozó intézmények, valamint iskolák, óvodák kezdeményezték. Az esetek viszonylag csekély részében került sor törvényes beavatkozásra.

Az említettek szerint a hátrányos helyzetben lévő kiskorúak többségének gondozására magán az eredeti családon belül került sor. E megoldás keretében különböző programokat dolgoztak ki, amelyek a nevelés hatékonyságának előmozdítását, az erőszakmentes nevelés szorgalmazását és a fiatalok fejlődésének elősegítését célozták. E programokat a gyakorlatban sokszor egymással kombinálva hajtották végre.

A gondozottak fennmaradó kisebb hányada került intézetbe, illetve nevelőszülőkhöz. E megoldási módokat lehetőleg az idősebb (10–14 éves, valamint 15–18 éves) gyermekeknél alkalmazták.

A fiatalok jólétének elősegítésével foglalkozó intézmények tevékenysége nem szorítkozott a gyermekek gondozásba adására, gondozásának felügyeletére, hanem különböző rendezvényekkel, tanfolyamok tartásával, tanácsadással arra is törekedtek, hogy lehetőleg megelőzzék a nevelési problémákat, konfliktusokat.

Ausztriában 1994-ig a különböző típusú gyermekjóléti intézmények sűrű hálózata alakult ki. E fejlesztést nagy erőfeszítésekkel folytatni kívánják.

Összefoglalva a tanulmány megállapításait, arra a következtetésre jutottunk, hogy az ifjúság jólétét szolgáló osztrák intézmények rendkívül szerteágazó tevékenységet fejtettek ki, amely a rászorulókat segítézésén, gondozásán messze túlmutató feladatokra és a prevencióra is kiterjedt.

F.J.

DAVID, H.P.–RADEMAKERS, J.: *Lessons from the Dutch Abortion Experience*. (Az abortuszokkal kapcsolatos holland gyakorlat tanulságai.) *Studies in Family Planning*, 1996/6. 341–343. p.

Az abortuszokról megbízható statisztikákat közlő országok közül Hollandiában a legalacsonyabb az abortuszok arányszáma, valamint a tizenévesek körében előforduló terhességek és abortuszok gyakorisága. E jelenség egyik fő oka – a szerzők szerint – az a nyíltsággal és toleranciával jellemezhető attitűd, mely a szexualitás tekintetében 1965 és 1975

között általánossá vált az országban. Ugyancsak lényeges szerepet tulajdonítanak annak is, hogy ebben az időszakban a katolikus egyház mindennapi életére gyakorolt hatása jelentősen csökkent Hollandiában.

1994-ben a szülőképes korú nők körében 3,5 ezrelékes volt az abortuszok arányszáma (az USA-ban 1992-ben 26%). A nem tervezett terhességekből származó születések száma az elmúlt évtizedekben nagymértékben csökkent Hollandiában: míg az 1960-as évek végén ez a mutató az első szülések vonatkozásában 34% volt, húsz évvel később csupán 6%.

A születésszabályozási módszereket tudakoló 1993-as felmérés eredményei szerint a 18–42 éves holland nők 55%-a szedett fogamzásgátló tablettát, 15% esetében vetette alá magát vagy a nő vagy a partnere sterilizációnak, 9%-os volt a condomot, 4%-os a méhen belüli eszközt vagy egyéb módszert alkalmazók aránya, míg a nők 14%-a nem védekezett, 4%-a pedig nem válaszolt a kérdésre (a vizsgálat nem terjedt ki a terhes, a teherbe esni kívánó, illetőleg a meddő nőkre).

1992-ben a holland nők 38%-a szüntette meg első terhességét (az amerikai nők tekintetében ez az arányszám 47% volt). Míg 1980-ban az összes abortuszon átesett holland nő mintegy 17%-a volt 15–19 éves, ez az arányszám 1992-ben csak 10,6%-ot tett ki. A tizenévesek abortusz-rátája 1992-ben 4,2%-os volt (az USA-ban 1990-ben 36%). A szerzők a két ország közötti különbséget azzal magyarázzák, hogy Hollandiában sokkal könnyebben hozzáférnek a tizenévesek a fogamzásgátló eszközökhöz és sokkal hatékonyabban használják azokat, mint az USA-ban. Ebben jelentős szerepe van az oktatásnak, a tömegtájékoztató eszközöknek, valamint a felnőtt lakosság nagyobb megértésének, nyíltságának és együttműködési, segítségi készségeinek. A szexuális oktatás szinte a kora gyermekkorban elkezdődik; számos tizenéveseknek szóló magazin, népszerű rockstárokat is szerepeltető TV-műsor foglalkozik a szexuális élet legkülönbözőbb vonatkozásaival. Fel sem merül a szexuális élet tiltása, a kérdéskör reális problémáira koncentrálnak a tizenévesek nevelése során (a biztonságos sex, a különféle veszélyek, pl. az AIDS elkerülése stb.). Hollandiában markáns összhang van a szexualitással kapcsolatos hivatalos politika és az egyének magatartása között, és ez maga után vonja a népességreprodukcióval összefüggő egyéni felelősségérzet kialakulását is. Az USA-ban ugyanakkor a szexuális "magánélet" sokkal szabadabb, mint a társadalmi konszenzussal támogatott idevonatkozó sémák, s a fundamentalistának tekinthető vallási nézetek. Ezért, hangsúlyozzák a szerzők, a holland gyakorlat átvétele, a szexualitás racionálisabb és kevésbé ambivalens megközelítése közösségi szinten minden bizonnyal hozzájárulna egy felelősségteljesebb reprodukzív magatartásforma kialakulásához az USA-ban, s ezáltal csökkenhetne a nem kívánt terhességek és az abortuszok száma, s jóval kisebb lehetne az AIDS veszélye is.

Sz.Zs.

BALDACCI, E.–LUGARESI, S.: *Assessing the impact of demographic ageing on the welfare state in Italy*. (A népesség öregedésének hatása a jóléti államra Olaszországban.) Statistical Journal of the United Nations ECE, 1996/3. 255–273. p.

Az időskorúak népességén belüli arányának gyors növekedése várhatóan jelentős hatással lesz a fő gazdasági jellemzők alakulására. A legtöbb fejlett országban a népesedési tendenciákat egyre inkább a termékenység és az időskori halandóság csökkenése jellemzi. Az időskorúak élettartamának növekedése egyúttal annak az időtartamnak a meghosszabbodását is jelenti, ameddig a társadalombiztosítási juttatásokat a jogosult személyek élvezhetik. A

teljes termékenységi arány csökkenése következtében ugyanakkor kisebb a fiatalabb kohorszok létszámaránya a baby-boom generációhoz viszonyítva.

A többi európai országhoz képest Olaszországban a legalacsonyabb a termékenység és a legmagasabbak közé tartozik az időskorúaknak az aktív korban lévő népességhez viszonyított aránya. A legfrissebb népesség-előreszámítások a következő évtizedekre az öregedési folyamat jelentős felerősödését jelzik, míg a szociális kiadások növekedésének gátat szab a költségvetési hiány nagysága. 1992-től kezdve fokozatosan csökkenteni kellett a társadalombiztosítás és az egészségügyi szolgáltatások állami támogatását, és ezzel egyidejűleg a nyugdíjak megállapításánál az aktív időszak során teljesített járulékfizetést veszik alapul. A növekvő igények és a korlátozott költségvetési lehetőségek ellentmondása mind az egyes évjáratokon belül, mind a különböző kohorszok között feszültségek kialakulásához vezethet. Egyfelől az 1960-as évtizedben született nagy létszámú évjáratok 2030 körül érik el a nyugdíjkorhatárt, éppen amikor a demográfiai hullámvölgy korcsoportjai lesznek a munkaerőpiacon, másfelől a jóléti állam jelenlegi rendszere a juttatások és befizetések különböző arányait határozza meg nemtől, családi állapottól, foglalkozási viszonytól és iskolai végzettségtől függően.

A cikk a társadalombiztosítási kiadások dinamikus makroszimulációs modelljét mutatja be, amelyet az Olasz Statisztikai Hivatalban (ISTAT) dolgoztak ki. Ennek segítségével szimulálhatók az elkövetkező évtizedek demográfiai, munkaerő-piaci és gazdasági folyamatai, valamint a szociális, oktatási és egészségügyi kiadások változásai. A számítások legfontosabb következtetése, hogy a népesség öregedése Olaszországban növelni fogja a pénzügyi terheket és a kohorszok közötti egyenlőtlenséget. A korfüggő állami kiadások várhatóan 2030 körül érik el a maximális szintet; az 1960-as évjáratok nyertesei, a demográfiai hullámvölgy idején születettek pedig vesztesei lesznek a társadalombiztosítási kiadások fejlődésének, vagyis az utóbbiak a befizetett járulékaik összegénél kisebb értékű juttatásra számíthatnak. A probléma megoldására számos politikai intézkedési kísérlet történt, de sem a nyugdíjkorhatár eddigi emelése, sem a juttatások indexelésének mérséklése nem látszik elégségesnek. A népesség öregedésének negatív hatásait a nyugdíjkorhatár megfelelő mértékű emelésétől (főleg a nők esetében), valamint a munkanélküliség csökkentését és a termékenység növelését eredményező politikai intézkedésektől lehetne várni. Ezeket azonban már most be kellene vezetni, hogy a 2030-tól várható kritikus helyzet elkerülhető legyen.

R. G.

BENNETT, N.G.–OLSHANSKY, S.J.: Forecasting US age structure and the future of social security: the impact of adjustments to official mortality schedules. (Az Egyesült Államok korstruktúrájának előrejelzése és a társadalombiztosítás jövője: a hivatalos halandósági becslések kiigazításának hatása.) Population and Development Review, 1996/4. 703–727.

P.

Az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedek során jelentősen csökkent az időskori halandóság, ennek nyomán pedig rendkívüli mértékben emelkedett az időskorú népesség létszáma és várható élettartama. Mivel a folyamatnak komoly társadalompolitikai következményei vannak – elsősorban a társadalombiztosítás és az egészségügyi ellátás terén –, alapvető fontosságú, hogy ezzel kapcsolatos előreszámítások pontos, megbízható adatokon nyugodjanak. Amerikában két intézmény foglalkozik hivatalosan effajta előrejelzésekkel: egyrészt a Társadalombiztosítási Igazgatóság (Social Security Administration), másrészt pedig

a Népszámlálási Hivatal (Census Bureau). Az utóbbi időben e két intézmény előreszámításai egyre inkább eltérnek egymástól. 2050-ben például a születéskor várható átlagos élettartam a társadalombiztosítás számításai szerint 80 év körül lesz, a Census Bureau szerint viszont közel 83 év lesz majd. Ezeknek a nem jelentéktelen különbségeknek a fényében felmerül a kérdés: *mennyire megbízhatóak azok a halandósági becslések*, amelyeken a hivatalos várható élettartam és népesség-előreszámítások alapulnak. Tanulmányukban a szerzők ezzel a kérdéssel foglalkoznak, megvizsgálva, miként befolyásolja az előrejelzések végeredményét, ha *a hivatalos halandósági becsléseket más, pontosabb becslésekkel helyettesítjük*. A számítások során kétféle korrigált halandósági becsléssel dolgoznak: az egyik *Coale és Kisker*, a másik pedig *Kestenbaum* nevéhez fűződik.

Az eredmények igazolják a várakozásokat: a kiigazított, s a hivatalosan használnál magasabb halandósági valószínűségeken nyugvó előreszámítások jelentősen eltérnek – és pedig *lefelé* térnek el – mind a társadalombiztosítás, mind pedig a népszámlálás által készített változatoktól. Még például a Census Bureau szerint 2050-ben a 65 éves nők átlagosan még további csaknem 25 év élettartamra számíthatnak, addig a *Coale–Kisker*-féle halandósági becslések alapján ez az érték jóval 20 év alatt marad. Hasonlóképpen, míg a társadalombiztosítás szerint a 85 éves korban várható átlagos élettartam 2050-ben 8 év körül lesz, addig a korrigált halandósági becslések alapján ez még a 7 évet sem éri majd el.

Az eltérések az előrejelzett *népességszámban* is megmutatkoznak: a Census Bureau például 2050-ben mintegy 19 millió 85 éves és idősebb emberrel számol, a *Coale–Kisker*-féle becslések alapján azonban ez a szám várhatóan csupán 11 millió lesz. Különösen nagy a szakadék a hivatalos és a korrigált változat között a legidősebb – 100 éven felüli – népesség esetében: ebben a kategóriában a népszámlálás 2050-re 1,2 millió fővel kalkulál, a kiigazított halálzási valószínűségeken nyugvó becslés viszont mindössze 150 ezer emberrel számol.

M.F.

SMITH, J.–KINGTON, R.: *Demographic and economic correlates of health in old age*. (Az időskori egészségi állapot demográfiai és gazdasági meghatározói.) *Demography*, 1997/1. 159–170. p.

A cikk középpontjában az időskori egészségi állapottal összefüggő társadalmi-gazdasági tényezők állnak. E témakörön belül a szerzők két fő kérdésre összpontosítják figyelmüket: egyrészt arra, hogy az egyének anyagi helyzete *oka vagy következménye-e* egészségük alakulásának; másrészt pedig arra, hogy a népesség főbb demográfiai csoportjai – mindenekelőtt a férfiak és a nők, illetve az egyes etnikumok – között az egészségi állapot tekintetében tapasztalt különbségek mennyiben magyarázhatók az e csoportok anyagi helyzetében mutatkozó eltérésekkel.

Az elemzés adatbázisát az a felismerés alkotja, amelyet 1994-ben végeztek az Egyesült Államokban, s amelynek keretében több ezer 70 éves vagy annál idősebb személyt kérdeztek meg. Az egészségi állapot mérésére 11 kérdést használtak, amelynek mindegyike az egyén *fizikai képességeire irányult* – arra, hogy az illetőt mennyire korlátozza valamilyen betegség vagy krónikus állapot mindennapi életvitelében. A 11 kérdés a mindennapi tevékenységek 11 különböző területét ölelte fel az öltözködéstől az étkezésen át egészen a lépcsőn való közlekedésig. Az egészségi állapot mellett a kutatás során részletesen vizsgálták a kérdezettek, valamint házastársuk anyagi helyzetét is, megkülönböztetve egymástól a felhalmozott vagyon és a folyó jövedelmet, az utóbbin belül pedig szétválasztva a különféle

jövedelemforrásokat (nyugdíj, segélyek stb.). Éppen az adatgyűjtésnek ez a részletessége tette lehetővé a szerzők számára, hogy a felmérés keresztmetszeti jellege ellenére megpróbálják kideríteni az anyagi viszonyok és az egészségi állapot közötti kapcsolat irányát, vagyis azt, hogy mi okoz mit: a szegénység az egészségromlást, vagy fordítva: az egészségromlás a szegénységet.

Az eredmények szerint mind a vagyon, mind pedig a jövedelem befolyásolja az egészségi állapotot, ez a befolyás azonban *nem lineáris*: lényegesen nagyobb a skála alsó végén, mint a magasabb szinteken. Ez arra utal, hogy az anyagi körülmények egészségre gyakorolt hatása szempontjából *a választóvonal a szegények és a nem szegények között húzódik*, s az utóbbi csoporton belüli fokozati különbségek másodlagos jelentőségűek. Ezt bizonyítja az is, hogy miután a szerzők bevontak az elemzésbe egy olyan kétértékű változót, amely azt fejezte ki, hogy az adott személy rendelkezik-e egyáltalán valamilyen jövedelemmel vagy sem, a különböző jövedelemforrások folytonos, lineáris hatása igen nagy mértékben lecsökkent. Ez az eredmény egyszersmind azt is sejteti, hogy *az oksági kapcsolat irányát jelző képzeletbeli nyíl inkább az egészségi állapot felől mutat az anyagi helyzet felé, nem pedig fordítva*. Az ugyanis, hogy valaki rendelkezik-e jövedelemmel vagy sem, alapvetően a munkaképességtől függ, ez utóbbi viszont elsősorban az egészségi állapoton múlik. Ezt a következtetést erősíti meg az is, hogy miközben a kérdezett anyagi helyzete szoros kapcsolatban állt egészségi állapotával, *házastársa anyagi helyzetének nem volt statisztikailag szignifikáns hatása*. Márpedig épp ez utóbbi hatásban kellene megmutatkoznia annak, ha valóban az anyagi helyzet határozná meg az egészségi állapotot – nem pedig fordítva –, hiszen a házastárs jövedelmét aligha befolyásolja a kérdezett személy saját egészségi állapota.

Ami a másik kérdéskört, az anyagi helyzetnek az egyes demográfiai csoportok egészségi állapota közötti eltérésben játszott szerepét illeti, az eredmények szerint a különböző *etnikai* csoportok (feketéek, fehérek, illetve spanyol ajkúak) közötti különbségek döntő részben anyagi jellegűek, s ennek megfelelően az anyagi helyzet figyelembevételét után jelentősen csökkennek. Ezzel szemben a *nőknek* a férfiakhoz képest rosszabb egészségi állapota nem magyarázható meg a nők kedvezőtlenebb anyagi körülményeivel.

M.F.

SMITH, K.R.–ZICK, C.D. *Risk of mortality following widowhood: age and sex differences by mode of death.* (A halandóság kockázata megözvegyülés után.) *Social Biology*, 1996/1–2. 59–71. p.

Számos korábbi vizsgálat kimutatta, hogy özvegyé válás után általában emelkedik a halálozás valószínűsége. A kutatók egy része ezt a gyász okozta fájdalommal, másik része a házastárs elvesztését követő társadalmi szerepváltozásokkal magyarázta, míg voltak, akik a beteg férj vagy feleség ápolásával együtt járó fokozott stresszben látták a jelenség okát. Viszonylag kevés munka foglalkozott azzal a kérdéssel, miként befolyásolja a megözvegyülés hatását az elvesztett házastárs *halálának módja*, az hogy a halál hirtelen, váratlanul következik-e be, vagy épp ellenkezőleg: egy hosszabb betegségfolyamat végeredménye. Tanulmányukban a szerzők erre a kérdésre keresnek választ, egyszersmind foglalkoznak azzal is, hogy az özvegyé válás hatása eltérő-e a férfiak és a nők, illetve a fiatalabbak és az idősebbek körében.

Az elemzés adatbázisát az Egyesült Államokban immáron közel húsz esztendeje folyó nagyszabású longitudinális vizsgálat, a Panel Study of Income Dynamics alkotja. Ebből az

adatforrásból választanak ki a szerzők 141 özvegy férfit és 351 nőt, kontrollcsoportként pedig 1782 olyan személyt, akik végig házasságban éltek. A házastárs halálának módja szerint az özvegyeknek két csoportját különböztetik meg: egyfelől azokat, akiknek férje vagy felesége a betegség kezdete után legkésőbb hat hónappal meghalt (váratlan haláleset), másfelől pedig azokat, akiknek a házastársa hat hónapnál hosszabb ideig szenvedett (nem váratlan haláleset).

Az eredmények szerint a megözvegyülés hatása függ a házastárs halálának módjától, de az özvegyen maradt személy nemétől és életkorától is. A házasokhoz viszonyítva a halálozás kockázata azoknál a *férfiaknál* a legnagyobb, akik *váratlanul* és ugyanakkor viszonylag *fiatal korban* (65 éves kor alatt) veszítették el társukat. Ha a házások halálozási arányát 1-nek vesszük, akkor abban a csoportban a halálozási arány 2,5. Különösen magas a halálozás kockázata azon férfiak esetében, akik hirtelen özvegyé válásukkor még az 50 éves kort sem érték el.

A nők körében a férfiakétól némileg eltérő tendencia figyelhető meg. Itt a váratlanul és fiatalon megözvegyültek halálozási aránya alacsonyabb, mint a megfelelő korú házasoké, ugyanakkor azonban viszonylag magas azoknak a 65 év alatti nőknek a halandósága, akiknek férje *hosszan tartó*, krónikus betegség után hunyt el. Ha megint 1-nek vesszük a házások halálozási arányát, akkor ennek a csoportnak az arányszáma 1,32, a halandósági "többlet" tehát ezúttal csekélyebb, mint a férfiak esetében.

Az életkor szerepéről általánosságban elmondható, hogy az özvegyé válás kedvezőtlen hatása *az életkor előrehaladtával párhuzamosan csökken*, s a 65 év felett özvegyi sorsra jutott férfiak és nők halandósága már egyenesen *kisebb*, mint a hasonló korú házasoké.

M.F.

LEE, R.-TUKJARPURKAR, S.: *Death and tax: longer life, consumption, and social security.* (Halandóság és adózás: megnövekedett élettartam, fogyasztás és a társadalombiztosítás.) Demography, 1997/1. 67–81. p.

Tanulmányukban a szerzők a népesség előregedésének gazdasági hatásaival foglalkoznak. A cikk három részből áll: az elsőben a szerzők felvázolják azt az elméleti keretet, amely segít megérteni az előregedés gazdasági következményeit; a másodikban a halandóság jövőbeni alakulására vonatkozó előrejelzéseket tekintik át; végül a harmadikban – az előző két rész eredményeit összekapcsolva – szimuláció révén mutatják be az előrejelzett öregedési folyamat várható gazdasági hatásait.

A népesség öregedését meghatározó tényezők közül a demográfusok korábban elsősorban a termékenységet hangsúlyozták, napjainkban azonban mind többen ismerik el a halandóság csökkenésének a szerepét. Ahhoz, hogy a folyamat gazdasági következményeit megértsük, két különböző elosztást kell megvizsgálnunk. Egyrészt azt, miként oszlik meg a halandóság csökkenéséből származó élettartam-növekedés az életciklus folyamán; másrészt pedig azt, hogyan oszlik meg ugyanennek az életciklusnak a mentén a jövedelemtermelés és a fogyasztás aránya, illetve a társadalombiztosítási bevételek és kiadások aránya. A szerzők kimutatják, hogy *az élettartam-növekedés túlnyomó hányada az életciklusnak pontosan arra a szakaszára – az idős korra – esik, ahol a fogyasztás felülmúlja a jövedelemtermelést, illetve ahol a társadalombiztosítási kiadások felülmúlják a bevételeket.*

Az elméleti keret felvázolása után a szerzők az amerikai *halandóság jövőbeni alakulásával kapcsolatos előrejelzésekkel* foglalkoznak. Véleményük szerint a Társadalombiztosítási Hivatal által készített előrejelzések túlságosan visszafogottak: a várhatónál lényegesen alacsonyabba

becsülik a halandóság csökkenési ütemét. A más fejlett ipari országokban megfigyelt trendekre hivatkozva arra a következtetésre jutnak, hogy az Egyesült Államokban a halandóság mérséklődése még távolról sem érte el sem a biológiai felső határt, sem pedig azt a korlátot, amit az orvostudomány, az egészségügyi technika szab a további fejlődés számára. Mindennek alapján úgy ítélik meg, hogy a két nemet együtt tekintve a születéskor várható élettartam Amerikában 2065-ben 86 év körül alakul majd.

A tanulmány utolsó részében a szerzők szimulációk segítségével megkísérlik számszerűsíteni a halandóság csökkenésének gazdasági következményeit. Négy feltételezett várható élettartammal dolgoznak: a legalacsonyabb 81 év, ami nagyjából megfelel a Társadalombiztosítási Hivatal által 2070-re készített előrejelzés középső változatának; a második 87 év, ami nagyjából azonos a szerzők saját 2065-re vonatkozó előreszámításával; végül a harmadik és a negyedik (90, illetve 100 év) két optimista változatot testesít meg. E négy feltételezett halandósági szint mindegyikére kiszámítják, mekkora adókra lenne szükség ahhoz, hogy a bevételek és a kiadások egyensúlyban legyenek.

Az eredmények szerint, ha a születéskor várható élettartam 2070-re 81 évre emelkedik, a költségvetés egyensúlyban tartásához az adókulcsnak 2000 és 2070 között 11,7-ről 20,3%-ra kell emelkednie. Vagyis az adóknak még a Társadalombiztosítási Hivatal igen visszafogott halandósági becsülésének beigazolódása esetén is mintegy 74%-kal kellene nőnie. Ha pedig a halandóság süllyedése ennél nagyobb lesz, s a várható élettartam 2070-ben eléri a 87 évet, akkor az adókulcsnak ebben az időszakban 20 helyett már 24%-nak kellene lennie. Végül pedig 100 éves várható élettartam esetén 2070-ben már egyenesen 32% lenne az adókulcs, amely mellett a bevételek és a kiadások egyensúlyban lennének.

M.F.

RUZICKA, L.T.-CHOI, CH.Y.: Demographic and social profile of suicide mortality in Australia. (Az öngyilkosság társadalmi-demográfiai jellemzői Ausztráliában.) Genus, 1996/3-4. 135-154. p.

A tanulmány célja, hogy a halálozási statisztikák adatai alapján átfogó képet adjon az ausztráliai öngyilkosságok főbb társadalmi-demográfiai jellemzőiről. A szerzők négy nagyobb kérdéskörre összpontosítják figyelmüket: a családi állapot szerinti különbségekre, a külföldről bevándoroltak sajátos helyzetére, a gazdasági tényezők szerepére, végül pedig az egyes országrészek közötti eltérésekre.

Elsőként a szerzők a *családi állapot* szerinti különbségeket mutatják be. A számítások eredménye szerint a népesség egészéhez viszonyítva a házások védettebbek az önpusztítás szempontjából, a nőtlen/hajadonok, az özvegyek és az elváltak viszont lényegesen veszélyeztetettebbek. Bár ezek az eredmények mindkét nemre egyformán érvényesek, a szerzők érdekes különbségeket is kimutatnak a férfiak és a nők között. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy az özvegy állapot öngyilkosság fokozó hatása sokkal erősebb a férfiaknál, mint a nőknél, ezzel szemben az elváltak csoportjában épp fordított a helyzet: itt a nők tűnnek a veszélyeztetettebbnek.

A családi állapot vizsgálata után a szerzők a *külföldről bevándoroltak* – ezen belül a férfiak – öngyilkosságaival foglalkoznak. Itt kétféle összehasonlítást végeznek: egyrészt az ausztráliai népesség egészéhez, másrészt "anyaországhoz", vagyis a bevándorló egykori hazájához viszonyítják az egyes népcsoportokat. Ami az előbbi összehasonlítást illeti, az országoknak két csoportja különül el egymástól: míg a Görögországból és Olaszországból érkezettek

önpusztítási kockázata lényegesen elmarad az ausztráliai összlakosságétól, addig a Németországból és a volt Jugoszláviából származóké jelentősen felülmúlja azt. A másik összehasonlításból pedig az derül ki, hogy valamennyi Ausztráliában élő népcsoport veszélyeztetettsége magasabb, mint a megfelelő anyaországbeli lakosságé.

A harmadik témakör a *gazdasági tényezők* szerepe. Az eredmények szerint a gazdasági nehézségek fokozzák az önpusztítás kockázatát; erre utal egyebek mellett az a tény, hogy miközben az 1970-es és az 1990-es évek között ugrásszerűen emelkedett a fiatalok öngyilkossági arányszáma, ugyanebben a korosztályban jelentősen nőtt a munkanélküliség is.

A tanulmány utolsó témája az egyes *országrészek közötti különbségek*. A férfiak körében Queensland-ben és Tasmániában az átlagnál gyakoribb, New South Wales államban viszont az átlagnál ritkább az öngyilkosság. Ami a nőket illeti, a legmagasabb arányszámok Queensland-ben és Victoria államban találhatók, a legalacsonyabbak pedig New South Wales-ben, illetve az Északi Területen.

M.F.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata
1996. No. 4.

ALES, M.: Népeségfejlődés a Cseh Köztársaságban 1995-ben.

POLÁSEK, V.: Öngyilkosságok a Cseh Köztársaságban.

A Cseh Demográfiai Társaság XXVI. Konferenciája: Demográfiai változások a Cseh Köztársaságban a 90-es években.

1997. No. 1.

FIALOVÁ, L.–TUCEK, M.: Vélemények az ideális gyermekszámról egyes európai országokban.

SÍPEK, A.–GREGOR, V.–CHUDOBOVÁ, M.–KORANDOVÁ, V.: Veleszületett testi hibák a Cseh Köztársaságban 1988–1995 között.

CÁNOVÁ, E.: Pestisjárvány Broumov körzetben 1633–1634-ben.
Konferencia a "Cigányság helyzete a mai cseh társadalomban" címmel.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
1996. No. 4.

MASSEY, D.: A szélsőségek kora: jólét és szegénység koncentrációi a XXI. században.

DANZIGER, S.: Megjegyzések D. Massey cikkéhez.

FARLEY, R.: A szélsőségek kora: egy revizionista nézőpont.

- LANDALE, N.S.-HAUAN, S.M.*: Vándorlás és házasság előtti szülések a portoricói nőknél.
LOGAN, J.R.-ALBA, R.D.-McNULTY, T.-FISHER, B.: Helykeresés a metropolisokban: elhelyezkedés a városközpontokban és elővárosokban.
SHAUMAN, K.A.-XIE, Y.: A tudósok földrajzi mobilitása: nemek szerinti különbségek és családi kötöttségek.
FRISBIE, W.P.-FORBES, D.-PULLUM, S.G.: Veszélyeztetett szülések és csecsemőhalandóság a faji és etnikai csoportokban.
HANSON, T.L.-GARFINKEL, I.-McLANAHAN, S.S.-MILLER, C.K.: A gyermekellátás trendjei.
DUNCAN, G.J.-BOISJOLY, J.-SMEEDING, T.: A fiatal dolgozók gazdasági mobilitása az 1970-es és 80-as években.
ENGLAND, P.-REID, L.L.-KILBOURNE, S.: A munkakörök nemek szerinti megoszlásának hatása a pályakezdők bérére.
TAYMAN J.-SWANSON, D.A.: A népesség-előrejelzések hasznosságáról.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION
 az Európai Népeségtudományi Társaság folyóirata
 1996. No. 3.

- YANG, X.*: Gazdasági fejlődés és vidék-városi vándorlás Kínában.
WANNER, P.: Halálloki halandóság Norvégiában, 1970–1985.
ELLINSAETTER, A.L.-RONSEN, M.: Kettős stratégia: anyaság és munkavállalás Skandináviában.
MULDER, C.H.: A házaspárok lakástulajdon szerinti vizsgálata.

1996. No. 4.

- HAMMEL, E.A.-WACHTER, K.W.*: Az 1698. évi szlavóniai összeírás értékelése, II. rész
WOLLESWINKEL-VAN DEN BOSCH, J.H.-VAN POPPEL, F.W.A.-MACKENBACH, J.P.:
 A halálokok újraosztályozása az epidemiológiai átmenet tanulmányozására
 Hollandiában, 1875–1992.
MURPHY, M.: A dinamikus háztartás mint logikai fogalom és alkalmazása a demográfiában.

GENUS

a Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata
 1996. No. 1–2.

- MICHELI, G.A.*: Új családalkítási formák Olaszországban.
CERONE, P.: A népesedési dinamika általánosított integrált modelljének hatása.
ROWLAND, D.T.: A kohorszok továbbélése az időskorú népességben: vizsgálat a halandósági táblák alapján.
DHARMALINGAM, A.: A családnagyságra vonatkozó preferenciák és a termékenységi magatartások társadalmi összefüggései egy dél-indiai faluban.

- NATH, D.C.-GOSWAMI, G.*: A havi vérzés szülés utáni kimaradásának időtartamára vonatkozó magyarázatok egy indiai városi környezetben.
COCCHI, D.-CRIVELLARO, D.-ZUANNA, G.D.-RETTAROLI, R.: Házasságkötés, család és mezőgazdasági struktúra Olaszországban az 1880-as évtizedben.

1996. No. 3-4.

- RETFERD, R.D.-LUTHER, N.Y.*: Csökken-e a termékenység iskolai végzettség szerinti differenciáltsága az Egyesült Államokban?
PANDEY, H.: Sztochasztikus modell a legutóbbi szülés óta eltelt időtartamra.
NAIR, S.N.: A születések közötti intervallum meghatározása a Cox-modell segítségével.
ODIMEGWU, C.O.-ZERAI, A.: A termékenység tényezőinek vizsgálata egy nigériai etnikumnál.
ADETUNJI, J.A.: Csecsemőhalandósági szintek Afrikában: számít-e a becslés módszere?
VAN POPPEL, F.-TABEAU, E.-WILLEKENS, F.: A nem szerinti differenciális halandóság alakulása Hollandiában 1850-től napjainkig.
RUZICKA, L.T.-CHOI, C.Y.: Az öngyilkos halandóság demográfiai és társadalmi struktúrája Ausztráliában.
JHAMBIA, T.: A csecsemőhalandóság különbségeinek két vizsgálata Zimbabwében.
MENCARINI, L.: Belső vándorlás Olaszországban: bibliográfiai áttekintés.

NOTAS DE POBLACION

a Latin-amerikai Népesedéstudományi Központ folyóirata
 1995. dec.

- BAJRAJ, R.F.-CHAKIEL, J.*: Latin-Amerika és a karibi térség népessége: trendek és kilátások.
BOLAND, B.: Népesedés és fejlődés a karibi térségben.
LIVI-BACCI, L.: Szegénység és népesedési dinamika.
HEIKEL, M.V.: Nem és népesség: az egyenlőség egy újabb kihívása.
PELLEGINO, A.: Nemzetközi vándorlás Latin-Amerikában.
LATTES, A.E.: Urbanizáció, városnövekedés és vándorlás Latin-Amerikában.
MARTINE, G.: Népesedés és környezet: latin-amerikai tanulmányok.
LEE, R.: A generációk közötti transzfer kulturális perspektívái.

1996. jún.

- ARRIAGA, E.*: Az elveszített életek alkalmazása a halandóság szintjének és változásának mérésére.
BOCCO, M.: Összefüggés az elveszített életek és a várható élettartam között: alkalmazás a halandóság vizsgálatára.
MACCIÓ, G.-DAMONTE, A.M.: Csecsemő- és gyermekhalandóság Uruguayban.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
1996. No. 6.

- LADIER-FOULADI, M.*: A termékenységi átmenet Iránban.
COURBAGE, Y.: Írország megosztottságának demográfiai tényezői (1607–1921).
DEGIOANNI, A.-LISA, A.-ZEI, G.-DARLU, P.: Olasz vezetékek és olasz bevándorlás Franciaországban 1891 és 1940 között.
MERLE, P.: A francia felsőoktatási ágazatok társadalmi-demográfiai átalakulásai 1985 és 1995 között.
ROSENTAL, P.A.: Tizenhárom év gondolkodás: a népeségek történetétől a történeti demográfiáig (Franciaország, 1945–1958).
COURBAGE, Y.: Vizsgálat a francia nyelvhasználatról Libanonban.
SCHULLSTRÖM, Y.: Fiút vagy leányt? A gyermek neme szerinti preferenciák a svéd generációkban, 1946–1975.
HOUDAILLE, J.: A franciák New-Orleansben (1850–1860).

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata
1996. No. 4.

- NATHANSON, C.A.*: Betegség megelőzés és társadalmi változás: a közegészségügy egy elmélete felé.
BONGAARTS, J.-WATKINS, S.C.: Társadalmi kölcsönhatások és termékenységi átmenetek.
KNODEL, J.-JONES, G.W.: A Kairó utáni népesedéspolitika: a lányok iskolázottságának fejlődése.
BENNETT, N.G.-OLSHANSKY, S.J.: Az USA népességének előrejelzése és a társadalombiztosítás jövője.
CHESNAIS, J.C.: Termékenység, család és társadalompolitika a mai Nyugat-Európában.
FREY, W.H.: Bevándorlás, belföldi vándorlás és demográfiai balkanizálódás Amerikában.

POPULATION INDEX

a Princeton Egyetem Népesedéskutató Intézetének folyóirata
1996. No. 2.

- TAYLOR, J.E.-ARANGO, J.-HUGO, G.-KOUAOUCCI, A.* et al.: Nemzetközi vándorlás és nemzeti fejlődés.

1996. No. 3.

- TAYLOR, J.E.-ARANGO, J.-HUGO, G.-KOUAOUCCI, A.* et al.: Nemzetközi vándorlás és közösségi fejlődés.

1996. No. 4.

PALLONI, A.: A HIV és AIDS demográfiája.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT
a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
1996. No. 3.

DORBRITZ, J.-SCHWARZ, K.: Meddőség Németországban: tömegjelenség? A tünetek és okok vizsgálata.

SCHULZ, R.: A kölcsönösség, mint a társadalmi hálózatok építőeleme.

KLEIN, T.: A házastársak korkülönbsége. A családpszichológiai megközelítés kritikai elemzése.

MURPHY, M.: Családi állapot és halandóság: egy epidemiológiai nézőpont.

BEDALL, F.: Az abortuszok statisztikai vizsgálata 1977-től 1988-ig az NSZK-ban.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Fényes Elek utca 14/18.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345—6549

Kiadóhivatal: 1024. Budapest, Fényes Elek u. 14/18.
Telefon: 345—6576 Fax: 345—6680
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: — — — —

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. — 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219—98636/021—02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 260, — Ft, egész évre 520, — Ft

Szedte: a Szerkesztőség